33

891.99
Բ 75
483

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՏԵՆԱՇՈՒՐ» Թիւ 20

Ա 49119
891.981

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՋԵԹՈՒՆԻ ՎՐԷԺԸ

868

Տպագրիչ Հրաստարակիչ Ա. Պապինաև Ե. Բիւրատ

Ս. ՊՈԼԻՍ. ԲԷՐԱ ԱՅԱՍ ԲԱՇԱ

1911

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

		Դրուշ
Բուրգերէց	(Հայրենի Ներքուածներ)	3
Աւարայրի Արծիւը	(Թատերգութիւն 5 Արար)	3
Վէրարաւոր Հերոսը	(Կենսագրական)	1
Ձերբազգի Վարդապետ	(»)	1
Բանեակ Բանեց	(Պատմական Վէպ)	30
Գլխարկ Սասուն	(»)	30
Դիակապուտներ	(»)	6
Դէպի Գլխարկ	(»)	6
Խճճուռնից	(»)	40
Հեղինակի վրեժը	»	24

ՏԻԳՐԱՆ ՉԷՕԿԻՒՐԵԱՆ

Հայրենի Ձայներ	3·

Մ. ՍԷՄԷՐՃԵԱՆ *(Չեխոսլովակիա)*

Հրացանակիր Բահանայ եւ Լերան Քարոզիչը	4·
Ձերբազգի պատմութիւն	20

Բ. ԱՅՎԱԶԵԱՆՑ

Անձին Ծախսեցաւ	(Պատմական Վէպ)	6·

ՄԻՍԱՔ Ա. Մ. ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ *(Բասէմ)*

Նահապետ	(Վէպ Ընկերական Կեանքէ) 4 Հատոր	16·

ԱՐՄԷՆ ՇԻՏԱՆԵԱՆ

Թիապարտը	(Վէպ Ազգային Յեղ. Կեանքէ	10·
Աւազակապետը	« « « «	12
Ս.Խառակացը	« « « «	8·
Հոգեհատուկ	» » »	6

Ս· ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵՆՑ

Գահիճը Ի Սիպիր	10·

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ԸՆՔԵՐՑՈՂՆԵՐՈՒՍ

Կը փափաքէի որ ընթերցողները ձեռք առնէին ան-միջապէս կարդալ այս վէպը, որ Ինկլանկիայի չարաճա-կութիւնը, չգիտես համար լռութեան պիտի ըլլայ։

Այս տպիչ-թող ուխտած չընտանալուն համ արտա-զրուիլ հանելնալ տողերը, որոնք երեւցան Ինկլանդի վեց պատմական վէպիս յառաջաբանին մէջ.

«Բանիսի բանիս, նմ՛ինքն Չէմմոնը, 1890ի Չէմմո-նը, որ կը ցնցուի Գամ-Գարամի Ցոյցին արձագանգէն, բանապետութիւններուն էն անարդին դէմ կ՛ընդվզի, Թօթվելու համար ապուխի լուծը, նախատրամ մը կ՛ընէ, ապահնելով Հաճիսի լրտեսներէն մէկը... յետոյ, հարիւ-րաւոր անմեղներով լեցուած բանտի մը դռները կը խոր-տակէ, ապստամբութիւնն դրօշը կը պարզէ, զինքը ձեռ-քէ՝ բարձրագոչակ կը պահանջէ իր անբռնազբօսիկի ի-րաւունքներուն վերադարձը։

«Այս արդարան իրաւունքներու պաշտպանութիւնն համար կը մարտնչին իր զաւակները, որոնց ընտրեա-գործները բանտէ բանտ կը քաշկռտուին, մինչեւ որ կը հասնի 1895ի Ընդհանուր Նեղութիւն, երբեմն ալ յետոյ պետքի Մեծ Ապստամբութիւնը, որ ներքայի միջամը-տութիւնը բերաւ Հայ Լեռան տի մը ժողովուրդին հա-մար»։

Այդ Մեծ Ապստամբութիւնը պիտի վերապրեցնէ այս նոր պատմական վէպը՝ ՉԷՄՈՒՆԻ ՎՐԷԺԸ, առաջին օղակը կազմելով նոր վէպերու չարքի մը, որոնք յա-ջորդաբար պիտի հրատարակուին ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ընդհանուր անուան տակ։

ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐը, կը պարունակէ զգայա-զունդ դէպքեր, բոլորը՝ վաւերական, պաշտօնական վկայութիւններով հաստատուած իրողութիւններ, որոնց մանրամասնութիւնները կրցած եմ քաղել երկար տա-րիներու ընթացքում, և խղճմտութեամբ ուսումնասիրութի ենթով, զարթ յաջողեցայ կատարել անցած տարուան ձմեռնարշաւին մէջ դէպ ի Կիլիկիա։

ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐը, կը բաղկանայ երեք չրջաններէ.—

1.— Չերուճի վրէժը, կամ 1895—1961 կոխնտնեռան իրական և վաւերական պատմութիւնը, ակիզբէն մինչև վերջը:

2. Կարմիր Չրհեղեղը, Հայկական Ընդհանուր Ջարդերը, իրենց բոլոր կոիճռալի ու թաքնեալ պատճառներով, և իրաւացիութիւն պիտի, քաղաքի մամուլներուն արիւնոտ տեսարաններէն դրի առնուած:

Ներսէսի Պօմպան կամ Աբիւնոս Ուրբաթը. 1905ին Սպանիոլ Հանգիսի դէմ գործադրուած մահափորձին տղոցերու ու մանրամասնական պատմութիւնը:

Եւ այս բոլոր յաջորդական դէպքերը հետապնդումները, զանգուածային կոտորածները, Սէֆերլուի մահարիր ոտարը, եւն, եւն, եւն, բոլորը միմիայն մեղի չունենալու Օսմանեան Հայրենիքին Ազատութեան համար...:

Այս քանի մը տողերը վերջացնելէ առաջ, պարտք կը զգամ անգամ մըն ալ յիշեցնել ընթերցողներուս թէ, ինչպէս մինչև յարդ հրատարակուածները, իմ բոլոր պատմական վէպերս իրականութեան վաւերական պրոյեմը կը կրեն, զերծ ըլլալով առասպելային բազապրութիւններէ, որոնք ընդհանրապէս ժողովրդականերս հետաքրքրութիւնը գրգռելու մեծ ծառայած են: Պէտք է դիտնայ թէ պատմական վէպերը կոչուած են ամուսցնելու բաբելերը, և վէպի յաւարտին մասնիպարներ առաջնորդելու մոլորութիւնը, որ առաջ, առաջ տալի վէպի Նիւթապաշտութիւնը կը դիմէ հակայարձակ...:

Եթէ այս վէպը յաջողէր ընթերցողներուն մէջ զօրացնել ինքնապաշտպանութեան բնազդային ոգին և անոնց սրտերուն մէջ զարգացնել հպարտութիւն Հայրենիքին սէրը. նպատակ, Չերմուճի ոտքի մը լեռնականներուն Համիտեանի բռնապետութեան դէմ մղած անհաւասար կռիւները, այս վէպիս մէջ վերապրուած, կարենան Հայ երիտասարդութիւնը խանդավառել և անոր սրտերուն մէջ հանգչիլ հերոսական տրամադրութիւն, նոր ինքնավստահութիւն պիտի նպաստեն:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԶԵԹՈՒՆԻ ՎՐԷԺԸ

Ա.

ԱՅԻՍԻ պայծառ առաւօտ մըն էր, 1895ին։ Զեյթուն տակաւին կը պահէր իր բանաստեղծական գաւառականութիւնը, որուն հինգ տարիներէ ի վեր կը հնձէին Հալէպի կեդրոնական Բանտին մէջ, իւրաքանչիւրը պատասխանատուած հինգական, տասնեական, տասնհինգական տարիներու բերդապահութիւնեամբ կամ թիւերուն, ամէնքը ձերբակալուած՝ Զեյթունի լուռ Օտարաց չայտուխ ապանութիւնն խնդիրով, որուն քաղաքական գոյն մը տրուած էր ժամանակին Հալէպի կուսակալ Սրիմ և Մարաշի կառավարիչ Սալիհ բաշանեաններուն ջանքերովը, ինչպէս կը յիշեն Բանտի բնիկներդ։

Սրդէն, նոյն տարին, Մարտ 12ի գիշեր մը, Հալէպի կեդրոնական բանտին մէջէն յանկարծ գուբս հանուած ու Պոլիս վախտղրուած էին եկեղեցական բանտարկեալներէն Տ. Կարապետ եպիսկոպոսը և Մուհապէրնի Դպրոցի քահանայ Ճէնտանեանը։ Առանք, Իզմիրլեան պատրիարքին դիմումին վրայ, կայսերական հրաման տրուած էին միւս հայ քաղաքական բանտարկեալ եկեղեցականներուն հետ, որոնց մէջ կը գտնուէր նաև Ծատուր հոչակաւոր վանահայրը, Տ. Նիկողայոս եպիսկոպոսը, որ չորս տարի Հալէպի կեդրոնական բանտին մէջ տառապելէ յետոյ, աքսորուած էր Պօտրումի բերդը։

Իսկ մեռա Զեմմանդի աչխարհական բանաստիեղծութիւնը, թէեւ քառասուն տարի չէր չարչարուէին հան, կեղծ բանականի Բանտին մէջ, ազատելով իրենց պատապարտութեան տարիներու վախճանին:

Ապին, Զեմմանդի լեռնականները, վերվրերալ ամանձական ձիերու պէս, որոնք բաչկերին կը խօվէին, ու գետիներ կը փորեն իրենց աչքերով, գրեթէ հետզհետէ հասած խորհրդաւոր յուզումով ջղագրգռած, վայրկեանէ վայրկեան կը յուսային ազատութեան նոր գարնանայոյս մը, որ պիտի բերէր իրենց կեանքին, իրենց ինչքին ու իրենց պատուին տարհամութիւնը:

Օսմանեան Միջերկրականի մէջ անպիսական, ֆրանսական և ամերիկան մեծ գետաթներուն հատարական գործողութիւնները չուսալ արձագանգ գտած էին այս հայ լեռնականներ մէջ, որոնք մեռելու պատրաստ կը կրէին իրենց արդարացներուն մէջ:

Սակայն, Համիտական կառավարութիւնը, մանաւանդ Զեմմանդի մէջ, անհանգստացնելի բարերարութեան մը մեծութիւնը գիտած էր կիրարկել, կարծես թէ ձայրայեղութեան մղելու համար Զեմմանդի լեռնականները արդէն բերուած բնակիչները, և անոնց հետաքննութիւններու համար անոնց արդար յոյսերն ու բաղձանքները:

Այսպէս, Մարաչցի Գաւարը որ մեռնելն ժամանակ գայմագամի փոխանորդութեան պաշտօնը կը վարէր այն օրերը, ազատասիրական գրգռուած՝ բարձրէն, գիտած էր ազօրինի, բռնի միջոցներով հարստահարել, տանջել ու հալածել տաղտ ժողովուրդը, պետական յեղաշրջու հատկութեան պատրուակով, առանց նկատի առնելու երկրին տնտեսական ձայրայեղ անձկութիւնը, որ այդ միտքերը մոռնալու, ունէի քան երբեք կը նեղէ բնակչութիւնը, արմատէ ու ճռնդէ պակասէն:

Մայիսին վերջն Օգոստոս, այդ կոմիտեի բնակչութիւնը տագնապալի չրջան մը կ'անցրնէ բնեհանրապէս, տարեկան պաշարը սպառած ըլլալով:

Զեմմանդի այն տարուան Գաւար-գայմագամը, երևոյթն տարու, մտերմանալ գիտցեր ընթացատար, հասիտարարուց սրիկայ մըն էր, որուն ձեռք օգին, խանձ

Ֆուրին ու ուսուցած ամենօրեայ անունդին հետ միասին պարտադրած էր իր բնազդային, ցեղային առելութիւնը Զէյնուի կեանքին դէմ։

Օր մը, Հալէպի բանտապահներու մայրերէն կարեքրամակ պառաւ մը կը ներկայանայ այս մարդակերպ հրէային, և, արցունքոտ աչքերով ու դողդոջուն ձայնով մը պատմելով, իր դաւկին անմեղութիւնը կը վերադարձնել և անոր ազատ արձակումը կը խնդրէ, դէմ կայսերական նեղսրտմամբ մը։

Գառը-գայմագամը, խղճմտալով պառաւին վրայ.

— Կորէ՛ր, ճա՛տը, կը պօռայ սարսափազդու մօր երեսին, հինգ տուրի պառկելով կը սառկի, մոլ հինգ տարի ալ պառկի.

Եւ իր հրամայական ակնարկին վրայ, սոխիան մը կը մօտենայ դարբ կը վանակ խնդճ պառաւը։

Հապա թէ վանուած կինը կառավարութեան պաշտօնեաներուն անդուխտներէն վար կ՛իջնէր դժգոհելով, ուրիշ սոխիան դիմաւոր մը, քաչկռտիկէն վեր կը հանէր մարդուկ մը, որուն պատռտած հագուստներէն ու երեսին վրայի արեան բիծերէն կը դուշակուէր թէ չարաչար խոչոտանգուած էր ան։

Ոսոխիան դիմաւորը քաչկռ բերաւ գանի գառը-գայմագամին առջեւ, որ, արհամարհոտ նայուածք մը ձգելով մարդուն վրայ.

— Ինչո՞ւ բերիր այս կնասուրը, հարցուց սոխիան դիմաւորին, մինչ խնդճ գիւղացին կը դողար.

— Տարբր չէ՛ վճարած.

Գառը-գայմագամը դառնալով մարդուկին.

— Ո՞ր տեղացի ես, հարցուց.

— Խարապաճէ՛ն եմ, էֆէնտի՛, հնձուց գիւղացին.

— Ինչո՞ւ պարտքդ չես վճարած.

— Էֆէնտի՛, ազբա՞ր ենք մենք, ազբա՞ր, կ՛ապրէր գիւղացին.

— Քանի՛ դրուչ է պատրը, հարցուց գաղջն ահեկան պինդարին...

— Յիսուն դրո՛ւչ է, էֆէնդի՛...

— Յիսուն դրո՛ւչ... բացագանչեց գաղջ-գայմագամը, իմ ինչքերը, գոյքերը բերէիր, ամուրկի կը տանէիր.

— Ների՛, էֆէնդի՛, բայց ահեկան պինդարը, հազար չհշտով մը.

— Ի՞նչ բերիր նայիմ, հարցուց գաղջն.

— Երեք էշ՛երը, չորսնտակից ահեկան պինդարը, բայց ինչ որ ունէր իրրև առագաստ ու հարուստ խան:

— Էշ՛երը, կրկնեց գաղջն, ի՞նչ պիտի ընէնք երեք էշերը.

— Էֆէնդի՛, ամուրկի կը դնենք, պատասխանեց ահեկան պինդարը:

— Ապրի՛ս, ապրի՛ս, Մէհմէ՛տ, բայց գաղջն, այս ուրիշն այս հերիքը ծակը նետէ, իսկ էշերը, երեքն ալ ամուրկի իմ՛ը տանուի.

Ահեկան պինդարը, մտածմունք, անխիղճ մարդ մը, բնիկ Եզեանցի էր և կը կոչուէր Ուրֆալը Մեհմետ: Իրեք պիտոյքին տարած ու բանալ նետուց. յետոյ, վար իջաւ և ինչպէս որ հրամայած էր գաղջ-գայմագամը, ձեռնարկեց անմիջապէս գործադրեմն:

Կատարագրեմն գաղջնատան առջեւը խռնուած էր հետաքրքրասէր ամբոխ մը, որ երթալով կ'աճէր:

Ուրֆալը Մէհմէտ կը գոռար:

— Ես մերինը, ան դրուչ՛.

— Ան պէչ՛, կը գոռար ամբոխէն վանքիցացուր մը, որ Զեմանի գիւղերուն առաքելին համար եկած էր Մարաչէն.

—Եիկիւմիյ՛, կը պոռար ուրիշ մը, Պէհեն դիւզի Թաւրք մը։

Վերջապէս երեք էշերուն գինը բարձրացաւ... յուսան ըլլուչի։

Գառը-գայմագամը վերէն կը դիտէր տեսարանը, յոխորտանքով մը հետևելով աճուրդի զարծաղմիան։ Զեռքովը պապարի ազդանչանը առաւ և, ուրիշալը Մեհմետին դառնալով,

— Մէհմէ՛տ, բաւ, գինը գաւ, որի՛ վրայ մնաց։

— Մարաչցի Վէլի գառ Ահմէտ էֆէնտիին վրայ, էֆէնտի՛, պատասխանեց ոտիկան գինատը։

Գառը-Գայմագամին հրամանին վրայ, երեք էշերը յանձնուեցան իրենց նոր տիրոջ, որ, հոն խանուած ամբոխին ծիծաղերը ճղփելով, իր կնոջ անխնայով միասին հետացաւ։

Լաւը չտեսած տարածուեցաւ գիւղաքաղաքին մէջ, լեռնականները բանկեցան։ Ապագային երեք էշ՛ուն չո՛ւրջը կը գառնար օրուան խօսակցութիւնները։

— Լաւեցի՛ք, կ՛ըսէին իրարու գարմանքի ու գայթակղմի ձեւերով, ապրեսին երեք էշերը գիտուն գրուչի՛ ծախել տուաւ անիբա՛ւր.

— Չալը՛մ գառը, կը պռանդար ուրիշ մը, խնդճ մոլորուն ա՛ւնար քաղցեց.

— Չէ՛, չէ՛, կը կրկնէր ուրիշ մը, գէշ ժամանակներու հասանք, տոիկա չի՛ մնար։

Վերջապէս, ժողովուրդին դժգոհութիւնը ծաւալ գառ բարի խաւերուն մէջ և Զեմանի չորս թաղերուն գլեաւոր ազդայինները սախտուեցան արտասովոր նիստ մը գումարել Ս. Աստուածածնի խորհրդարանին մէջ, տեղական իշխանութիւններու դէմ ծաւալող հանրային գայրոյթը գագեցնու և ջանային արդիւնել նոր պայմանը

խիստ ապեղ ու անախորժ դէպքերու, որոնք կրնային ազդակի հետեւանքներ ունենալ:

Չէիմանի քահանաներէն ու երեւելիներէն բազկացած Մաան ժողովը՝ խորին ցաւով ու դառնութեամբ լուծ Մարադաճի ապբասին երկաթն էչերուն ձեռքէն ընդունելու մանրամասնութիւնները, նաեւ յիշեալ դիւզացիին ապօրինի բռնադարկութիւնը:

Բուռն, ազգիկալի և յուզումնալից վիճաբանութիւնեներէ ետքը, ժողովը պաշտօն յանձնեց ժամանակակից Մաանչ. Փոխանորդ Բարձրաստիճան Կարապետ քահանային, երթալ անձամբ բողոքել Փաշա-գայմագամին քով, իր անպատիւ և անարդար արարքին դէմ, պահանջելով անմիջապէս բանտէն արձակել ապբասը Մարադաճցին, իրեն նոյ դարձնելով իր սեփական երկաթ էչերը, յայտարարել միեւնոյն ժամանակ թէ՝ Չէիմանի ազգային մասնաւէն պիտի վճարուի 50 ղրուշի աւելցի պարարը: Ժողովը խոստումներ տալով երկաթեայ քահանային որ այս բնոյթի բողոքը կէս ատ կէս հաղորդէ Փաշա-գայմագամին, և հակառակ պարագային, սպառնալ անոր, եթէ անմիջական կարգադրութիւն մը չընէ, ատոր դէմ ծանր դէպքերուն պատասխանատու պիտի բռնուի ինքը՝ գաւառն:

Երկաթեայ քահանան, կ'երթայ գաւառին քով և հետեւորդներէն կը խորհրդակցի Չէիմանի Ազգային Մաան ժողովին բողոքները:

Գաւառն զայրացած, կը պատասխանէ քահանային երեսին.

— Գնէ՛ք, դիտէ՞ք ով եմ ես:

— Գիտեմ, գիտեմ, կը հեգնէ քաջամարտ քահանան, իր ծնօտի մէկ քանի թելերը չոյելով, Չէիմանի գաւառն էք դուք, և, գայմագամը...

— Ես մարդը կ'ուզարկեմ, կը չարաճճակէր գաւառն ատնալով, գիտէ՞ք:

— Ինչո՞ւ, ինչ իրաւունքով, գո՛ռ էֆէնդի, ձայնը բարձրացուց քարձմօրուք քահանան, որ ինքզինք բռնա-կան հզօր կըզգար, արհամարհու համար գառնէն բա-պառնալիքները։

— Քէչի՛ն, երկա՛ն կ՚ընէք, չարունակեց գառնը, պրսիոր տաքցած, ինչ կ՚ուզէք ընել, բայ՛ց լմնցուցէ՛ք։

— Ընել կ՚ուզեմ իմ, պատասխանեց քահանան, եթէ Յարտաճի պիւզային տակաւին բանտը պահէք։ Եւ եթէ անոր երեք կենդանիները վերատին իրեն չը յանձնուին, հետեւանքը չո՛ւտ պէչ պիւմի ըլլայ...

— Ինչ պիտի ըլլայ, հեգնեց գառնը, իր գայմագամի ու գառատարի կրծոտակի պաչոծնեներուն բոլոր խրոխտա-քամը փքացած, ինչ պիտի ըլլայ, չըսէ՛ք...

— Կ՚ուզէ՛ք ըսել իմ բնչնէս, Գո՛ռ էֆէնդի, յա-քնց քահանան խորհրդաւորանց ակնարկով մը ննեղալով մղեանգ պաչոծնեացին դիմադիրը,

— Ըսէ՛ք, ըսէ՛ք նայիմ, հրամայեց Գառնը։

— Էֆէնդի՛, էֆէնդի՛, ըսաւ քահանան, աւելի ճօռնոտալ Գառնին, գո՛ռ դես անխորհ էք, ապէ՛ս էք երկրին։ գո՛ռ տակաւին Զեհմունը չէ՛ք ճանչնար։ Եւ ձեզի բարեհամբաւ խորհուրդ կուտամ անյապաղ կառարկ խնդրանքս, բանտէն արձակել տղքտաը, և իրեն վերադարձնել իր...

— Փափազ էֆէնդի, ըսաւ Գառնը քիչ մը կա-կուղցած, կենդանիները վերադարձնել անկարելի է, բայց մարդը բանտէն արձակել կուտամ հիմա։

— Հասպա էչ՚ը...։

— Սանք ա՛լ չեն եա գառնար, չարունակեց Գա-ռնը, մինչև ցարդ Մարաչ հասած ըլլալուս են։ ա-ճուրդով գնուած ապրանք մըն է, ինչ կը կարծէիք, եա կը գառնա՛յ...

— Բայց հետեւանքը պէչ է, պէ՛չ, կրկնեց քահա-

նան և յետոյ, յետոյն պրուշով, ա՛չ թէ երեք, երկու, ա՛չ թէ մէկ, նո՛յնիսկ կէս էշ չի գնար. անտառակով յետոյն դրուեր, խնդճ մարդուն պարարքը, ասե՛ք, էֆէնտի՛, դ հրամայեցէ՛ք որ անմիջապէս սէրոյը վերադարձնեն կենդանիներդը:

— Աստիկա չըլլա՛ր, չըլլա՛ր, վաւիաղ էֆէնտի, կը կրկնէր Գասպն, ցաւագառած չարժելով.

— Բայց յետո՛յ...

— Օ՛, օ՛, բացատրելիք Գասպն, երկա՛յն բրիք, մէ՛ սախլէք որ ամէն գազանիք երեւան հանեմ,

— Ինչ գազանիք...

— Հրահա՛նգ ունիմ, հրահա՛նգ,

— Որմէ՞...

— Իմ սիրելի վեհապետէս, չարունակեց Գասպ— գայմագամը բորբոքած, ես գազանի հրահանգներ առացած եմ ընդունելէն, այս ընթացքը բռնելու.

— Ինչո՞ւ...

— Որպէս զի ժողովուրդը զրկուի, չարունակեց Ասպիւլ Համիտի վարձկանը, խրատամ մը հանէ,

— Յետո՛յ...

— Վնասիս Սուլթանը բարկանայ, եւ Զեֆիտնի գլխուն ալ Սասունի տառօսը բերէ...

Բարձրօրեա՛ք քահանան, խորամանկ ապուշս մը Համիտեան բռնապետութեան խմորովը չաղուած միտք, վայրկեանապէս ըմբռնեց Գասպ — գայմագամին յայտնաբերեան նպատակ ծածկուած անտառը խնամոյ, և առանց բերանը բանալու, ուրախ եղաւ և մնկնեցաւ:

— Գասպ- գայմագամը պատրաստուր քահանային մը յիշեցնելով Սասունի կոտորածը, որ դեռ ա՛յնքան թարմ էր — հազիւ ութ ամիս բոլորած էր կրկին ալեւոտի թուականէն ի վեր —, պարզապէս կը խորհէր

ժողովուրդը պրպտել և ընդհանուր ջարդի պատրուակ մը տեսնել, իր վճռական ծիրը հաճելի դարձ մը կատարած ըլլալու համար. ահա՛, չարաշար կը սիսկէր, որովհետև չէր կրցած ուսումնասիրել Չեխոնէ լեռնականներուն խրախուսդ տոպի և սպասողութիւնը...:

Հիմա տեսնենք թէ ինչ ընդունելութիւն պիտի գտնէ բարձրօրեայ քահանային ատեան պատասխանող Չեխոնէ Ակը. Կաան ժողովին մէջ, որ Ս. Աստուածածնի Խորհրդաբանը դատաստած, կը սպասէր անոր, այնքան անձկութ ու անհոգութ:

Ջ

Չեխոնէ Ս. Աստուածածնի Խորհրդարանը կոնակաց ծովի մը պէս կը տատանէր ու ձեղունը կը սարսէր ու կը թնդար գայրացած ժողովականներուն սպառնագոչ աղաղակներէն:

Ի՞նչ պատահած էր արդեօք:

Բարձրօրեայ քահանան վերադարձած էր ու բերած՝ Գասբ-գամարգամին պատասխանը, որ ժողովարանին մէջտեղը յանկարծ նետուած ռումբի մը նման պայթեցուցած և զերադրդռնչ բղաւրին չխկիկը.

Ժողովին նախագահը Շօվրայեան Հայոց իշխան, Լօխանասանցիներէն ձմեռնանոց ձիւնամբ ձերմկած ալեւոր գլուխը չակիով, անդամ մը նայեցաւ չուրջը, և ապ քաղաքը բարձրացուցած.

— Յարգելի ժողովականներ, ըսաւ, լսեցիք պատասխանը, կ'երեւայ թէ այդ մարդուկին օրհասը մօտեցեր է. մենք ուխտած էինք համբերել ատեն մըն ալ, մինչև որ անդամ մը Հալէպի բանտէն արձակուին մեր ճնշուհալ գաւառները, բայց, կը տեսնեմ թէ այս Գասբն, որ ծովացեալ մեղքէս, գայմագամութիւն ալ

կ՚ըսէ առժամապէս, մտադրած է խոսք մը հանել.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ձայներ ամէն կողմէ, խոսք մը պիտի հանէ մեր պետն.

— Հետեւաբար, չարտօնակից պիտակը իչխանը, պէտք է այօրուընէ՛ իսկ ձեռք առնենք ապրուստի միջոցներ, կանխատես արդիկցու համար ապէտքը, որ, ինչպէս կը տեսնէք, անխուսափելի է, ցարչսի այս Գաստրն չարտօնակից իր... չհետաքրքրութիւնները, ինչ կ՚ըսէք, չարդելի ժոզովականներ.

— Ինչ միջոցներ կը խորհիք ձեռք առնել, ամէր իչխան, միջամտեց Բասիրտեան մահտեսի Կարապետ աղան, Սուլէյման իչխանական տունէն, որ միեւնոյն ժամանակ, Շարվալեան իչխանին խնամին էր, այս վերջինին ազգիկը հետքերան առած ըլլալով իր երեց որդիին՝ Առաքել աղային,

— Միջոցները բազմաթիւ են, պատասխանեց իչխանը, այս առաջին անգամը չէ որ մեր Լիւնը կը դրաւեալ վտանգի մը հանդիպի, Զեյթունի հիմնարկութեան թուականէն ի վեր քանի՛ քանի պատերազմներու դէմ կռուած առած են մեր պատմալի նախնիքները. չեմ ուզեր հոս յիչել մեր օրերու կռիւները, սակայն, ինչպէս ըսի քիչ առաջ, մենք ալեռած էինք քաոսին մէջ ալ համբերել, մնչև որ...

— Համբերութիւնը առնման մը չունի՛, ընդմիջեց Մարկոսեան մահտեսի Արթին աղան, իր անկիզած ալեհերպ բնաւորութիւնովը ծանօթ ձերտնին.

— Մինչև որ մեր սիրելի բանտարկեալները, չարտօնակից իչխանը, կալնեանք աղատել.

— Բայց նիւ ընելքերը կանխեն, պիտի առաւ Կիւլվանեան Նազարէթ աղան, Զեյթունի վերի թաղէն, այն առեն ո՞ւր կը մնայ մեր համբերութիւնը.

— Իրաւունք ունի Նազարէթ աղան, բաւ անկէն

Պօղոսեանի թաղէն Պալճեան Սարգիս ազան, քանի մենք գրաւ ծանանք, ա՛նքան աւելի ծանր պիտի ճնշէ բանտապետին լուծը մեր ուսերուն վրայ. ժա՛մ առաջ պէտք է Թօքմէնին այդ անարդ լուծը. Տէ՛րը ինզ հոգայ մեր բանտարկեալները, ինչ, մէկ քանի անձերու կեանքը չը վտանգելու համար ամեհագեղ ազգ մը Ջեհաննեմ ղրկուր պատիժ . . . :

— Մեր Հալէպի բանտարկեալներուն, բաւ Անդրէասեան, ա՛ն է վնաս չի հասնիր, իչխան.

— Ինչպէս, ինչպէս, հարցուց Հաջոյ իչխանը, բացատրեցէ՛ք նայիմ.

— Չէ՛ք գիտեր, ա՛ղբ իչխան, չարաճակեց Անդրէասեան, եօթը բաշաւներուն տարին, երբ Պապիկ բաշան իր կարիճներով յարձակուի գործոց կառավարական պաշտօնեաներ, և ջարդ մը ուզա Ամասիոյ Համիտի վարձեան ոստիկան պետերուն, չէ՛ք գիտեր, քանի քանի բանտարկեալներ ունէինք այն ատեն, թէ՛ Մաթոյ և թէ՛ Հալէպ.

— Այ՛, այ՛, կրկնեցին ամէն անկիւններէն, ոստեհօթը ատեն ալ մուհաճիրներուն տարին, այ՛, այ՛, հարիւրէ աւելի բանտարկեալներ կային, յետոյ, երբ կախնները վերջացան, ամէնքն ալ արձակուցան բանտէն, և ոչ ալ վերադարձան.

— Շա՛տ լաւ խօսեցաւ Անդրէասեան Աղաստուր ազան, բաւ իչխանը, ես ալ կը յուսամ թէ մեր սիրելի կարիճները, որոնք հիմա ապրիլէ ի վեր կը հնձեն Հալէպի բանտը, քիչ ատենէն պիտի վերադառնան մեր գերդը, վասն հա թէ՛ մեր Լուսաւորիչ պապային Աստուածը չպիտի երեսի վրայ թողու իր Ժողովուրդը. ոսկեայ, յարդկէ՛ Ժողովականներ, ինչ կը խորհիք, յարմար կը գտնէ՞ք Ժամանակը, պատրաստուա՞ծ է Ջեհաննեմ, կ՛ապահեմ, խօսեցէ՛ք, ըսէ՛ք, այս եղանակին,

խոհեմաբիւն է պէնքի կանչել մեր կարիճները...:

Բոլոր ժողովականները համաձայնա կը թուէին իշխանին խորհրդակիցին. բայց գաղտ-գաղտակին սարսրը դժուարամարս էր, կը մտածէին անոնք. գիտէ այդ մարդը հնարանել պէտք է Զեխտանէն, կ'ըսէին իրարու: Վերջապէս, Բագրատան, խզելով լռութիւնը.

— Տէր պապաներ, ազնիներ, բան, ձեռքի սիկառը մխացնելով, եկէք քիչ մըն ալ համբերենք, չի խրոխտացնենք կառավարութիւնը, և աչխատինք միտն գտնել պաշտօնանկ ընել ասոր:

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ամէնքը, պաշտօնանկ ընել ասոր է այդ, այդ... փարձանքը...:

— Ինչպէս, հարցուց իշխանը Բագրատանեն, միջոց մը խորհած է այդ մասին, մտահոգ:

— Միջոցներ չկան պահիր, չարունակեց Բագրատան, միայն, կը թելադրեմ որ գաղտնապահութիւնը յարգուի, հասարակ ժողովուրդը քիչ գիտնայ մեր խորհուրդները, պիտէք անոնուչա, փոխուի է ժամանակը:

— Ասանկ, մտահոգ, չարունակեցէք, մեր ժողովականներուն գաղտնապահութեանը մասին կ'երաչխաւորեմ ես:

— Ուրեմն, չարունակեց Բագրատան, մէկ միջոց կայ հնարելու այս փարձանքը, հիմա, հիմա, այս ժողովին մէջ, համաձայն հանրապետութիւն մը կը գոռանք, կը բղաւնք գաղջին դիմաց դէմ, կ'ամբաստանենք պէնքը, այս հեռ հեռուն խրնդիրն ալ կը գոռանք, և իր անմիջական պաշտօնանկութեամբ կը պահանջենք:

— Որո՞ւ պիտի դրկենք այդ հանրապետութիւնը, հարցուց Բագրատեանը քմծիծաղ:

— Մարաչի կառավարիչին, պատասխանեց Բագրատան, մէկ քանի տողերէ բաղկացեալ հեռագիր մը:

— Այո՛, հեռագիր, հեռագիր, կրկնեցին ժողովականները:

— Ճա՛ն ապէկ, առաջին խմբանը, ընդհատելով Թէ հեռագիրը քաչկինք Մարաչ, Եթէ կառավարիչը մերժէ մեր բողոքները, այն ատեն...

— Այն ատեն, յարեց Բասիլտանան, զարձեալ կը գումարուինք և ուրիշ միջոց մը կը խորհինք.

— Ո՛չ, ո՛չ, գոչեց անվեհեր Պաշեան Սարգիս աղան, մենք այս տեղէն գարձ չենք կրնար այսօր, կը սպասենք մեր հեռագրի պատասխանին, ևս կ՚առաջարկեմ որ հիմա, այս նիստին մէջ, խմբագրուի, տորագրուի, անմիջապէս քաչուի հեռագիրը:

— Բոլոր ժողովականները համաձայնեցան Պաշեանի: Հեռագիրը, համառօտ բայց բուռևան ոգով, խմբագրուեցաւ, և տորագրուեցաւ եկեղեցական և աշխարհական ժողովականներուն կողմէն և Առաջնորդարանի բարապանին միջոցաւ գրուեցաւ քաչուելու համար:

Բարապանը մեկնելէ յետոյ, ժողովը չարունակեց խորհրդակցութիւնները.

— Յարգելի ժողովականներ, ըսաւ խմբանը, հիմա հեռագիրը կը քաչուի, մենք մեր գործը չարունակենք, հիմակուընէ մտածենք Թէ ինչ միջոցի պիտի դիմենք հակառակ պարագային Եթէ, կառավարիչը— ինչպէս որ այժմէն կը գուշակեմ դժբաղդաբար— կարեւորութիւն չիտայ մեր հեռագրին և գարձեալ պաշտօնին վրայ պահէ այս... խնդրը.

— Եթէ Մարաչի կառավարիչը պաշտպանէ Գաւարն, գիտակ ատաս Կիւլճանեան, կը նշանակէ Թէ՝ այս մարդը չէ գործեր ինքիր գլխուն, ատանձին չէ, բարձրէն հրահանգներ ստացած ըլլալու է այսպէս վարուելու մեզի հետ, և գոնէ այսպէս կը խորհիմ,

— Իրաւունք ունի Նազարէթ աղան, ըսաւ խմբանը, Ես ալ այդպէս կը խորհիմ, Գաւարն մի է որ

Ա 49119
886

պետի յանդգնի ա՛յսքան լրջօրէն արհամարհել մեր դիմումը։ Խրատուած է, խրա՛տուած։

— Վերջն խրատուած է ան, կրկնեցին ժողովականները։

— Չեմ ուզեր դիտել, չարտահայտուիլ Հայոց Իշխան, փարձանք մը կը պատրաստուի, փարձանք մը,

— Չեմ ուզեր չա՛ս վախկոտներու է անցուցիր, ընդմիջեց Մեղրեանեան, հոգ չէ՛, այս ալ կ՛անցնի։

— Ժամանակը ժամանակ չէ, կը պատգամէր Մարկանեան, մտքի մէջ ենք, պատերը դեռ նոր դիզուած, հոլիւնները նոր նոյն ամպրոպները, ժողովուրդը թըշուառ, եթէ առ մէկ քանի ամիսներու քաչալէնք, անդամ մը դիւանները ձեռք առնէնք, ամբարները լեցնենք, մառանները չամիչով, կարտոֆիլներ պլնիով, օդիով լեցընէնք, այն առեն, դիւրին պիտի ըլլար բայց հիմա՛...

— Ձի՛ք պիտեր, յարեց Իշխանը,

Գուրs պուլանըգ կիւնիւ ակվեր, կ՛ըսէ առածը, Ապահով Համիա պիտէ իր գործը, ինք ալ պիտէ թէ՝ մենք ձմեռը կռիւ ու պատրաստ կ՛ըլլանք ամէն պատահականութեան դէմ, ուսոի, պարտան ձի՛չդ մէջտեղը, երբ ժողովուրդը կը նեղուի ապրուստի կողմէ, երբ մեր ամբողջ ստացուածը պատերազմի վրայ կը դնենք տակաւին, երբ ոչ հունձք ըրած ենք, ո՛չ ալ այգիները, տակիր չի՛ վախցներ, ձի՛չդ այդ եղանակին կը փափագի խաղ մը հանել ատ։

— Քանի որ այդպէս է, ընդմիջեց Բաղրատեան, խոհեմութիւնը ձեռքէ չենք հաներ, կը համբերենք, կը համբերենք,

— Մինչև ու՞ր, ընդմիջեց Պալճեան, Խարպաճի է՝ չերէն վերջը, կարդը մեր ջորիներուն գայ, մինչև ու՞ր մեր վերքին դպչին, հա՞։

— Ճա՛ռ լաւ, պատա՛ռկս, հեգնեց Բասիրտեան, չը համբերելով, բա՛ց նայիմ, ինչ բանաք,

— Երթա՛նք խմբապին, պատասխանեց Պարճեան հեգնական չեչառ մը, չնորհակալութիւն յայտնելով Գառը-գայմագամին, որ հաճեցաւ Մարգարիտին երկար էչերը հանել առաջին . . . :

Ժողովականները չարաճճի ժպիտներ ու նայուածքներ փոխանակելին իրարու, իսկ Բասիրտեան անզգա դար կը միացնէր իր ձեռքի անչէզ սիկառը, բազմոցին վրայ ծալապատիկ նստած, չարունակ կրկրտալով :

Վիճաբանութիւնը հետզհետէ աւելի հանդամանք մը կրստանար, դրախնները բանկած, վատօրի հոգը չառ անուչ կուգար նոյն պահուն :

— Ինչո՞ւ ազդրան կը սեւցնէք, մէջտեղէն Սաչճեան Կարապետ ապան, Սուրէնեան Թադէ լուսաւորեալ նկարէն, որ մինչեւ այն րոպէն, լաւութիւն կը պահէր, ուչի ուչով հետեւելով վիճաբանութիւններուն. այս չարխուան Պոխէն հասած լրագիրները չի կարդա՞ք, ինչե՞ր կը գրեն, ինչե՞ր . . . :

— Պատմեցէ՛ք, ապա՛, յարեց Բասիրտեան, սիկառի մնացեր ծուխ մը հանելով բերանէն մէջէն, և խորհրդաւոր, ծալապատիկ նայուածք մը գրկելով Սաչճեանի, դուք ուսումնական էք, պատմեցէ՛ք մենք ալ լսենք, ինչ է գրեր լրագիրը . . .

— Ո՞ր մէկը պատմեմ, չարունակեց Սաչճեան, առանց զգաստութիւն Բասիրտեանի հեգնոտ չարժուձեւերէն, որոնց վարժուած էր ինք, գիշեր ցերեկ անոր հետ միասին ապրելով ու կառավարելով :

— Պատմեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք . . .

— Անգլիական, ֆրանսական և ռուսական մեծ դեսպանները, չարունակեց Սաչճեան, մեր Հայկական Խնդիրը ձեռք առեր են, Վեց Նահանգներուն մէջ բարենորոգութիւններու գործադրութիւնը կը պահանջեն :

— Մեզի ալ բան մը կսէ, հարցուց անդիէն Մարկոսեան.

— Անշուշտ, պատասխանեց թարմօրէն քահանան, նախ մեզի, յետոյ ուրիշներուն.

— Է՛, պատմեցէ՛ք, չարաճաճեցէ՛ք, բան Բասիլեանեան, սիրատոր միշտ մխիթարելով և աչքերովը խօսակցելով քովիններուն հետ.

— Մեծ դեսպանները կը պահանջեն որ, կայսերական ընդհանուր նիստէն չնորհուի բոլոր քաղաքական յանցաւորներուն. և կը յուսացուի թէ մօտ օրէն իրաւէ մը պիտի արձակուի այդ մասին.

— Ուրիշ ինչ կը դժէ լրագիրը, հարցուց Բասիլեանեան նոյն հեգնոտ չեչաերով.

— Հայերը մեծ պատրաստութիւններ կ'ընեն այս տարի փառաւոր հանդէս մը տալու Եչմի Գուլէ Ազգային Հիւանդանոցի պարտէզը, Ազգ. Սահմանադրութեան տարեդարձին առթիւ։ Բժշկապետ Պասրիաքեան նախագահութեամբ չորեք հոգիէ մը պիտի արուի, բաժակաճառներ, երգեր, առնախոսութիւններ, պարեր անդի պիտի ունենան, եւն։

— Կ'երեւայ թէ, ընդմիջեց Բասիլեանեան, վարպետն է հարկաւոր, մեր ազգին համար ապաստութեան արչալոյսը մօտ է ծագելու, ուստի, չանա՛նք զգալի մեր ազգայր գայրոյթը, քիչ մըն ալ համբերենք, խոհեմութեամբ չարժինք, զգուշանա՛նք անպատեհ մեր ազգային պայծառ երեւելիքը, չէ՞.

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ժողովականներէն մէկ քանիները, քանի որ գեղեցիկ յոյսեր ունինք, որոնք մօտ ապագայի մը մէջ կրնան իրագործուիլ, պէտք է համբերենք.

— Սպասեցէ՛ք, բան Իչհանը, բարապանը խո՛զ վերադառնայ, տեսնե՛նք, ինչ պատասխան պիտի բերէ հեռագրատունէն։

Նայն պահուն, բարապանը ամենախնդրէն վեր կ'ելլէր, մտաւ Արշակապատը, մօտեցաւ իշխանին ու թուղթ մը յանձնեց անոր։

Բոլոր ժողովականները աչքերը դարձան իշխանին կողմը։

Ինչ է այս թուղթը, հարցուց իշխանը բարապանին, որ, առաջ վրայ կեցած, կը սպասէր նոյն։

— Տէր իշխան, պատասխանեց բարապանը, հետապրաման պաշտօնեան չը թաչեց հետապիրը, եւ դարձաւ, գնաց, բայց իրենց, ատրապրոյնէրը թող անձամբ բերեն, բաւ։

— Ակիպրէն պատմէ նայիմ, հրամայեց իշխանը, ինչ բաւ երբ հետապիրը տարիր։

— Երբ հետապիրը տաւ, չարունակեց բարապանը, բացաւ, կարդաց, կարդաց, անգամ մըն ալ կարդաց ատրապրութիւնները, յետոյ, դուրս ելաւ սենեակէն, եւ հոն մնացի, դուռին առջեւ։ բաւական ժամանակ ուշացաւ, յետոյ վերադարձաւ և տուաւ ներս մտնելու, հետապիրը ձեռքս տուաւ և, գնաց, բաւ, բայց իրենց, ատրապրոյնները թող անձամբ բերեն, բաւ։

— Ուրիշ ինչ խօսեցաւ, հարցուց իշխանը։

— Ոչինչ, պատասխանեց բարապանը, եւ, թուղթը ձեռքս, վար կ'իջնէի հետապրաման տնեղուխէն, երբ տեսայ զաղջն, որ մեզ կուգար զօրանոցին բակին մէջ,

— Միայնա՞կ էր զաղջն, հարցուց իշխանը,

— Ո՛չ, Մալմիւտիրին ու Պաճեաթիպը միասին մեզ կուգային իրենց հետ։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, բաւ իշխանը բարապանին, գուրս ելի՛ր գուն։

Բարապանը դուրս ելաւ։

Ժողովականները գրգռուած, բոլոր աչքերը յառած էին իշխանին։

— Յարդիկ ժպտալ աննկատ, բան չխոսիլ, հետաքրքրությունը ձեռքին մէջ, խնայողաբար եղելութիւնը, հետաքրքիրը միշտ ետաձգել, ապրուստ չկայ, պատ-պատմագրին մասը կայ ասոր մէջ.

— Ըր պատմիչ Եղիսեյան, յարեց Անդրիասեան, անունը ապրի բարեպաշտին, գաղջ, մալմիւտիրին, պատճեաթիպը, երեքն ալ միասին գոլանոցին բակին մէջ մահ կռիւին չդատուին. յայտնի է թէ հետաքրքրասէր պաշտօնեան մեր հետաքրքրը ցոյց տուած է անոնց.

— Ժամանակս չըլլանք, չարտնակից խլեանը, ինչ կ'ըսէք հիմա, ինչ կը խորհիք ընել.

— Հետաքրքրը պէտք է հիմա, ա՛յս րոպէիս քաշուի Մարաշ, գտնէ Մարկոսեան մահտեսի Արիմին ապան, ցուցամատը թղթատցուցած.

— Հետաքրքրը յետադիմ վտանգաւոր է, յարեց Բաղիրտեան. տակտիկ հանդարտութիւն, մտածենք, գործնական միջոց մը գտնենք հետաքրքրը քաշել տալու նպատակ այսօր.

— Գործնական միջոցը, ընդմիջեց Կիւլմանեան Նազարէթ ապան, չո՞ւ պարզ է. մեր տաղտկալի փոխանորդ քահանան անձամբ կ'երթայ գոլանոցը, իր ձեռքովը քաշել կուտայ հետաքրքրը.

— Շա՛տ ճիշդ է, տակտիկ է գործնական միջոցը, ըսաւ Բաղիրտեան, թո՛ղ Տէր Կարապետ երթայ ձեռքովը քաշել տայ հետաքրքրը, հո՛ն թող ապտակ հետաքրքրին գլուխը, և պատռտիանը չտուած, թո՛ղ չը վերադառնայ գոլանոցէն.

— Ես տանձին չեմ կրնար երթալ, տարիքս գործնական, գոնէ աշխարհական անդամ մը չէ՛ր տար ինձի հետ.

— Ինչո՞ւ կը վախնաք, ա՛ր հայր, պիտի տանք խլեանը, գոռք, տաղտկալին փոխանորդին հանգա-

մանքով, այս հետապիրը կ՛սանէք, պօրանոցը կ՛երթաք անձամբ կը ներկայանաք և կը յանձնէք հետապիրը. եթէ այս անդամ ալ մնրժէ, այն ատեն Աստուած ողորմած է ողորմած.

— Տէ՛ր հայր, ա՛խ հայր, կրկնեցին ժպտավականները, աճապարեցէ՛ք, ժամանակը կ՛անցնի, պայէ՛ք ճամբայ, և չատով պատասխանը բերէ՛ք:

Քարձմօրաք քահանան, ժպտավականներուն միաձայն սոխրտանքն վրայ, հետապիրը ծոցը, ղօրանոցին ճամբան բռնեց:

Հազար իշխան խնդրեց ժպտավականներէն, ապասել մինչեւ քահանային վերադարձը:

— Եթէ քահանան ձեռնունայն վերադառնայ, բռնաՊարճեան, ինչ պիտի ընենք.

— Նախ թո՛ղ երթայ, պատա՛հս, պատասխանեց իշխանը, չեմ կարծեր թէ մերժուի այս անգամ.

— Տէր Կարապետը պարապ չի դառնար, կը պրնդէր Բասիրտեան:

Եւ իրօք, Քարձմօրաք քահանան վերադարձաւ չատով, հետապիրը բռնել տուած և ընկերակիրը հետը բերած էր:

— Ինչո՞ւ պատասխանին չբռնադատեցիք, հարցուց իշխանը:

— Հետապրտան պաշտօնեան, պատասխանեց քահանան, յոյժ ապարիկ թէ մինչեւ վաղը կը հասնի պատասխանը, եթէ երթէք պատասխանէ վանեմ. կատաղիչը. հետեւաբար, աւելորդ էր ապասել հոն:

— Ինչ կ՛ըսէք, յարգելի ժպտավականներ, բռնաւ իշխանը, այս պիչիկ բանաին մէջ պիտի պատկի Խարտաղացի ապբասը...:

Ժպտավականները լուռ էին, բոլոր դէմքերը կնճռոտ, միտքերը ամայի յուզուած էին:

— Հապա՛ իչխան, թա՛ւթիւնը խափ կը վանուհան, եթէ կարելի է, Տէր Կարապետ անգամ մըն ալ թող երթայ պատրին և բարեխօսէ այն խեղճին համար.

— Օ՛, բայազանչից քահանան, անգամ մըն ալ չե՞մ ուզեր տեսնել ան... անպիտանին երեսը. ա՛չ, ա՛չ, ես, չեմ երթար, ուրիշ մը դրկեցէ՛ք այս անգամ.

— Հապ չէ՛, ամ՛բաէր, բաւ Բաղիրտեան, անգամ մըն ալ գայէ՛ք երեւցէ՛ք, հապ չէ՛.

Քարձմօրուք քահանան ա՛լ չի պնդեր, կ՚ամրամէր Բաղիրտեանէն, որուն պաշտպանութիւնը կը պարտէր արդէն իր դիրքը, իր ազդեցութիւնը, և, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, իր գոյութիւնը։ Միայն, սիրտ ուժ չունէր, և խնդրել որ իրեն ընկեր մըն ալ տային։

Ժողովականները չը մերժեցին քահանային առաջարկը, իրենց մէջէն ընտրելին Պաղտեան Սարգիս աղան։

Այս երկուքը միասին մեկնելուն խորհրդաւորանէն, նախ հանդիսացան կատարածութիւնն պաշտօնատունը, ուր չը գտան գտան։ Առանց կանգ առնելու, ձիով գացին օթևանացը, նեղրկայացան գտան եւ Ասրապատցի ազգասէրն ալստա արձակուրդը պահանջեցին։

Գտան–գտմագտան, վարդի նայուածք մը չունեցաւ քարձմօրուք քահանային։

— Քէշիշ՛, քէշիշ՛, պօտոյ երեսին, դեռ երես առնէք ինծի նեղրկայանալու. հետագիրը քաշեցէք, չէ՞, միթէ սարդերդիք ձեզ դուց ձեռքով բռնելն արձակէ ձեր մարդը...։

— Գո՛ւթ էֆէնտի, բաւ քահանան, դուք երբեմն չունէք դեռ նախատեալ, այո՛, հետագիրը քաշեցէք, մեր Ազգային Ժողովին կոչումն է, և այդքան բռնկիլ պատճառ մը չկայ։

—Հըմ, հըմ, կը մոլորած գտան, կը նեղուհնք վարդը.

— Կը նեղէք, պապ՛ Էֆէնտի, միջամտեց Պաշձեան, մեր ապրուստին կրծռտիան եւ քաղաքտիան ժողովներուն կարմէն եկած ենք հոս, եւ կը խնդրենք որ հրամայէք որ՛ւ որ անկէ, արձակուի Յարտաճեան ապքարը, որուն երեք էշերը չիտուն պրուէի ծախուելան.

— Թո՛ղ վճարէ՛ր պարտքը, կոչտօրէն ընդմիջեց պապն.

— Յիտուն դրուչ պարտքի մը համար, չտրեց քահանան, մարդուն օճախը չէն քանդեր.

— Ինչո՛ւ, ինչո՛ւ, երկա՛ր կ՛ընէք, պատառ պարտն, պա՛ք մի՛ խօսիք, ես Սարգիս ապային հետ կը խօսակցիմ.

— Պատր՛ Էֆէնտի, չարտնակեց Պաշձեան, մեզմ գօնով մը. կը խնդրեմ, կը խնդրեմ, մի՛ բարկանաք, ինձի չտրհեցէ՛ք այս անգամ, խե՛ղճ մըն է.

— Չե՛մ կրնար, չե՛մ կրնար, Սարգի՛ս ապա, կըրկնեց պապն, իրա՛ւ, կառավար չեմ ըներ, վաղը ձեր հետապրին պատասխանը կրտա՛նամ, կամ թերեւս ինք անձամբ կուգայ հոս, և....

— Ո՛վ, ո՛վ, ընդմիջեց Պաշձեան, ո՛վ պիտի գայ անձամբ:

— Միւթասարրի՛ֆը, հերնեց պապն, ինքը թո՛ղ գայ կարգադրէ ամէն բան...:

Պատր-պարմապամը, այս վերջին բառերուն մէջ, կծու հեգնութիւնն մը չէչալ կը դնէր, սիրար ծակելու համար Չելմանի պատգամաւորնեւրուն, որոնք յանդգնած էին իրեն դէմ բողոքել հետապրով:

Բարձրաձայն քահանան ու Պաշձեան Սարգիս ապան մեկնեցան զօրանոցէն, ատանց ո՛և է արդիւնք մը ձեռք բերելու:

Ճամբան կը գանգատէին իրարու.

— Ա՛խ, տէր աչ՛ք, կ՛ըսէր Պաշձեան, գո՛ն երես հանեցէք, գո՛ն, ա՛խ, ինչ լսեմ.

— Ինչ կ'ըսես, Մարկիս ապա, կ'ըսէր քահանան, մի՛ կարծեր թէ այս մարդը մինակ է, վերէն է վերէն, բարձրէն է հրամանը . . . :

— Քանի որ բարձրէն է հրահանգը, յարեց Պալճեան, ուրեմն ինչ արդիւնք պիտի տայ մեր բողոք հետապիրը. չէ՞ որ Մարաչի կառավարիչն ալ խրատուած է վերէն :

— Մարկիս ապա, կ'ըսէր քահանան, պիտիս պատն, ամէն օր հետևիմեն եմ, մէջկրնեն կ'ապրիմ. պիտա-խառմի միտիրէն սկսեալ մինչև Մեծ Եպարքոսը, բոլոր գայմագամները, բոլոր միւթասարըֆները, բոլոր վալի-ները, բոլոր նահապարները, բոլոր մեծ ու պզտիկ պաշ-մանները, պատակեան, քաղաքացին թէ պիւրոկրատ, բոլորը, բոլ՛րը, Աղախ Համիտի ծառաներ են, կաչա-ռակիր, աւազակ, խարդախ, կեղծաւոր, չարամիտ, ա-մէնքն ալ վարակուած՝ նոյն ախտով .

— Տէ՛ր ակը, ընդմիջեց Պալճեան չարամիտ մարդ մը, պատն ինչպէս չը վարակուիցար .

— Ե՞ս ալ վարակուած եմ, ե՞ս ալ, կը խոստովանէր քարձմօրաք քահանան :

— Աղախ Համիտի կառավարութեան մէջ խղճա-միտ մարդիկ չի՛ն պահուիր, կ'ըսէր Պալճեան .

— Երբէ՛ք, կը պատասխանէր քահանան, բոլոր խղճամիտները, բոլոր պարկեշտները, բոլոր անհոչա-տները, բոլոր հայրենասէրները պիտի՛ն սպ՛ան են .

— Ո՛ւր են, ո՛ւր . . .

— Ո՛ւր պիտի ըլլայեն, չարամտակից քահանան, բանտ, տքնար, չղմակ, խիստան, կախաղան, անոնք այդ կարգի մարդիկներուն սպասող բա՛ղդը . . . :

Այսպէս, խօսակցութիւնը չարամտակիցի, զօրանոցին Զեյնուլ աանով գտնելու երթալուն և հասան Ս. Պօղոս Պետրոսի կամուրջը, ձմեռնները յղկուած և ամառները ցամքած հեղեղատին վրայ ձգուած, որ կ'երկարի հիւսիս

արեւելքին դէպի հարաւ-արեւմուտք, Զեթունի եկեղեցի բնակարանները թերեւս:

Երկու վայրկեան հաբր, երկու պատգամաւորները Ս. Աստուածածնի խորհրդարանին առջեւ կ'ելլէին:

Ժողովականները զայրացան, երբ իմացան եղեռնաթիւնը Պաշեանի Սարգիս ազային:

Նոյն միջոցին խառնաձայն ժխոր մը վերհաս խորհրդարանին դուրսը: Բարապանը ներս մտաւ և իմաց տուաւ թէ՝ խումբ մը գինեայ կարճեններ, եկեղեցիին յակը հաւաքուած, Խարպաճցի բանաստեղծը կը պահանջէն, հակառակ պարպագային, ազատնալով յարձակում գործել ու խորտակել բանտին դուռը:

Գ.

Զեթունի կառավարական պարտքը պաշարուած էր: Հարիւրաւոր այրեր, կիներ, տղաքներ, հոն խնդուած, պարտուին առջեւ ու բոլորտիքը, ապառնալիք, յուսանք, անէծք կը տեղացնէին գաղթ-գայմագամին, որ գիչերը-ընդ ձերբակալել ու բանտարկել տուած էր քանի մը տասնեակ երեսփոխանները:

Ձերբակալուածները պարկեչա արհեստաւորներ, ընտանեաց հայրեր չուաներ, արհեստ, յանկարծ, քունի մէջ իրենց անկողնին քաշկռտուելով, ուղղակի բանտ տարուած էին տասիկան դիւրութեամբ:

Սակայն ինչ էր պատահեր, ինչու՞ այս ձերբակալությամբ։

Գասը-գայմագամը նոր հրահանգներ ստացած էր Մարաչէն, ամէն կարելի միջոցներ ի գործ դնել, ժողովուրդը նեղելու, հարկերու հաւաքումը խոտորէն առաջ տանելու, միաբերը պրպտով պէպքեր առիթներ, վերջապէս, Զեթունի խռովարարները խանգարելու և բնակիչները մղելու ապստամբութեան։

Զօրանոցին հրամանատարը նոյնպէս ստացած էր նոյն իմաստով հրամաններ ե. Զօրապահակի միւնիրութիւնն, քաղաքային իշխանութեան ընծայել ամէն դիւրութիւն, ի հարկին ազակցիլ անոր։

Ուստի, անզսպան կրկին իշխանութիւնները, վճռորական թէ քաղաքային, իրարու դաշնակցած, կը մրցէին իրենց կասպի եռանդին մէջ, նոր միջադէպ մը ծնունդ տալու համար։

Եւ սակիթը չէր պակսէր, եղանակը՝ պարտն, ամիսը մայիս, ժողովուրդը՝ խռիսո լեռնականներ, ժողովուրդի բոլոր պայմանները ձեռնտու էին քաջալերելու համիտական կրկրակոծման քաղաքականութեան դաւերը։

Զեթունի ընտանիքներէն չատերը, մայիսի սկիզբէն վտիտպրտած էին արդէն Մօրաղ— Տէմէի կանոնչ կողերուն վրայ ցանցառած պարտէզները, ուր, փայտաչէն տաղաւարներու կամ նահապետական խրճիթներու մէջ, ամառնային ամիսներն անցընելէն զատ տարի օսմանեան, մայրենիներ զով ու թեթև չատրճան տակ, արձակաձայն, վճիտ աղբիւրներու եզերքը։

Այդ պարտէզներուն մէջ ամառնային տուն մը վարձած էր Զեթունի Մալ Մխիթարին ալ և իր ընտանիքով հոն կը բնակէր, իր տատն, քոյր քոյրերով տարու երկուսուկէս մը, կատարեալ մենաստան մը, գրեթէ ամէն օր, մօտերը բլխով Ակ կոչուած հոչակա-

էր ապրելը։ գազաթը կը պար, կը նայէր ծառի մը տակ ու կը դիտէր յաճախորդ-հիներուն ապրանքը, որուն կրամովին համ կը դիմէին, մօտաւոր թէ հետաքրքրական պատահմունքէն, կայսեր ապրիլնեռու, մանկամարդ կիներու դէղեցիկ կրասը։

Այդ օրերու մէջ էր, Զեյմանի Դարպասը թագէն դէղանի, դեռատի հարս մը, Անէն Ջուբ կը լոյնար իր կուժերուն մէջ, երբ Մալ միւսիւրին ծանօթ ապրին, որ առաւօտեան ի վեր կը պառնէր հոն, լիակ ակնարկներով ու աւելով կրակի խօսք նետակ։ արի լեռնականութեան, կուժերը դետին կը դնէ, ու կ'ըսկսի անարդելու բարկոծել ապան, երեսին գոչելով.— Ա՛ր սրիկայ, ինչ քշնամանքներ որ կը բերէք ուրիշ վայրերու մեր քոյրերու դէմուն, հո՛ս ալ կ'ուզէք նայնը կրկնել, չէ՛ք պիտար թէ հոս Զեյմանն է, և ձեզի պէս...կրան երես չենք տար...։»

Եւ կուժերը վերսին լեռնած իր հուժկու թեւերով կը հետանայ, կը վերադառնայ իր խրճիթը։

Իրիկունը, երբ իր ամուսինը կը վերադառնայ տուն, անոր կը պատմէ եղելութիւնը։ Մայրը, տաքէն ցցուած դէմուած, կը վազէ դէպ ի ապրիւրին գլուխը, իր ձեռքով պատժելու համար իր կինը նախատող ապան, որ սակայն, վազուց հետացեր անհետացեր էր։

Իրիկուան ընթրիքը կը դնեն, դէղջուկ, պարզուկ անդան մը, իր պատիւին մէջ վերստուած երիտասարդ չուտեր, չի խմեր, և մտածեն, կ'երթայ դադանի կը մտնէ Մալ միւսիրին տունը, պատէն կախուած դէնքերը կը հետաքրքրէ և իր տունը կը տանի դանոնք։

Սակայն, Զեյմանի վաղնջական սովորոյթի մը համաձայն, ապահնական ցոյց մըն էր, ապդարարութիւն մը, ինչ որ Զեյմանի բարբառով կը նշանակէր թէ ապրիւրին դէպքը կրկնուելու պարագային, հետևանքին ապահնութիւնը վճռուած էր։

Անոնք պիտի այս գաղտնի յարձակումին հետեւանքով է որ Գասը-գայմագամը, Մալմիւտիրիի անմիջական պետն ալ, պիտի բռնէր ձերբակալել ու բանտարկել տուած էր ասանկներով անմեղ երիտասարդներ։ Եւ այս բանտարկեալներուն ծնողքներէն ու պարագաներէն բազկացեալ երկտես ամբոխը պաշարած էր կառավարութեան պատսպարանը, և կ՚անիծէր Գասը-գայմագամը։

Այս ընդհանուր խառնակութեան ու ժխորին մէջ, յանկարծ, թխադէմ, միջահասակ, կայտառ երիտասարդ մը կը խայտայ, կը ճեղքէ բազմութիւնը, վեր կ՚երթէ պատսպարան տանող սանդուխներէն, և, մէկզի հրելով սահիկան պահապանները, որոնք կը փորձէին արգիլել իր մուտքը, կը ներկայանայ գասը-գայմագամին, և, ուրիշ պաշտօնեաներու, նաեւ, վարչական ժողովի ու պատարանի անդամներուն ներկայութեանը։

— Գասը՛ էֆէնտի, կ՚ըսէ համարձակ, այս պիտի ձերբակալուած աղաքները դո՛ւրս կը պահէք բանտին մէջ, արձակեցէ՛ք։

— Դուն ո՛վ ես, անամօ՛թ, գոռայ գասըն։

— Ե՛ս եմ ձեր փնտռած մարդը, պատասխանեց կարիճը։

— Ո՞ր մարդը...

— Մալմիւտիրիին թէյնամէն, չարաճճիկ երիտասարդը։

Գասըն սոսկաց, ներկաները սարսափեցան, ա՛յսքան համարձակ, ա՛յսքան յանդուգն վարմունքի մը համոզէպ։ Յետոյ, գասըն, ինքզինք ամփոփելով, զարձա- բսաւ նախատուած կնոջ էրկան։

— Պաամէ՛ նայիմ, ինչո՞ւ մտար մալմիւտիրի էֆէնտիին տունը։

— Գա՛սը էֆէնտի, պատասխանեց կարիճը, կ՚աղաչեմ, նախ մեկ ըսէ՛ք, յետոյ արձակեցէ՛ք վճիռը։

ՀԱՋՈՐ ԻՇԽԱՆ ՇՕՎՐՈՑԵԱՆ

(1821 — 1896)

— Շահասիրտ պատմէ, յուսալիութեան չմնայիր, չուտ լրէ, հրամայեց պատրն։

Եւ կարիճը սկիզբէն մինչեւ վերջը պատմեց եղելութիւնը, ծանրանալով մարմնաւորելին ոտն անտարակոյսի արարքին վրայ։

— Գնաց էֆէնտի, բան ի վերջոյ, մենք, իրա՛ւ, ապրատ, խնդճալի պիտակներ ենք, ատրճն առանձնական կը առնչուինք, բայց պիտի՛ք, ինչո՛ւ համար կը հանդուժենք ու կը առնենք այսքան առատապանք.

— Ինչո՛ւ...

— Մեր պատիւին, մեր ընտանեկան պատիւին համար, կրկնեց Զևիմունեան։

— Եւ երբ, չարաճակից ան ուղի կրթուս չարժուածեւով մը, օտարական մը կը յանդգնի հարցն նեանել, նախատել կինս, դո՛ւք բռնի՛ք, էֆէնտի՛, իմ անգս, ուրիշ ո՛ւ է պարկեշտ մարդ ինչ պիտի ընէր.

—Կատաղութիւնն դո՛ւրս պիտի գար ու բղաւքէր, պատասխանեց գաղր-գայմագամը.

—Որո՛ւ պիտի բղաւքէի,

—Ինձի՛, ինձի՛...։

Կարիճը քիչ մը կանգ առաւ. յետոյ, յանկարծ ուղևորուած ;

— Գնաց էֆէնտի, բան, մենք այսպէս վարժուած ենք ընելու.

—Ինչպէ՞ս...

—Մեր ձեռքով կը պատժենք մեր թշնամիները, և նա, մեր վաղեմի սովորութիւններուն համաձայն, պիշեքով մտայ իմ թշնամիս առանը, գար առի ժողովեցի պատէն կախուած բոլոր դէնքերը, և առանց իր կամ իրենները անձին զգչելու, գուրս եկայ առանէն,

— Ինչ նպատակով դէնքերը ժողվեցիր, հարցուց գաղրն հետաքրքիր ձեւով մը.

— Մեր Զեմմանի լեզուով, պատասխանեց կարիճը, գիտէ՛ք, ինչ կը նշանակէ այս գարձագրութիւնը.

— Ի՞նչ կը նշանակէ.

— Ազգասպան կը նշանակէ.

— Ի՞նչ...

— Եթէ ուրիշ անգամ կրկնեմ նոյն սպառքը, գիտցած իլլաս, թէ անմահական դէնքերով կը վերջացնեմ կեանքերնիդ, թո՛ւրկ ալ, թուկիններո՛ւդ ալ կեանքը...: Ես հոս, գարձեալ կը յայտարարեմ, գասը Էֆէնտի, եթէ այդ մալմիւտիւի էֆէնտիին սրիկայ ապահանդնի ուրիշ անգամ ինդրելը ցոյց տայ Ակի գլուխը կամ մօտերը, անմիտաբիկ կ՛ըսեմ, տեղնիտեղը գետին կը փռեմ գինքը, Էֆէնտի՛:

— Համկյուեցա՛ւ, համկյուեցա՛ւ, գոռաց գասըն բարկութեան չհասած մը, չարաշունչ մըն է այս մարդը, անբուզարձ մարդասպան մը.

— Եւ հրամայեց բանտարկել գանիկ:

Երբ կարիճը, ժանտասրտութեանէ չբնազատուած, բանտը կ՛առաջնորդուէր, գարձաւ գասըն գասերի երեսին.

— Էֆէնտի՛, Էֆէնտի՛, քանի որ դիս կը բանտարկէք, սո՛ւտ իրաւունք չունի՛ք մէկ վայրկեան վար դնելու միւս Զեմմանցի երիտասարդները, որոնք, ձեր հրամանով, գիչերուընդ ձերբակալուած ու հոս բանտը բերուած նետուած են, չէ՛.

— Սուիկա քու գիտնալու բանդ չէ՛, գարչելի՛, մանչից գասըն:

Յետոյ, գառնալով սուիկան գինուորի մը.

— Պէքի՛ր, բաւ, յարմար (՛.) տեղ մը գի՛ր, գասը յու մը կղզէ՛, ինչ երթայ հասկնա՛յ...:

Գասը-գայմագամը, արդարացնա (՛.) մարդ, ճշմարտութիւնը լսել կեսայ, գարձեալ չ՛արձակից անմեղ բանտարկեալները, և, այսպէս, աւելի չփսցած,

մամիւսիրի ազան, կը չարտնակէր իր... չահատակութիւնները Զեթունի պարտէզներուն մէջ և ապրիլտնեսուն դիմաց:

Զեթունի ազգային իշխանութիւնն կոչնչն քանիցս պահանջուեցաւ կամ Զեթունէն արտաքսել այդ արիկան, կամ բանտարկել, և սակայն, գաղտնի յամառեցաւ չարտնակ պաշտպանել զանի, այնպէս որ, ժողովուրդին դրդռումը դիրապոյն ատիճանին հասաւ:

Փոդոյնիրան դիմեցաւ Զեթունցի լեռնականներ, Համիսի այս հատատարիմ արբանեակին անցքը կը պահէին, և երբ սա, տունէն գուրս եկած, դէպի կատարտութեան պատասը կ'ուղղէր իր քայլերը, կը սկսէին չարտած անարգանքներով ու յուսանքներով ծաղրել, նախատել, հարստահել զինքը:

Եւ օր մը, գարնան դիշերով, երբ գաղտն կը պատկէր, անծանօթի մը կողմէն հրացան մը կը պարպուի քնակարանին լուսնկրկէն վար: Եւ գաղտն կրնայի վախնալ իր կեանքին համար, կը հիւանդանայ վախէն և մէկ քանի չարաթ չի համարձակիր գուրս ելլել իր տունէն:

Դ.

Ժողովուրդին ու կառավարութեան մինչեւ բացած խրամը կը լայնար ու կը խորանկնար օրէ օր։

Դէպքերը կը յաջորդէին իրարու, մէկը միւսէն աւելի ծանրակչիռ, և կառավարութիւնը, չնայեան անոտորերութեամբ մը կը դիմէր կացութիւնը, որ տակաւ կը ծանրանար և սպառնալից, վտանգաւոր հանգամանք մը կը առնար։

Բարձրէն հասած հրահանգներուն կէս առ կէս գործադրութեան համար, ինչպէս բսինք վերեւ, համիտական երկու իշխանութիւնները, մրցելէն առանդով մը կ'աշխատէին, կանխահաւատած ծրագրի մը վրայ։

Գաստր-պայմազամը դեռ հպիւ ապաքինած, իջած էր կառավարական պալատը, և կը զանուէր իր պաշտօնեին գլուխը։

Նոյն օրը զօրանոցէն վար իջած էր հազարապետը, և երկուքը միասին դաղտնի խորհրդակցութեան մը մէջ էին։

Ոստիկան դինուր մը դուրս գալով ու նեղս մրսաւ։

— Էֆէնտի՛, բսաւ դասալին, դուրսը մէկ քանի երիտասարդներ կը սպասեն.

— Ի՞նչ կ'ուզեն.

— Զձեզ տեսնել կ'ուզեն.

— Քանի՞ հոգի են.

— Հինգ, պատասխանեց ոստիկանը.

— Միայն երկուքը թող ներս գան, հրամայեց գաստրն։

Եւ ոստիկանը դուրս ելաւ։

Հինգ երիտասարդներուն մէջէն երկուքը, ոտքերան պինդ ալն աստղորդուհւոյն դասը-դայմադամին անունակը, ետեւ, դուրս ալգու, բարեւ բռնած, կեցան։

— Ինչ կայ, ինչ պիտի ըսէք, հարցուց դասըն.

— Էֆէնտի՛, բաւ երիտասարդներէն մէկը, կարեւոր խնդիր մը կայ, որուն համար ձեր բարեացակամ անուրիւթիւնը խնդրելու եկած ենք.

— Ինչ է, ինչ, պատմէ՛ նայինք, կրկնեց դասըն, մինչ հայտարարեալ հետաքրքիր ակնարկներ կը պարզցընէր երկու ազատներուն վրայ.

— Շատ ուրախ ենք որ, չարունակեց երիտասարդը, հաղթարեալ պէյին ալ նկարագրիւնը կը վայելենք. պիտէ՛ք, էֆէնտի՛, Զեյմունցին իր ընտանեկան բարեյաջողին ու պատիւին ճամբան կը մեռնի՛.

— Է՛, ընդմիջեց դասըն արհամարհոտ չարժուձեւով մը, բայց բանին պատճառը, ինչ կայ.

— Պօղպայիրցի ենք մենք, չարունակեց կորիճը, մեր թաղին մէջ կը նստի Մարաչցի կին մը, որուն էրկին Զեյմունցի մըն է. այս կիսով տասը օրերէ սկսեր են յաճախել, հասկնամ, հաս դնելու պատրաստակով։ Դրացիները ժժգոհ են այդ կիսոջ ընթացքէն, որովհետեւ, աճկարայ պոռնկութիւն կընէ. ուստի, կը խնդրենք որ զօրքերուն արգելք մը դրուի այդ տունը յաճախելու և այդ կինը Մարաչ աքսորուելու կառավարութեան ձեռքով։

— Կը գարմանամ ձեր խելքին վրայ, բաւ դասըն հեգնոտ չէչոով մը, մենք ինչկրնանք ընել կայսերական պետրնութեան, երբ կին մը սիրեն, ինչ... ոտքի թող մեռնին՝։

— Բայց, էֆէնտի. ընդմիջեց միւս երիտասարդը, մենք չենք մտածեր այս խաղքութիւնը։

— Եթէ կինը չ'ուզէր, եթէ չի՛ սիրեր զօրքերը, թո՛ղ իր դատը գոց պահէ, թո՛ղ չընդունի զանոնք իր

առնեը. ինչ յանցանք ունին պինդրնեբս, միջամտանց հազարապետը.

—Թաղե՛ էֆէնտի, խահանձեցին երկու երիտասարդները, կ՚ապաչինեք, գոնէ, զայթակղութիւնը մէջտեղէն վերցնելու համար, ժամանակի մը համար կիներ Մարաչ ադրարեցէ՛ք.

—Օ՛, բացադանչեց պաշտօնեան, ես այդ յանդգնութիւնը չեմ կրնար գործել, ես ո՛վ եմ որ ուրիշի կիներ պիտի աքսորեմ:

Երկու երիտասարդները, պաշտօնեան ու հազարապետին յամառութիւնէն յուսահատ, կը պատրաստուէին մեկնիլ գօնագէն:

—Տղաքնե՛ր, կ՚ըսէ պաշտօնեան, դուք անկեղծիկ հանդիման նստեցէ՛ք, կատարեալ գործերուն մի՛ խառնուիք, ամէն մարդ ազատ է իր ուզած կերպով ապրելու. ահա կ՚ըսեմ, եթէ փոքր անհանգստութիւն մը պատճառէք այդ կնոջ, բանտարկել կուտամ ձեզ և Մարաչ կ՚աքսորեմ, դիտցած ըլլաք...

— Քանի որ այդպէս է, ըսաւ երիտասարդներէն մէկը, մենք պիտենք թէ ինչ պիտի ընենք, ապահովե՛ք ու պիտի տեսնէք:

— Ինչ պիտի ընէք հարցուց պաշտօնեան, ընդհատելով պատասխով, խո՛ք նայիմ.

— Վերջը կ՚իմանաք, մատուցին երկուքը միասին:

Ու դարձան կոնն:

Մէկ երկու օր ետքը, նոյն երիտասարդները, որոնք դարանակալ կսպասէին պահնիկի բնակարանին մօտերը, հոն յանախող պինդրնեբուն վրայ կը յարձակին, կը բռնեն զանոնք կը կապեն ու կը ծեծե՛ն բռնով.

— Տէ՛հ, գոյէ՛ք հիմա պատմեցէ՛ք ձեր պատերուն ինչ որ տեսաք:

Իսկ պինդրնեները յուսահատեցին այս ծեծը, և չհամարձակեցան բան մը չնչել դարձեալ:

Եւ սակայն պոռնիկը չէր դադրեր ընդունելէ պօրքերուն այցելութիւնները, և խափկրնեբուն, մանաւանդ դրացիներուն դժգոհութիւնը կ՚աճէր երթալով, այնպէս որ, երիտասարդներու նոր ուրիչ խումբեր կազմուեցան, այդ անբարոյական կիրքը մէջտեղէն վերցնելու համար։

Գիշեր մը հաւաքուեցան ասոնք, և իրենց մէջէն ընտրեցին երեք կոմիճներ, որոնք կրակ ձգելէն այդ տունը, մինչ միւսները «կրա՛կ» կրա՛կ պօռալով օդնութեան կը կանչէին դրացիները։

Ամէն կողմէ կը հաւնին օդնութեան, և երդիւը չը ձուալիու համար, անագէն բազմութիւն մը կը խոչէին այդ տունը, զոր հիմնիվեր կը քանդեն։

Հետևեալ օրը, կառավարութիւնը խիստ քննութիւն մը բանալով, կը հասուստ իմ՝ հրձգութիւն կատարուած է, պոռնիկին ներկայութենէն միանգամ ընդմիշտ ազատելու դիտումով մը. ուստի, զայրացած ամէն հրամանով, զարձնալ նոր ձերբակալութիւններ, ասոր առիթներու երիտասարդներու, որոնց մէջ կը գտնուէին ծանօթ հինգ բոզապարկունները, որոնց երկուքը՝ ներկայացած էին զաղջին ու հազարապետին։

Յուզումը կը սաստկանար օրէ օր, դժգոհութիւնները, դանդաղները կը կրկնուէին ամէն օր. և սակայն, անզգական իշխանութիւնները, փոխանակ հրդիւը մարելու, ընդհակառակն, աւելի կ՚արձագանգէին զայն։

Պօլպայիրի խափկրնները, իրենց ազատներուն բանտարկութենէն դրգռուած, անմիջապէս Զեթունէն հեռացուցին պոռնիկը, և այսպէս, զօրքերուն տաքը կատեցաւ այն տեղէն։ Յետոյ, Դուրը դիմելով, իրենց բանտարկեալներուն արձակումը պահանջելին, բայց զուրկ, դիմողներէն մէկ քանիներն ալ բանտարկեց։

Եւ բանտը կը լեցուէր անմեղներով, մինչ դուրը, յայտնի ոճրագործները, աւազակները, մարդասպանները,

անդամեան իշխանաւորներէն պաշտպանուած, անպատ-
ժի կը չարաշահէին նեղել, հարստահարել, կողոպտել
ու չարչարել հանդարտիկ ժողովուրդը, որ չա՛ս կը փորձէր
թօթվել անխիղճ պաշտօնեաներու և կեղեքիչ վաչխա-
տաւներու լուծը:

Զեթաէն չորս թաղերուն երեւելիները դարձեալ
ժողովի հրաւիրուեցան Հազար իշխանի կողմէն, այս
անգամ, երբեմնի Ս. Յակոբ նկեղեցիին վրայ կառուց-
ուած կեդրոնական վարժարանի, սրահը:

Կիրակի օր մըն էր, ժամերգութիւնները դեռ նոր
աւարտած, հաւատացեալները կը վերադառնային իրենց
տունը, չուանները, պխաւոր փողոցներուն անկիւնները
նստած, ամէնքն ալ կը խօսակցէին օրուան խնդիրներուն
վրայ:

Հրապիւռները կը հասնէին յաջորդաբար կեդրոնա-
կան վարժարանի չէնքը, ուր իշխանը, քանի մը քահա-
նաներու հետ կը սպասէր:

Ներկայանալուն թիւը լրացած, իշխանը բացաւ առ-
նուն:

— Նոր խնդիր մըն ալ ծագեցաւ, ըսաւ Հազար
իշխան. խնդիր մը, որ բոլոր ուրիշ հին խնդիրները պի-
տի մոռցնէ. կ'երեւայ թէ այս աստիճանի մէջ պիտի ստիպ-
ուիմ վերստին դէնք առնել, հայրենիքը պաշտպանելու
համար անիրաւ յարձակումներու դէմ:

— Ինչ կայ, հաճեցէ՛ք պատմել, յարեց Կիւրմանու-
նան Նազարէթ ապան.

— Ձի՛մայա՛ք, հետեւեց իշխանը, Նազարէ՛թ ապա,
դուն դուք պէտք է անգիտակ ըլլայիք, դուք որ վար-
չական ժողովի մէջ կը բազմիք.

—Պատմեցէ՛ք, իշխա՛ն, խնամա՛նդ, ձայներ բարձ-
րացան ամէն կողմէ...

— Զօրանոցին հրամանատարը, ակսաւ խչհանը պատմել, չեմ գիտեր ինչ նպատակով, թեւեակս բարձրացուցին հրամանի մը համաձայն, մէկ քանի օրէ ի վեր ակսած է զօրանոցին չարչը խրամներ բանալ, և

— Խրամնե՞ր..., պոչկցին ժողովականները, օ՜... այդ առաջին նորութիւնը։

— Համբերեցէ՛ք, չարաճճիկ իչհանը, մեր Ա. ազգնորպական Փոխանորդը պրկեցինք հազարապետին, ուզեցինք հասկնալ չարժառիթը, գժտութեան, հազարապետը, գաղտ—գաղտնապահին ընծայած բանաձեւը է, արտգաղէս վճռակեր է քահանան, ահա, ինչ ինքը պատմէ։

Բարեմօրուք քահանան պատմեց մանրամասնօրէն թէ ինչպէս գայեր վէճի բռնուեր էր հազարապետին հետ և թէ ինչպէս ի վերջոյ վռնտուած էր փաստաբանէն, նոյնիսկ ապառնալիքի տակ...։

Ժողովականները մէկէ աւելի ընդմիջումներով կ'արտայայտէին իրենց բուռն զայրոյթը։

— Տէրտէրնե՛ր, պատմե՛ր, չարաճճիկ իչհանը, հազարապետին այս արարքին տակ ծածկուած դաղտնիքը տակալի է, Զեքմանի կոթծանուածը կը պատրաստուի մութի մէջ, դիտե՞ք։

— Բայց ինչո՞ւ բռնել կուտայ այդ խրամները, հարցուց Բաղիրեանն, արդեօք մեր կոմսին յանկարծական յարձակումէ՞ մը կը վախնան, թէ իրենք նախայարձակ պիտի ըլլան։

— Այդ կարծիքներէն երկուքն ալ հաւանական են, պատասխանեց եկեղեցւոյ Նազարէթ, Պապիկ բոյային եղբայրը, որ տարիներով կը ծառայէր կառավարութեան, իրեւ տեսիկան դիւանագիտական հրամանատար, կրնայ ըլլալ որ հազարապետը, մեր կոմսին քանիցս կրկնուած սպառնալիքներէն վախնալով, կանխադգուշական միջոցներ ձեռք առնել ուզէ, խրամներով

պաշտպանելով զօրանոցը, նոյնպէս, հաւանական է թէ բարձրէն հրահանգ մը ստացած ըլլայ, պառակտումի նախապատրաստութիւններ ընելու. մէկ խօսքով, ապէկ նայած մը չէ ասիկա, պէտք է պարման մը խորհուի.

— Ի՞նչ պարման կրնանք խորհիլ, հարցուց Անդրէասեան, պարմանը, ատանց ժամանակ կորնցնելու, յարձակում գործել է զօրանոցին վրայ և պրուել զայն, ուրիշ պարմանի խնդիրս չի՛ հասնիր.

— Անդրէասեան Աղասուր ապան բակ կ'ուզէ թէ՛ ընդմիջից Բասիլեան, այսօրուընէ՛ ընենք պառակտումի յայտարարութիւնը.

— Այո՛, չարտնակից Անդրէասեան, այսօրուընէ պէտք է չարժինք, վտղը չատ ուշ մնացած կըլլանք.

— Բայց ինչ պատրուակ ցոյց տանք, հարցուց Կիւվանեան, ինչ, խրամնե՞ր կը բանանք բանք զօրանոցին բոլորտիքը:

— Օ՛, բացատրեց Մարկոսեան, նոյնպէս պառակտումի կառավիճնելէն, պատրուա՞կ կը պակսի թշնամութիւնները սկսելու համար.

— Մէ՛կ հատ ցոյց տուէ՛ք, ընդմիջից Բասիլեան:

— Աղբատին երէք էշերը, պատասխանեց Մարկոսեան համոզուած մարդու մը չեչտովը.

— Հիմա կրնանք այդ երեք էշերուն համար կռուի բռնուիլնք կառավարութիւնն հետ, հետևեց Բասիլեան:

— Մահտեսի, միջամտեց Հայոց Իշխան, պատրաստվելները բաւմաթիւ են, ատոր համար մի՛ յուզնիք. բայց նախ պէտք է որոշենք թէ սկսի կրնանք կռուի բռնուիլ այս օրերուս մէջ, հո՛ս է հարցը.

— Ժամանակը ժամանակ չէ, յարեց Կիւվանեան, կռուելու պէմքով մը, պետ՛ հանձիքերը քաշած ըլլայինք.

— Հապա այդ ինչ ըլլար, ընդմիջեց Բասիրտեան, ինչ կը կարծէք, դիւրին է պատերազմիլ ծննդաբեր բանակի մը դէմ. քանի՛ օր պիտի կրնանք դիմադրել, մէկ չարթի չանցած, ամահար կը մնանք...:

— Անցա՛ւ ըսի, անցա՛ւ ըսի, Մահտեսի, մօտաց Անդրէասեան, մեր ցորենի չամիսանոցները կը մտնաք:

— Բայց, սիրելի՛ս, տատարիկց Բասիրտեան, այդ չամիսանոցները թափո՛ւր են հիմա, արտերը դեռ նոր ցնդած են...:

— Ինձի նայեցէ՛ք, պարձակ միջամտեց խչխաներ, աս այժմ կռուելու խնդիր չունինք, այդ խրամներուն համար ինչ կը խորհիք.

— Տէ՛ր Հայրան, խօսեցաւ Բարձմօրուք քահանան, ինչ պիտի խորհինք, չո՞ւ չաս պիտի բազմինք, պրո՛ւ.

— Մարաչի կառավարիչն, ասկայն, ինչ օգուտ բազմիլէն, կը կիտէք, այսքան օր է, ասկաւին չըսաստացանք մեր քաչած հետապրին պատասխանը.

— Ինչ խակ կ'ուզէք, տէ՛րտէր, կշտամբեց Հչխաներ.

— Նկրեցէ՛ք, տէ՛ր Հչխան, չարաճակեց Երկայնհան քահանան, երկու ձեռքերը չարժելով, ժպտալով ու ձայնը մեղմացնելով, եթէ կրնանք, եթէ ունինք զօրաթիւն մը, ցոյս մը, մէկ վայրկեան չըպատահինք, անմիջապէս յարձակինք, պարտինք, կոտրինք, թափինք, բակ կ'ուզեմ թէ՝ բազմելէն ո՛ և է օգուտ չի՛ քաղուիր.

— Ինչո՞ւ.

— Որովհետև Եղրարդէն մինչև Պաղտատ, և Սիրիկհան Տրիպոլիսէն մինչև Եէմէն, Ասոիւ Հառիսի բոլոր պաշտօնեաները, իրարու մաս խառնիր են, Մարաչի միւթէսարրիֆը, Հալէպի Վալին, Զէյթունի գաւառն կամ դայմազամը, մեր զօրանոցին հաղարապետը, Շամի զօրաբանակին միւշիրը, բոլորը, բոլորը՝ մէկ մարմին են ու մէկ հոգի, հետևաբար, անօգուտ է ո՛ և է պիտում, ո՛ և է բողոք. ո՞ւր է ո՞ւր մեր քաչած հետապրին պատասխանը:

— Ճա՛ռա բա՛, երէ՛ց, ըսաւ իչխանը, ինչ ընենք ուրեմն.

— Եթէ այժ ունինք, կառչինք կ՚ըսեմ, պատասխանեց Քարձմօրթ քահանան:

— Իսկ եթէ չ՚ունինք այժ, չարունակեց իչխանը, այն ատեն...

— Տէրերնիս նայինք, տէրերնի՛ս, կրկնեց քահանան.

— Այո՛նքն.

— Ժողովուրդը հանդարտութեան յորդորինք, ժամանակ մը կառավարութեան կռնակը չդիտինք, ինչ ըսեմ, համակերպինք, համբերինք, մինչև որ առ պահ-կութիւրը ձեռք առնենք, կարերը իրա՛ր բաղտին, այգեհուն՚ձրը վերջնատ, չանմաքառնիրը լեցնենք, ատրեկան պաչարը պատրաստի՛նք, յետոյ.

— Յետոյ..., հարցապնդեց իչխանը.

— Յետոյ, Առաւօտ բամ՚ը կ՚բլայ, պատասխանեց քահանան:

Ժողովականները, պարբերաբար և յաջորդարար կը պրպտէին ու կը հանդարտէին, վիճաբանութեան առարկայ ձեւին ու հանդամանքին համեմատ:

Կացութիւնը ծանրակչիռ, ինքնապաշտպանութեան հարիւրաւոր, նոյնիսկ տարրական պայմանները կը պակսէին Զեմուռնի ազատասէր ժողովուրդին, մինչ հասմիսական կառավարութիւնը, վճռած էր բնաջինջ ընել այդ ամ՚ մր լեռնականները, որոնք սակայն, դարերէ ի վեր վարժուած էին անկախ ապրելու, իրենց և անասնական արբալի պայմաններու մէջ:

Ժողովին մէջ որոշուեցաւ այլ եւս պաշրեցնել պիտոյքները, կառավարութեան հետ խոսել ամէն յարաբերութիւն և ժողովուրդը ձգել իր ազատ կամքին:

Լուրը չուռաւ ամրաձուեցաւ խուճապուն մէջ, մեր մեծերը մեզի ձգած են, ինչպէս կ՚ուզենք, այնպէս

պետի դարձնեք, կ՚ըսէին իրարու։ Իսկ մեր խումբ, փոքրացնելէ կ՚անցնէին, պիտանի երիտասարդներ, և կառավարութեան պատասխան տալն կանգ առած, ոգեորեցած նայուածքներ կը չանխէին պաշտօնեաներուն, որոնք բերդէնեկէ հայածուած նոպատասխիներու պէս, խորշելի կը գտնէին պահպանակը։

Զօրանոցէն երթեւեկը դադրած էր, զօրքերը կըզգուշանային Զեյթուն իջնելէ, նմ՚ոխիկ ցեղերէն. մէկ քանի անգամներ, ընդհարումներ տեղի ունեցած էին մօտակայ այգիներուն մէջ, ուր զօրքերը գաղտնի մըտած էին, խաղող գողնալու համար։ Զօրանոցին մօտերը, չրջակայքի առուները, — որոնց բնակիչները ապահովաբար բնաւորիչներ էին — հետզհետէ կը պարպուէին, կիներն, մանուկներն Մարաշ, Ալպաստան և ուրիշ քաղաք կեդրոններ կը գաղթէին, արիւնոտ կռիւներու թատերան մը մօտալուտ կը թուէր։

Ե

Զեյթունի փողոցներուն մէջ հաւաքոյթներ, իրարու փոխառնքներ, խորհրդաւոր լուր մը կը պտտար։

Շչուկը տակաւ աւելի ահաբեկիչ կը դառնար, կառավարական պաշտօնէութեան մէջ փոխոխութիւններ տեղի ունեցած էին, անսպասելի, յեղակարծ փոփոխութիւններ. օրինակի համար, կը պատմուէր թէ՝ գասը-գայմագամը, մալմիւտիրին ու պաշեաթիպը, այս երկու բարձր պաշտօնեաները միասին պաշտօնանկ եղած են. թէ՝ զո-

բանտի հրամանատարն ալ վախնալու է, թէ նոր պայմանդամ մը կարգալու է, նաև նոր պատր մը, երկուքն ալ չատ բարի, խնամասէր, ժողովրդասէր մարդիկ, և թէ՝ վերջապէս՝ Զեյթունի համար երջանկութիւնն նոր խնամակալ մը պիտի բացախ, տաբտքերը, ժամանակատան մը համար չպիտի գանձուին. այնպիսներ ալ կային թէ՝ բոլոր յանձնակ տաբտքերը պիտի նեղուէին, ևն.

Այս ուրախութեմ լուրերուն հետ յանկարծ կը չրջէր ուրիչ մ'ևս նման կարևոր պրայց մըն ալ. քիչ օրէն Հայկի Կեդրոնական բանտին մէջ հինգ տարիներէ ի վեր հեծող տառապող Զեյթունի պատանիները, քաղաքական բանտարկեալներ, կայսերական ընդհանուր ներումով պիտի արձակուին և վերադառնան իրենց ծննդավայրը:

Նոյն օրը, առիւն տեղ, չուկային մէջ թէ հրապարակներուր, առևտուրն մէջ թէ պարտէզներուր, առիւն մարդ բերանը միևնոյն խօսքը. «Այսուհետև տաբտքերը չպիտի գանձուին, անվճար ձիապաններուր բոլորովին պիտի բաշխուին, մեր սիրելի բանտարկեալները պիտի վերադառնան, հին պաշտօնեաներնիս պիտի կոչուին ուրախ-ուրախ, յոյս մարդիկ պիտի գան», ևն. ևն: Եւ այդ օրը մինչև իրիկուն այս խօսակցութիւնը կը տառնար իրարու միջև:

Գիշերը, պարտէզներուն մէջ խրախճանքներ, կնոջախաւմներ, երգեր, խաղեր, մինչև առաւ ժողովուրդը զարմացաւ, բոլոր ղէմքերը կը ծիծաղէին, որովհետև առջի իրիկուընէ մոռնանդ և առկի գառըն, խոսվարար ու խաղնակիչ մարմիներին ու կեղծաւոր պաշտեսիքը, երեսը մէկտեղ պաշտօնական եղած, հետացած էին Զեյթունէն:

Հետևեալ օրը, չորս թաղերուն մէջ նոյնիսկ մը, արտասովոր չարժում մը, առիւն մարդ տաքի վրայ, չուկան գոց, կինները, աղաքնները, տուներուն հարթ տանիքներուն վրայ, հարևրաւոր, հազարաւոր կարծիներ,

ապառաղինուած, ռազմական օրերու տարազով, մաս մը ձիերու վրայ, մաս մըն ալ հետեւակ, կ՚ուղղուէին դէպի Պաղ Աղբիւր, ուրիշ խումբեր ալ՝ դէպի Ս. Պօղոս Պետրոսի կամուրջը, անոնց, պատկառելի թափոր մը կազմած, կը մօտենային դիմացի դիրքերուն պատիւները, ուր հանդիպ կեցած, կանգ առին։

Զէյթունի ժողովուրդը դիմաւորելու կ՚երթար իր նոր պատգամը, նոր դասը, նոր մարմնափրկին, նոր պաշտպանիչը, և օգնականի նոր հրամանատարը, որոնք Մարաչէն մնացած էին առջի իրիկուընէ, և հասած՝ Զէյթունի դաշտավայրը։

Բուրաւիճուէա լրտեսներէն ու հասեւան հովիտներէն բարձրացած դիտակային գոյդոչինները կը հաղորդեին յուխտեան արեւի մը տօրդ ճառագայթներու հեղեղներուն մէջ, որոնք կ՚ողողէին գրեթէ հակայ լեռներու սարերէն փչող զովագին հովերէն ծիծաղուն վճիտ, անպատ ու կապոյտ մթնոլորտը։

Թափորը կ՚առաջանար Գեղեցմանաւանի ծայրի հինաւուրց եկեղեցին քովէն դէպի վեր, կը բարձրանար Մաաճին Ծայրը, որուն ձախ կողերուն վրայ հասած է Զօրանոցը։

Զէնքերը կը չոլչոլային, ձիերը կը խրխնջային, հետեւակները լեռնական քայլերով մը կը թնդացնէին չրջակայ պուրակներն ու քարայրները, և կը վազվզէին երկու եզերքներէն այգիներու ցանկապատներով, փշաթելերով ու դժնիկներով չրջապատուած ճամբաներուն սահուն ու սիւռուակ քարերուն վրայէն ցատկոտելով, մինչեւ որ հասան Ջուլախիճ պայիրը կոչուած աւազաբլուրը, որ աջ կողմէդ կը տանի դէպի վար ու կը պատկի հեռուտը, խորունկ ձորերուն երկայնքը։

Մէկ ժամէն հասան Չերմուկ, ուր Զէյթունի կառավարութեան նոր պաշտօնեաները, ծծմբուտ տաքուկ

Ֆուրի աւազանին մէջ իրենց կապզուիչ լողանքը կատարած, կը հանդչէին սպիտակ վրանի մը ներքեւ, որ հոն տարուած էր, Ջերմուկին կուչար։

Իակ դիմաւորող բազմութիւնը, հարիւրներ ու հազարներ, խումբ խումբ սիրուած ընդարձակ, դալարաւէտ դաշտին մէջ, բոլորած նոյնան մարմանդներուն վրայ և հեռուներէն բերած գնդջուկ պաչարներէն հանելով, կանանչ գետինը փուած ծաղկենկար ծածկոյթի մը վրայ ճաչեցին։

Ապին, պատմագամին վրանին առկ, ուրիչ սրահ բոլուխիւն մը կը կառուցուէր։

Հոգար իչխանը, Զեմոնի չորս իչխաններուն միակ կենդանի իչխանակը, իրրև ներկայացուցիչ լեռան բնակչութեան, մէկիկ մէկիկ, անունովը կը ներկայացնէր զաւառակին հասարակութեան կարեւոր անձնաւորը, որոնք կարգով կը սեղանատուէին պատմագամին երկու կողմերը։

Յետոյ, պատմագամը, Ամէնի պէյ, կարգով իչխանին ներկայացուց իր միւս ընկերները, զաւառապետը, հրամանատարը, մալմիւտիրին, պաճեաթիպը, որոնք խիստ սիրալիր վերաբերում մը ցոյց տուին իչխանին ու իր մարդկանց։

Վրանին առկ ճաշեցին բոլոր բազմականները, յետոյ թաֆրը չորժեցաւ Զերմուկէն դէպի Զեմոն։

Ամէնի պէյին աչքերը վարժուած չէին ա՛յդքան հարկապ տեսարաններու, մանաւանդ հազարաւոր գիմուած կարիճներու հարթ գնացքին խորասէս յուզուած կ՚երեւար։

Իակ կարիճները, դոյդ դոյդ, երկու ուղի վրայ, երկարաձիգ չղթայ մը կազմած, վեհօրէն կ՚առաջանային յաճախակի հրացան պարպելով ու դղրդեցնելով սարերն ու ձորերը։

Երբ թափորը հասաւ մեծ պղպատային ծառերը, ուրկէ կածան մը կ'երկարաձգուի դէպի պօրտնոյը, կանգ առաւ հոն։

Հրացանները միանասդ պատային, և դիմացի բնակիչները, Պէրպինեա ու Քարճայր, պատասխանեցին։

Չօրանոյեն նոր հրամանատար Իֆիէմ պէյին է պատիւ կը կատարէր այս րոպէին։

Իֆիէմ պէյ բաժնուելու թափորէն և դիմադրականներուն հետ պարպելով, որոնք մասնաւորապէս բոլոր առաջ գացած էին մինչև Զէյթունի, ուղղուելու դէպ ի Չօրանոյը։

Թափորը նորէն չարժուելու հրամանները, նորէն պատային, և հանդիսաւոր տպաւորութիւնը կրկնելու պատագոչ արձագանգը պայմանիներուն, որոնք անդադար կը կրկնուէին, քանի կարիճներու խումբերը կը մօտենային բլուրին, որուն ստոյն կը պարպուէր ամբողջ դիւղաքաղաքին տեսարանը։

Հազար իչխան կը խոյանար իր սպիտակ ձիուն վրայ, և կը խրախուսէր լեռան կարիճները։

Ակռակէս, անառնման թափորով մը, հասան Զէյթուն, կառավարութեան պարտքը, ու իր ընկերներով իջան դայմագամը, ինչպէսնաև Զէյթունի մեծամեծները։

Պաշտօնական ընդունելութիւնը հոն եղաւ, պարտէզին մէջ, և կիսայ, բաղմութիւնը սիրաւ կամայ կամայ քաշուիլ։

Այդ օրը, մինչև իրիկուն, խաղի խնդութեամբ, խրախճանքի ու ուրախութեան օր մըն էր Զէյթունի ժողովուրդին համար, որ, իր հին կառավարողներու յաւէտ վարչութենէն ղջուած, այս նոր դայմագամին օրով կը յուսար ապրիլ իրեւ մարդ և վայելել դէթ առնը մը, կեանքի, ինչքի ու պատիւի ապահովութիւնը, որուն բացակայութեան պատճառով, բովանդակ դաւառակի մը խաղաղ բնակչութիւնը կը կեղեքուէր, կը հարստահարէր, կը սպաննէր, մէկ խօսքով, կը նուաղէր ու կը մնանէր...։

Զ

1895 յուլիսի 12ի չարչըշարթիի իրիկունը, հազա-
ւոր տառապյալներու բազմութիւն մը, Հալէպի
կառավարութեան պալատին հրապարակը համալցուած,
հանդիսատես կ՚ըլլայէին պաշտօնական արարողութեան
մը, որ անդի կունենար հոն։

Կառավար Հասան բոյնն, նահանգին բարձրաստի-
ճան պաշտօնեաներէն ու բնակչութեան երեւելիներէն
շրջապատուած, պալատի ամենէն դուխր կնոջած,
կը նախագահէր արարողութեան։

Զեթունի բազաբակեան բանտարկեալներէն մաս մը,
կապկպուած ընդհանուր նեղութեամբ ազձակուած, ու-
րիշ քանի մը հոգ բազաբակեան դատապարտեալներու հետ,
հոն, հրապարակին մէջ, կարգով չորուած մէկ գծի
վրայ, «Փասիւսիրմ չօֆ եաշա՛» պիտի պոչէին, երկան-
քաւէտ կնոնք և երկար տարիներ մաղթելով Վեհափառ
Սուլթանին համար, որ վերջնք հինգ տարի չարունակ
չարչարել տալէ յետոյ, բարեհաճած էր նեղութեամբ չնորհել
(՞) իրենց ... չրգործած յանցանքին ...։

Զօզ եաշա՛ի արարողութիւնը վերջացած, պալատին
հրապարակը պարպուելուս ամբոխէն, ամէն մարդ իր
առնը վերադարձաւ, իսկ Զեթունցիները տարուելան
հանդիսաւոր թափօրով Հայոց եկեղեցին, յետոյ հրա-
ւիրուելու համար զանազաններու տուներ և գիշերը հոն
լուացուելու երգերով ու խրախճանքներով։

Սահայն, յայնպէս օրը, հինգշաբթի, առաւօտ կանուխ, առիկան պինդարներ ու ժանտարմաներ, հետ ի հետէ կը թափառէին չուկան, փողոցները, թաղերուն մէջ, արձակուած բանտարկեալները կը փնտռէին։

Ինչ պիտի ըսէին...։

Վերջապէս պիտի ձերբակալէին զանոնք, պատասխան պիտի առնէին ու կուսակալութեան ներկայացնելու պիտի հանէին, այսպէս հրամայուած էր կեդրոնէն. գիշերը հետզհետէ մը հասած էր վրան, պատմեր հրահանգներով։

Հալէպի քրիստոնեայ, մանաւանդ հայ բնակչութեան միամիտ ուրախութիւնը առջի փոխուելու յանկարծ, կ'ապրային իրենց սիրելի հայրենակիցներուն բաղդը, որոնք պատձեալ պիտի բանտարկուէին...։

Կայսերական նեղութիւնը չէր բնկած, իրաւէն նա առնուելէ կ'բաէին ու կը փախցնէին իրարու անդնդին։

Հետաքրքրութեան երկաթ բազմութիւն մը, մեծ մասը Առաւնցի վաճառականներ ու չաղացպաններ, դէպի պալատը կը վազէին, հասկնալ կ'ուզէին թէ ինչ դարձած էր մէկ պիչկուան մէջ, ինչու նորէն կը ժողովէին բանտարկեալները։

Արդէն, առաւօտեան եկած էին պալատը, կուսակալէն սկսեալ, բայց մեծ ու փոքր պաշտօնեաները, ինչպէս նաև նահանգին մէջ գտնուող Ֆեւրիպ Էֆէնտի բարձր, ե. Ջօրջարանակի Հալէպի գործակատարը։

Արձակուած բանտարկեալները, ժանտարմաներու հսկողութեան տակ, հետզհետէ կը հասնէին, և երկար ժամանակ մէջ, թիւը լրացած էր, ամէնքը ներկայ էին։

Առնէք, հանձնեցին ընդհանուր պատասխանատուին աջողդութեամբ, կուսակալութեան վարչական ծոցաւին արձանը ապտուեցան, ու կը պատրաստէր վալի Հասան

բաչան, Ճէրիզ Էահամ բաչան, Միւֆթի Էֆէնտին և միւս բարձրաստիճան պաշտօնեաները։

Շուտով յայտնուեցաւ պատգիրքը, կայսերական իրաւով մը հրամայուած էր արձակուած քաղաքական բանտարկեալները երդումի քաշել, հաւատարմութիւն ուխտելու համար Նորին Վեհափառութեան գահին և Նորին կայսերական կառավարութեան։

Միւֆթի Էֆէնտին կը նախագահէր երդումի արարողութեան, ինք կը կանչէր բանտարկեալները, որոնք կարգով կուգային, կը նկարագրէին, և ձեռքերնին Աւետարանի մը վրայ դրած, կը կրկնէին երդումի բառերը, զոր իրենց առաջ կուտար միւֆթի Էֆէնտին։

Հաւատարմութեան երդում բնագրատուն մէջէն երիտասարդը, որ ծանօթ է արդէն Բանիճ բանի ընթերցողներուն, հինգ տարիներու անիրաւ բանտարկութեան մը բոլոր սիրը սրտին մէջ, կը մօտենայ միւֆթիին, և պարզաբանով մը.

— Միւֆթի՛ Էֆէնտի, կ՛ըսէ, ես ինքս կրնամ ընել երդումը.

— Զըլա՛ր, օղո՛ւմ, կ՛աստուածս միւֆթին, բառերը չի՛ փոխուիր.

— Ներկա՛յ, Էֆէնտի՛, կը պնդէր երիտասարդը, ես կրնա՛մ ընել երդումը, կը խնդրեմ որ զա՛ք առնէք ինձմէ։

Կուսակալ Հասան բաչան, որ վախուց կը ճանչնար այդ բանտարկեալը, միջամտեց և հրամայեց որ ինք անձամբ արտասանէ երդումը։

Եւ բանտարկեալը, ձեռքը Ս. Գիրքին վրայ, խոր քերէն արտասանեց հետեւեալը.

« Զա՛ր շահանի վի ճհօֆիւմի՛ր սեճիյէ՛ի օսմաղիյէ
« հագգընցա շիմտիյէ գասար կէօսբէրմիշ օլտուղում կիպի,
« պահմա տախի տէվա՛մը սաւագաբտա պուլունանաղըմը

« իգուար իսէրիմ, անինագ հասկո՛ւզը շահասիյէ վի միլլի-
« յէմին մուհաճազասը շարթ տըր » . . . :

(Կայսերական անձին և օսմանեան բարձր կառավարութեան նկատմամբ, ինչպէս որ միևնոյն յարգ ցոյց ըրած եմ, կ՚ընդունիմ թէ այսուհանդերձ ալ պիտի չարտահայտեմ հատասարմութիւնս, պայմանաւ միայն որ իմ անհատական և ազգային իրաւունքներս պահպանուին) :

Մինիթիին ընդունելութենէն պատանդ, միւս նոյնկայ պաշտօնատարները խորհրդատար ժողովներ փոխանակելէն իրարու, մինչ կառավարը, կ՚ուզապարէր ժամ առնել այս արարողութիւնը, համիտեան ռէժիմի նորոյթներէն :

Երկուշաբի այս համիտեան նորաձեւ արարողութիւնը տեղի ունեցաւ հինգշաբթի օրը, յունիսի 13ին, և այս անգամ վերջնականապէս, ապատ թողուցած կայսերական նեղման արժանացած Զեթունի բանտարկեալները որոնցմէ մաս մը տակաւին դեռ կը մնայ բանտին մէջ :

Ընդհանուր դատախազը կ՚առարկէր թէ՝ անոնք իրաւունք չունէին օգտուելու կայսերական նեղումէն, իրրեւ հասարակ սպրդագործներ, որոնք գործած էին մը կատարած էին յառաջ Օսման չաւուշի ապստամբութեան, ինչպէս նաեւ, 1890 Սեպտեմբերի 24ին, Զօրանոցին ու Զեթունի միջեւ տեղի ունեցած արիւնոտ ընդհարումներուն մէջ :

Հալէպի այն ատենուան Առաջնորդական տեղապահը, Տ. Պետրոս Ծ. Վ. Ներկարարեան, տեղւոյն ազգային քաղաքական ժողովին հրահանգովը, անմիջապէս հեռագրեց հղկութիւնը Պոլիս, Գում Գարուի պատրիարքարանը, Իզմիրլեան Սրբազանին, խնդրելով որ մասնաւոր դիմումով մը ձեռք բերուի ճնշածներուն ալ արձակումը :

Հայկակ Սասունցի պանդուխտները, այն գիշերը, խնջույքի հրաւիրեցին իրենց Զէյթունցի եղբայրները, որոնց հետ գիշերը լուացուցին երգերով ու լեռնական պարերով։ Սակայն, այս ուրախութիւններուն մէջ, Զէյթունցիներու դէմքը չէր խնդար, խոհած էին, որովհետեւ իրենց ընկերներէն մաս մը դեռ բանտին մէջ կը հեծէին։

Յաջորդ օրը, ուրբաթ, Հայկակ առաջնորդարանը, մինչեւ իրիկուն խնդակցական այցելութիւններ կ'ընդունէր քաղաքին քրիստոնեայ տարրերուն հոգեւոր պետերէն։ Օրուան խօսակցութիւնն ալ՝ կայսերական նեղութիւնն էր համ Զէյթունի մնացեալ բանտարկեալներուն չուբջը կը դառնար, և գժգոհութիւնները կ'աւելնային երթալով, ժողովուրդի դիմիկ բոլոր խաւերուն մէջ։

— Ինչ կը նշանակէ, կ'բսէին իրարու, քանի որ բնդհանուր կայսերական ներում հրատարակուած է, վասին իրաւունք ունի, բնդհանուր պատահագին դէպումովը մեր գնել քաղաքական բանտարկեալներ, որոնք միեւնոյն ինդիրով ամբաստանուած ու պատասխանուած էին, ասիկա ինչ անկրնա կարգադրութիւն է...։

— Կ'երեւայ թէ, կ'բսէր ուրիշ մը, որ մօտէն ուսումնասիրած էր կառավարութիւնն մարդկութեան հոգեբանութիւնը, բան մը վերցնել կ'ուզեն, կաշառքը մաս չունի կ'բսես այս պարծին մէջ.

— Ի՞նչպէս չունի, կը կրկնէր ուրիշ մը, բնդհանուր պատահագը կաշառակերներուն հայրը չէ.

— Հապա վասին.

— Օ՛, կը բսէր խօսակիցը, Հասան բաշան Եզբարացի է, ութը տարի վանի մէջ կառավարութիւն ըրած է, մեր Վարժապետնան Ներսէս պատրիարքին բարեկամը, ուղղամիտ, արդարասիրտ, անկաշառելի մարդ մըն է. դեռեւ.

— Ձե՛մ դիակը, կը հեգնէր միւսը, միայն սա պիտի որ գտնամած, ցեղա՛ծ է, սխտոնը անցո՛ւկ է, բարեկա՛մ, ինչ կրսպասես այդ անզէնցուէն . . . :

Եւ այսպէս, մեր ու ղէմ կարծիքներու փոխանակումներ, զժգոհութիւններ, բողոքներ, և Հալէպի, մասնաւորապէս քրիստոնեայ հասարակութիւնները կը չահագրգռուէին Ձէյթունցի մնացեալ բանտարկեալներով :

Ընդհանուր, սիրոյ կարծիքը չուտ անհետանալ էր կուսակալին, որ, կը գանգատէր ժողովուրդը, պարզապէս գործիք մըն էր ընդհանուր գաւանութեան ձեռքը, կրաւորական դեր մը միայն ունենալով հայկական քաղաքական գործերուն մէջ :

Այս գժգոհութեան ձայները վերջապէս Հասան բացային ականջը հասան և ուրեմի որը, կէս օրէն ետքը, Ներկարարեան վարպապետը ձեմիլեայ կանչուելու, կուսակալին տպարանը :

Հայոց Աստուածպաշտական անդամարը կը պատրաստուէր մեկնիլ, երբ վարչն հաղորդուեցաւ թէն Հալէպի անգլիական հիւպատոս պ. Պարնըմի այցելութիւնը, որ անմիջապէս մը կը համարուէր, նախապէս ո՛և է տեղեկութիւն արուած չըլլալով :

Կարճ տեւեց անոր այցելութիւնը, հիւպատոսը վարպապետին յայտարարեց թէ ինքը՝ Պօղոս մեծ դեսպան Սըր Ֆիլիբ Բրըրիին հետ գրած է չարձակուած Ձէյթունցի բանտարկեալներուն խնդիրը, և յանձնարարեց որ ինք ալ նոյնը կրկնէ Հայոց Պատրիարքին քով :

Հիւպատոսի մեկնումէն անմիջապէս ետքը, Ներկարարեան վարպապետը մեր իջու և Աստուածպաշտեան բարեպանին հետ ուղղուելու դէպի ձեմիլեայ, Հասան բաշային բնակարանը :

Կուսակալը կը սպասէր մեզի, ջերմ ու սիրալիր ընդունելութիւն մը ցոյց տուաւ Հայոց աստուածպաշտական անդամներուն :

Հեռ կը պատասէր նաև Ծէրբիլ Լոհէմ բարձրն։

— Առաջնորդ Էֆէնդի, բոլոր կառավարչը Ներկաբարիան վարդապետին, պիտի՛ բնչո՛ կոնչեցի զձեզ հոս։

— Հրամայեցէ՛ք, վեհափառ բարձր, յարեց Ներկաբարիան վարդապետը, մենք միշտ պատրաստ ծառայելու ենք Վեհափառ Աթոռին եւ Ազգին հետ միասին կատարելու համար։

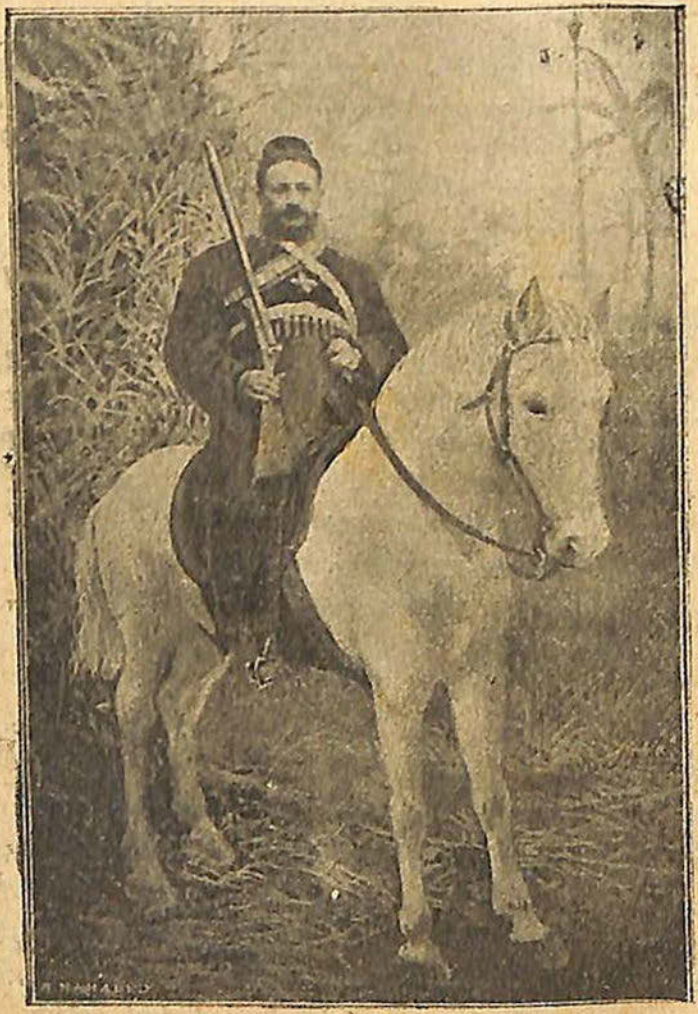
— Շնորհակալ եմ, Առաջնորդ Էֆէնդի, շարունակեց կառավարչը, ժամանակը շատ փոխուեր է, կը տեսնէք, կը պատրաստուի, բազարականութիւնը փոխուեցաւ, Հայկազն համար նոր իրավիճակ մը կը բացուի։ Բանտարկեալները պիտի արձակուեցան բոլորը, ամէն տուն խնջոյքներ կը տրուէր, պատուիրակներուն մէջ հանդիսանալ, բանախօսութիւններ, բացատրական ատենաբանութիւն կը վայելէք հիմա, չէ՞։

— Անտարակոյս, պատասխանեց Ներկաբարիան վարդապետ, շնորհիւ Վեհափառ Աթոռին, ազգս գոհ և ուրախ է։

— Լա՛ւ, մենք ալ գոհ և ուրախ ենք, Առաջնորդ Էֆէնդի, շարունակեց կառավարչը, միայն, բան մը կայ որ կը պահանջուի մեզմէ։

— Ո՛րը, բարձր, վարդապետը հարցուց ընդմիջելով։

— Սա Զեմանցի Ձեռնարկ բանտարկեալներուն հետաքրքրութիւնը անոնցմէ ոմանք կ'ակնկալեն, յարեց Հասան բարձր, մանաւանդ Հրամանատարին դիմել, անոնց համար իր՝ անոնց ալ ազատ արձակումը ապահովելու համար Հանրապետութեան պատասխանատուներուն, և կը յուսամ իր ալ ազատ վարդ պատասխանը կը առանամ։

ՖՒՓՈՒԶԻ ԳԱՆԳԱՀԱՐԸ

— Ես ալ հետապրնդի արդէն, բաւ աստիճարդա-կան անդամը միամիտ չեչաւ մը։

— Որո՞մ հետապրնդիք, հարցուց վալին։

— Մեր պատրիարքարանը, Իզմիրլեան պատրիար-քին, պատասխանեց վարպապետը։

— Ինչ հարկ կար հետապրնդել, դիտել էտնէտա բա-չան, որ յուսթինեն պահած էր մինչեւ այն րոպէն, քա-նի որ կայսերական կառավարութիւնը կրդրալի արդէն այդ խնդիրով։

— Նեղնցի՛ք, Ֆէրիտ բաչա, յարեց վարպապետը, հաճեցի՛ք լսել անդամ մը թէ ինչ հետապրած եմ մեր Ս. Պատրիարքին։

— Ինչ հետապրնդիք...

— Նախ աւելցնի թէ կայսերական բնդհանուր նեղութիւն գործադրուեցաւ հաւ, թէ՝ այրքան Զեմուսնցի և ուրիշ քաղաքական բանտարկեալներ արձակուեցան, և թէ՝ վար պրուած են միայն մէկ քանիներր, իրրեւ հասարակ սպրդակործներ, են, պարզ իրողութիւնը հա-դրդած եմ ես, ուրիշ ո՛չինչ։

— Դժդոհութիւն մը չէ՛ք յայտնած, աստիճարդ Ե-ֆէնտի, հարցուց ժպտելով Հասան բաչա, ինձի դէմ պանդասած չէ՛ք։

— Ա՛յ, երէ՛ք, րոպէին Նեղիքարաեան, միայն խնդրած եմ Իզմիրլեան արբազան պատրիարքէն որ այդ մնացեալներուն արձակման համար ալ ընէ մասնաւոր դիմում մը։

— Սակայն, Աստիճարդ Էֆէնտի, չարաշահեց կառավարը, խօսակցութեան դրօնը բրէ մը փոխելով, կը նեղէ՛ք, ես իմ կառավարութեանս մէջ կառավարութիւն չէ՛մ ճանչնար. զուք լաւ չէ՛ք րրած հետապրնդով Հայոց պատրիարքարանը, կրնայիք անձամբ ինձի դիմել և պարզել ձեր խնդրանքը. ինչ որ է, հոգ չէ՛, ես ձեզի

համակրած եմ, քեզ չեմ պահել այս բանին համար.

— Շնորհակալ եմ, քաշա՛, ըսաւ վարպետը, և բնականաբար վրայ՝ ամէնօրեայ տարրեր չափաւոր մը նկատելով, հատատարմութեան և անձնուիրութեան մասին ունէր մ՛ և է կատակ մը.

— Ո՛չ, ո՛չ, կրկնեց վախէն, ինչպէս լսի, չատ կը սիրեմ ձեզ ու կը յարգեմ, ուսաի, կը խնդրեմ, և ջերմագոյն կը յանձնարարեմ որ ժամ առաջ դէպի Զեմմոն, անպերճանք զրկէք արձակուած Հայերը:

— Պիտի երթամ, պիտի մեկնիմ ասկէ, Վանեցի չէք բայա, յարեց վարպետը. հարստանալ ու նորոգուածներ հատութիւն վրայ ենք, չատով պիտի զրկենք ամէնքին ալ.

— Այո՛, այո՛, չատով զրկեցէ՛ք, կրկնեց Էսհէմ բաշա, անոնց ներկայութիւնը լաւ չէ՛, ժամ առաջ ճամբայ դնելու հոգ տարէ՛ք.

— Հարկ մը անոնք, հարցուց վարպետը, գիտ ո՛րքան ժամանակ պիտի բանալ մնան, հինգ տարին լրանալուն չեզո՛ւ.

— Վարպետա՛ս, կշտամբեց վախն, ինչ լսի փիչ առաջ, հետզրուած եմ չըսի՛, չեն կրնար մէկ երկու օր ալ համբերել, մինչեւ որ պատուհանը տանիմ.

Վարպետը չը համարձակեցաւ չարունակել խոհակցութիւնը, խոստացաւ անյապաղ զործադրել կատարելին հրամանը, յաջորդ օրը ճամբայ հանելով Զեմմոնցիները, և հրամէց տանելով վերապարձաւ Աստղոտպարանը, ուր հանդիպեցաւ էին Աստուծոյ պանդուխտները, նաեւ բազմաթիւ անզգայներ և ուրիշ պղծութիւն Հայեր, ամէնքն ալ իրենց Զեմմոնցի ճնացեալ եղբայրներուն ողջոյն արձակելու խառնիխուռն կը պտռտէին, հակառակ պարտազային, ազատնալով ցոյցեր ընել կատարուելիան պատճառին ասկէ:

Տէրտէրը չուարած էր, արիւն քրտինք մնած, հարիւ կրցաւ ամբոխը ձեղքել և քաշուիլ իր խուցը։

Հինգ վայրկեան ետքը, երիտասարդները, բակակցած պատգամաւորութիւնն մը ներկայացաւ իրեն և ժողովուրդին անունովը պահանջեց որ ինք անձամբ երթայ հարցնել կուսակալին թէ ինչո՛ւ պիտ բանտարկուած կը մնան միւս Զեմոնցիները։

— Չուանիմ՛րա, բայց Ներկաթարեան պզպզմունքով մը, և քրտինքը սրբելով. կը սիրեմ վիճակը, կուսակալին քովէն կուգամ, կ՛ապտեմ, պիտ քիչ մը հանգիստ ձգեմ՛ք. ինք ալ հետզհետէ կ՚իջնայ, մ՛ու ալ հետզհետէ Իրմիրեանն Սրբազանին, վաղը կամ միւս օր ամէնքը պիտի արձակուին, մ՛յոպէս խոստացաւ Հասան բէյան։

Պատգամաւորութիւնը դուրս եկաւ Աստղնորդարանէն, և մեր իջած հարցուելու եղելութիւնը բակը խրտնած բազմութեան։

Յանկարծ ուժգին, պոռոտոց ազդակներ ժայթքեցին կուժքերէն.

— Մեր միացեալ բանտարկեալները կը պահանջենք, հա՛յր սուրբ, մեր սիրելի եղբայրները, մեր քաղաքի Զեմոնցիները...։

Տէրտէրը, խուցը քաշուած, սիրտը պզպի մէջ, կը խնդր ձայները։

Եւ նոյն ազդակները կը կրկնուէին ու կը բարձրանային օդին մէջ.

— Մեր միացեալ բանտարկեալները, մեր Զեմոնցիները, հա՛յր սուրբ, եթէ այսօր չարձակուին անոնք, մենք կ՚երթանք բանի դուրս կը քաշենք կը հանենք բանտէն....

Վարդապետը պատասխանեց անգամ մըն ալ ցոյց տալ ամբոխին իր հասակը։ Դուրս եկաւ, աստիճան-

դէպի սանդուխին դուխը, և նչանագի լուսինան հրաւիրելով.

—Սիրելի՛ ժողովուրդ, բաւ, կը վտանգենիմ ձեզ ևս մինչեւ վաղը կ՚արձակուին ամէնքը:

Տեղապահ վարդապետին այս յայտարարութիւնը խաղաղեցուց բակին յուզեալ բազմութիւնը, որ կ՚սպասէր: Մանդալան ծափեր չառաչեցին ու կէսգիշերին Թումիրեան պատարիտքի հասցէին: Երկու բակէ մէջ պարպուեցաւ Քառասուն Մանկանց եկեղեցիին բակը:

Յուցարարները մնիմած էին:

Պէտք է խոստովանիլ թէ այս ցոյցը կազմակերպած էր Հայկի Հնչակեան Կուսակցութեան Մանուածիւը, որ այդ օրերը անոգոտ գործունէութիւն մը ցոյց կուտար, Հայկական Վեց Նահանգներու Բարենորոգումներուն գործադրութեան դժայգունց յուրին արձագանդը հասած էլլալով կոյսերուն ներքին գանգատներուն խօսքերը:

Հայկազն սկսեալ մինչեւ Չեմառ, բոլոր հայաբնակ կեդրոնները, վարդապետի վարդագոյն յոյսերով գինովցած, Եղբայրութեան, Ազատութեան և Արդարութեան թագաւորութիւնը կը հռչակէին. ամէնուրեք երգեր, հանդէսներ, խրախճանութիւններ, ձեռնարկութիւնը կը փառաբանուէր:

Ժամանակները չգի էին, Ազատիլ Համիտի լուծեն ներքեւ լեզուները ծակծկուած եղած էին: Հարատեւած, չարչարուած ու կեղեքուած ժողովուրդներուն ձայնը կը հնչէր ուժգին:

Բռնապետութեան ատրակներու վրայէն Ազատութեան չունչը կը փչէր ու կ՚անցնէր յաղթականօրէն, խաւարի մէջ նստող ու իրենց գերութեան չղխանները կրծող թշուառներուն ականակով նոր օր ու նոր արե-

Ե

Մէկ չաբաթ անցած էր կայսերական ընդհանուր նեղութիւնը հոչակուելէն ի վեր, և Զեթունցի արձակուած բանտարկեալները մնկնած էին Հալէպէն դէպի իրենց ցանկալի ծննդավայրը, որուն անուքէն դրկուած էին հինգ երկար տարիներէ ի վեր։

Կեդրոնական բանտը կը մնայէր տակաւին միւս Զեթունցիները, հակառակ ամէն ջանքերու։ Հալէպի Հայոց Առաջնորդարանը, տասով մէկ չաբթուան մէջ, դրեթէ ամէն օր, հեռագիր հեռագրի վրայ անզացուցած էր Պոլիս, Գեամ Գաբուի պատրիարքարանը, Իզմիրլեան Արքեպանեին, բայց, դժբաղդաբար ա՛չ մէկ պատասխան տացած էր։

Գալանի, ոչ-պաչտօնական դիմումներ ալ եղան Հալէպի եւրոպական թէ ամերիկեան հիւպատոսներուն, որոնց ազդու միջամտութիւնը խնդրելով, և տակայն, դարձեալ արդիւնք մը ձեռք չը բերուեցաւ։

Հասան բաչան, կեդրոնէն տացած գաղտնի հրահանգի մը համաձայն, լրտեսներու խիստ հակոզութեանը յանձնած էր բանտէն արձակուած Ելիսեասարդը, որ քանդաստուած էր մնալ Հալէպ, արգիլուած ըլլալով իրեն վկրադառնալ իր ծնողավայրը Զեթուն, ինչպէս նաև քնակութիւն հաստատել կիլիկիոյ տահմաններուն մէջ։

Միւս կողմէ, այդ վտանգաւոր (՞) մարդուն ներկայութիւնէն կը վախնար ինքը վալին, և կը փափագէր չուտով հեռացնել զայն իր տահմաններէն։

Երիտասարդին բարեկամները, իր կեանքին վրայ դողացող ու զուրկ ապրողները բոլորը, ակամ իրեն խորհուրդ տալ անմիջապէս հեռանալու Կիլիկիոյ ու Սիւրիոյ սահմաններէն, ուր, կ՚ըսէին ու կը կրկնէին չարունակ, լուռեանները չպիտի պինդ հանգիստ ձգէին, և թերեւս օր մը յանկարծ ձերբակալել ու բանտը նետել ապրին պիտի:

Հալէպի քանի մը ջոջ ազգայիններէն, որոնք հրապարակի վրայ անուն մը, դիրք մը չունած էին, առաջին օրերու խանդավառութիւններէն ետք, կամաց կամաց քաշուելցան, կը խորշէին Երիտասարդին ընկերութիւնէն, և իրենք ալ, կառավարութեան բոլոր միւս պաշտօնեաներուն պէս, կը փափաղէին որ ան հեռանար իրենց քաղաքէն, այնքան ապրած ատեն անոր անունը...:

Իսկ տարագիր Զեմալեանն, հինգ տարի և ամիս մը, իր Երիտասարդութեան դէղեգիտային շրջանը Մարաշի ու Հալէպի բանտերուն մէջ անցընելէ և իր տագնապ տալեններէ յետոյ, հիմակ, իր քայքայուած էութիւնը, բանդուած օճախը վերանորոգելու մտմտուքով կը տառապէր. իր սիրտը կրծող վիշտերուն մէջ, կը փորձուէր դատապարտել բոլոր իր անցեալ գործունէութիւնը, իր պաշտած յեղափոխական գաղափարները, դէմ բոլոր անձնուէր ջանքերուն համար, զորս Հայրենիքի Ս. Դատին պաշտպանութեան խնդրոյ դրած էր այնքան վեհանձնօրէն: Ու հիմա, չուարած, կը մտածէր անձամբ դիմել կառավարին, պարզել տալ իր պատասխանատուութիւնը Պոլիս մնալու Երիտասարդի ճամբով, որ ինք ուխտած էր այցելել, բանտէն արձակուելէ ետքը:

Եւ այս տրամադրութիւններով, կը պատրաստուէր նոյն օրը կանուխ երթալ կառավարութեան պալատը, աղերսագրով մը ներկայանալ Հասան բաշային և խընդ-

բել որ ապօնութիւն և միևնոյն ժամանակ պիտութիւններ ապուէին իրեն, Հայէպէն Պոլիս փոխադրուելու իր ընտանեօքով, կին մը, և երկու մատաչ տղեկներ, քանի որ արդիւնած էր իրենց համար վերադառնալ Զեյթուն:

Ը

Սկիզբը, բայլ կառավարէին, կառավարութեան պաշտօնեաները սովորականէն աւելի կանուխ կգած էին պալատը, որուն երկրորդ յարկի ընդարձակ սրահին կողքին մեծ կուզակը Երիտասարդը:

Անտարբեր չարժուեցաւ մը, իրարանցում մը կը նշմարուէր պալատին հրապարակը, ուր հետզհետէ կը խռնուէր բազմութիւնը:

Կառավարին կառքը վերջապէս երեւցաւ պալատին մեծ դուռնէն, ճեղքեց անցաւ ամբոխին մէջէն, և կանգ առաւ սանդուխին առակ, ուր կառքէն իջաւ Հասան բեյ:

Երիտասարդը, կառքին ձայնը լսելով, գգած կեցած էր սանդուխին գլուխը, ուրկէ վեր կ'ելլէր կառավարը, և բարեւ բռնած, ձեռքի աղեղնագիրը ներկայացուց այս վերջինին:

Վալին առաւ ազեղնագիրը, և, դառնալով Երիտասարդը:

— Էֆէնտի՛, ըսաւ, հետեւեցէ՛ք ինծի:

Հասան բաչա չատ յուզուած կ'երեւար, կարպաց ազերսագիրը, մակագրեց և յանձնեց երիտասարդին, ըսելով.

— Օղլո՛ւմ, գացէ՛ք, ձրի անցագիր մը պիտի արուի ձեզի, յետոյ գարձեալ քովս եկէ՛ք։

Դուրս կու եւ երիտասարդը, նաւցուս տայիրեսին երթալու համար, երբ ինքզինք պաշարուած գտաւ մէկ քանի ասիկան զինուորներէ, որոնց մէկը մօտենալով իրեն.

— Էֆէնտի՛, ըսաւ մեզմով, հրամեցէ՛ք, գօմիսեր էֆէնտին կ'ուզէ զձեզ տեսնել։

Երիտասարդը, առանց իր պատասխանը կորսնցնելու։ հետեւեցաւ ասիկան զինուորներուն և ասիկասդիման անօբէնին սենեակը գնաց։

Գօմիսէրը հոն էր, սպասողական վիրքի մը մէջ։

— Էֆէնտի՛, ըսաւ, նստեցէ՛ք գիմացս, մէկ երկու հարցումներ պիտի ընեմ ձեզի.

— Բայց, ներեցէ՛ք, ընդմիջեց երիտասարդը, պիտի կը ճանչնա՞ք անձամբ, չըլլայ թէ սխալած ըլլաք։

— Ո՛չ, ո՛չ, կրկնեց գօմիսէրը, ժպտելով, չո՛ւտ կը ճանչնամ զձեզ, Զեքմանի խնդրով չէ՞ք բանտարկուած դուք, անցածներդ կայսերական ընդհանուր նեղութեամբ չարձակուեցա՞ք բանտէն, ինչպէս չեմ ճանչնար, էֆէնտի՛, ձեր դատավարութիւններուն ալ ներկայ եղած եմ, դուք Զեքմանցի Երիտասարդը չէ՞ք . . . ։

— Շա՛տ լաւ, գօմիսե՛ր էֆէնտի, յարկ Երիտասարդը. ինչ հարցում պիտի ընէիք, խնդրե՛մ, վերջացուցէ՛ք, որովհետեւ կ'ուճատարեմ.

— Հոգ չէ՛, հոգ չէ՛, հեգնեց գօմիսէրը, դեռ ժամանակ կայ, ըսէ՛ք ուրեմն ինձի, ո՞ր թաղը կը բնակիք, և երէկ իրիկուն ո՞ւր կը գտնուէիք.

— Բնակած թաղիս անունը չեմ գիտեր, պատասխանեց Երիտասարդը, և յորմէ հետէ բանտէն եկած եմ,

հետաքրքրությամբ կը դիտեր իմ Քէհեաեան Կարապետ Էֆէնտիին տունը։

— Ո՞վ է Քէհեաեան Կարապետ Էֆէնտին։

Հայէպի ծանօթ, խիստ պատուաւոր վաճառականներէն, չարունակեց Երիտասարդը, պարկեշտ Հայ մըն է, Վէզիր Խանի մէջ ունի իր սեփական վաճառատունը։

— Լա՛ւ, իրիկունը ո՛ւր կ'եք...

— Տունէն դուրս չ'ելլանք, պատասխանեց Երիտասարդը, արդէն, քանի՛ արձակուած եմ բանակէն, յաճախակի պիչկրային այցելութիւններ կ'ընդունիմ զանազան անձնաւորութիւններէ, չատերը՝ բանակ ծանօթներէս, որոնք իրենց խնդակցութիւնները յայտնելու կուգան ինձի։

— Որո՞նք են, չէ՞ք կրնար այդ այցելուներէն մէկ քանիներուն անուններըս ալ, հարցուց զօմիսէրը։

— Ասպիներ, Բաղդէացիներ, Արաբներ, Մարտիներ, Հայ կաթոլիկներ, Հայեր, իրարու հետէ չարեց Երիտասարդը, ես պիտի՛ ամէն ազգէ մարդեր, բնաշնչիքներ կուգային այցելութեան, ուր մէկուն անունը պիտի կրնայի յիշել։

— Շատ լաւ, յարեց զօմիսէրը, այս տեղի Հնչակեաններուն պետը չէ՞ք ճանչնար։

—Ո՛չ...

— Ի՞նչպէս ըլլ, առարկեց զօմիսէրը, ինչո՞ւ կ'ուրանաք, Էֆէնտի՛, դուք հնչակեան չէ՞ք։

— Բայց ներեցէ՛ք, զօմիսէ՛ր Էֆէնտի, ձայնը բարձրացուց Երիտասարդը, չեմ կարծեր թէ իրաւասութիւն ունենաք հարցաքննութեան ենթարկելու զիս, առանց ինձի ներկայացնելու հաղորդելու չարժառիթը։

— Մենք, Էֆէնտի՛, հետևեց զօմիսէրը, պարտաւոր չենք յայտնելու չարժառիթը, դուք միայն իմ հարցումիս պատասխանեցէ՛ք։

— Ես կայսերական իրատեմ արձակուած եմ, հինգ տարի բանտարկուելէ յետոյ, և երբէք իրաւունք չեմ տար ձեզի որ դիս հարցաքննէք.

— Չէ՞ք պատասխաներ ուրեմն, չարաբնակիչ պոմիաէրը սպառնական չեչոտով մը.

— Ո՛չ, պոմիաէ՛ր էֆէնտի, չվիտի պատասխանեմ ձեր հարցումներուն, մինչեւ որ չը յայտնէք ինծի ձերբակալման պատճառը.

— Դուք ձերբակալուած չէք, էֆէնտի՛, ասոր պոմիաէրը կնգծանուշ ձայնով մը, ձեզ կանչել տուի պարոյ խօսակցութեան մը համար. կ՚ուզէի քանի մը տեղեկութիւններ քաղել.

— Բայց ա՛ն ըսա՛ ձեզի թէ, ընդմիջեց Երիտասարդը կրքոտ չարժումով մը, ես անկախատուր մըն եմ, մուխպիրի սատրգնները կառավարութեան ծո՛ցը կ՚ապրին, չէ՛...

— Շա՛տ լա՛ւ, ըսաւ պոմիաէրը, հանկարծացա՛, զո՛ւր պիտի չտեսնէք, մինչ պիտի խոստովիք պատասխանել հարցումներուս.

Այս մինչեն ոստիկան մը ներս մտաւ ու մօտենալով պոմիաէրին.

— Էֆէնտի՛, ըսաւ, վալի բաչան ձեզ կը կանչէ:

Պոմիաէրը զարմացաւ, պատուիրելով զուարը կեցող ոստիկաններուն հսկել Երիտասարդին վրայ մինչեւ իր վերադարձը:

Իսկ Երիտասարդը, դէպի աջ նայեցաւ, կը պատրաստուէր մնալով, երբ զուարի ոստիկանը.

— Եասա՛դ, պօյաց երթանք:

— Ոստիկանին այս կոպիտ ազդարարութեան վրայ, Երիտասարդը զարմացաւ. Եա դառնալ ու նայիլ իր տեղը: Հոն, մէկ ժամէ աւելի ապահով: Պոմիաէրը չէր վերադառնար, այդհետ ինչ դար կը լարուէր իրեն

դէմ, կը խորհէր երիտասարդը։ Վայրկեաններով դանդաղօրէն կ'անցնէին, ապատումի հոգեմաշ վայրկեաններ։

— Երկու ժամ վերջը վերադարձաւ գօմիսէրը, և դառնալով երիտասարդին, որ դեռ կը սպասէր հոն,

— Էֆէնդի՛, բաւ, կրնաք մեկնիլ, պարմանով որ վաղը դարձեալ հանդիսիք պատրաստ։

— Բայց վաղը, առարկեց երիտասարդը, ուրբաթ է և կառավարութիւնը գոց, այնպէս չէ։

— Հոգ չէ՛, դուք եկէ՛ք, բաւ գօմիսէրը, ընդհանուր դատախազ պէյին քով, խիստ կարեւոր, չը մոռնաք, հակառակ պարագային, ատիկան վնասուր մը պիտի ատիպուիմ ղրկել ձեզի։

— Ժամը քանիին, հարցուց երիտասարդը։

— Վաղը կէս օրէն առաջ, պատասխանեց ժամը չորսին միջոցներով։

Երկու ժամ ատիկնատումնը բանտարկուած մնալէ յետոյ, երիտասարդը պատահէն մեկնեցաւ և վերադարձաւ ուղղակի Քէհեաեան Կարապետ էֆէնտիին տունը, իր ընտանեաց քով, ուր չատ մը դրացիներ եկած էին այցելութեան։

Ամէն կողմէ հարցումներու տարափ մը սկսաւ երիտասարդին վրայ։ ամէնքը, անհամբեր կը սպասէին, կ'անձկային լսել, իմանալ թէ ինչո՛ւ ձերբակալուած էր։ սակայն, անիկա բերանը չը բացաւ, բացատրութիւն մը պահեց։

—Էֆէնդի՛, կ'ըսէր Քէհեաեան, ինչ հարցուց ձեզի ատիկանութեան մէօրէնը,

—Սակէ անկէ հարցումներ, պատասխանեց երիտասարդը, որոնց ո՛չ մէկուն պատասխանեցի ես։

Խորունկ լռութիւն մը կը տիրէր, ո՛չ ոք կը համարձակէր հարցափորձել զինքը։

Սակայն ինք անհամբեր էր, կը փափագէր դրսէն

տեղեկութիւններ առնել։ Ուստի, մէկ ժամ առաջ մնալէ վերջ, ուղեց դուրս ելլել, եկեղեցին երթալ, Առաջնորդական ատեանը տեսնել, հասկնալու համար թէ՝ առաւօտուն ի վեր ինչ անցած գործած էր։

Ա.

Նեկտարեան Տ. Պետրոս վարդապետը նստած էր աւանդին իր խուցին մէջ, երբ երիտասարդը ներս մտաւ։

— Օ՛, բայազանչեայ առաջնորդական, անզգաստը, ո՞ւր մնացիր, գաւա՛կս, ինչ պատահեցաւ, պատմեցէ՛ք նայիմ։

Երիտասարդը մանրամասնօրէն պատմեց եղելութիւնը։

— Էֆէնա՛մ, էֆէնա՛մ, բայց վարդապետը, կ՛երեւայ թէ խնդիրը չէք խմացած.

— Ի՞նչ խնդիր...

— Այսօր, առաւօտեան դէմ, ոստիկան պետարնակը չաս մը թուղթեր կը տեսնէ փակցուած կառավարութեան պատերուն դուռը, մզկիթներուն, եկեղեցիներուն պատերը, չուկայի գլխաւոր փողոցներուն անկիւնները, և

— Ինչ թուղթեր, ընդմիջեց երիտասարդը.

— Սպառնական ապստամբութի՛ւն մը, պատասխա-

նեց վարդապետը, հայերէն ու թուրքերէն լեզուներով. ահաւասիկ մէկ օրինակը:

Եւ պրպտեցին հանեց թուղթի կտոր մը, զոր երկընտրեց երիտասարդին: Սա, թուղթին վրայ ծռած, սկսաւ կարդալ, մինչդեռ վարդապետը կը դիտէր անոր դիմաքծերը, որոնք, ընթերցումի ընթացքին մէջ, հետզհետէ խրթին արտայայտութիւններ կը հագնէին:

Ահաւասիկ պարունակութիւնը. —

«Բաց նամակ Հալէպի վալի Հասան Սիկաուայիի (1).

«Կը տեսնենք որ ձեր ինչքին համար, տակաւին բանտին մէջ կը չարչարէք Զեթունցի անմեղ բանտարկեալները, հակառակ կայսերական նեղութեան: Արդ, կը զանք հրապարակաւ ազդարարել ձեզի, որ Հասան Սիկաուա, եթէ անմիջապես չ'արձակէք ինչեալ բանտարկեալները, մէկ գլուխ մնայն կը բաւէ վերջացնելու կեանքը, ասիկա՛ իսկ ըլլայ քեզի համար տանջին և վերջին ազդարարութիւն...: — ԼԵՒՆԵՑԻՆ»:

Երիտասարդը ցնցուեցաւ, վայրկենապէս ըմբռնելով իր ձերբակալման բուն չարժառիթը: Ոստիկանութիւնը կատածած էր իր մասին, որովհետև, Զեթունցի բանտարկեալներուն արձակ՛ումը կը պահանջուէր, և ինքը Զեթունցի, իսկ զատ ուրիշ մ'չ ոք կրնար եղած ըլլալ այդ ԼԵՒՆԵՑԻՆ:

— Կարդացի՛ք, բաւ, վարդապետը, սիրելի՛ զաւակս, եղա՞ւ հիմակ ասիկա, այս ինչ փարձանք էր փախիլնիկ պլեաս.

— Ո՞վ, հա՛յր սուրբ, ո՛վ փախիլնիկ այդ փարձանքը, որո՞ւն կ'ակնարկէք.

---

(1) Ժողովուրդը մկրտած էր Հասան բաշան այս տիտղոսով, որովհետև սիկաուայի մոլի մըն էր, երբեմ չէր պաղեցներ.

— Ընչակիանենքան գործը չէ, չարունակեց վարպապետը, դիտէք, մինչեւ ցարդ քանի հոգի ձերբակալուեցաւ ու բանտը դրուեցաւ։

— Ձեր դիտակը, յարեց երիտասարդը զարմանքով, արդեօք բանտարկուեցան.

— Վահրամեանը, Թօփճեանը, Մազլումեանը, Գրիգորեանը, Մարեանը.

— Ինչ կրսէք, հայր սուրբ...

— Ինչ պիտի բսեմ, ասանք ամէնքը բանտը կը պահեն այս պահուս, ամրոզջ թաղաքը դոպի մէջ է, այդ անիծեալ թուղթի կարնկերը ամէնու վրայ երեւ ամբողջ հասարակութիւնը, կը տեսնէք, այսուհետեւ ասկէ առաջիկ պիտի ըլլայ հարուածները.

— Բան մը չըլլար, հայր սուրբ, մի վախնար, վաղը կ'արձակուին ամէնքն ալ, քաջալերեց երիտասարդը.

— Իրի՞ք, իրի՞ք, կրկնեց վարպապետը.

— Վաղը, չարունակեց երիտասարդը, ամէն բան կարգի կը մտնէ, դուք հոգ մի ընէք, ասկից խաղ մըն է, ես գիտեմ, ինչուամիներու գործ է, դատապրութիւն մը...։

— Վախն անոնք, բսաւ վարպապետը, ոսկորի կերպով կապած է ինծի դէմ, երեսս ի վեր պոռայ, ամբաստանեայ պիս երբեւ թեղապրիչ ու պրպտիչ հակակառավարական գոյգերու, երբ թէ ես եմ կազմակերպիր երեկոյան գոյգը...։

— Հոգ չէ, հոգ չէ, կրկնեց երիտասարդը, վաղը կը պարզուի գաղտնիքը։

— Բան մը գիտէ՞ք որ այդքան վստահօրէն կը խօսիք, էֆէնտի, հարցուց անվստահը.

— Անշո՛ւշտ, պատասխանեց երիտասարդը։

Յետոյ, ասկի մօտենալով վարդապետին, և կամացծա նայուածք մը պարզելով չուրջը.

— Հայր սուրբ, բաւ, տիրացուն անուշ ալ օրհնա։

Տիրացու, խլսալմ, և ուրիշ ախտանիշով կը ճանչնար Կարապետ անունով հայ լրտես մը, որ Հալէպի քաղաքին ու հանդիպքին մէջ չատ հաղիներ այրեր էր, մէկէ աւելի անձով Հայերու բանտարկութեան պատճառեցած, չատերու տունը քանդած, կեղծաւոր, չահամոյ, կաչառակեր արիւոյ մըն էր։

— Երեկուընէ ի վեր մէջտեղ չկիմ, պատասխանեց տէրտէրը, ախէկ բախը, ամէն օր կը հանդիպէր Աստուածորդիանը, այսօր երեսը չը տեսայ։

— Շատ ախէկ, չարունակեց Երիտասարդը, ինձի կրնաք հասատատալ ըսել թէ՝ Կառավարին և Ընդհանուր դատախազին միջև յարաբերութիւնը ինչ վիճակի մէջ է։

— Շատ դէշ, պատասխանեց տէրտէրը, բարւոյն է յարուցած, վալին կասկած է անոր դէմ, անցամներդը չատ դէշ կը խօսէր։

— Լաւ, լաւ, կրկնեց Երիտասարդը, յանդիման հիւպատոսին հետ ինչպէս է։

— Միւսիւ Միչօլին, ընդմիջեց վարդապետը։

— Այո՛, միւսիւ Միչօլին, չարունակեց Երիտասարդը։

— Աստ դէմ ալ հասած է վալին, բաւ վարդապետը։ ապէն Ընդհանուր դատախազին տունը կը յարձակէ միւսիւ Միչօն, վալին խնայած է ամէն բան։

Երիտասարդը բամնեցաւ աստիճանդրական տեղապահին քովէն, և քանի մը բարեկամներու այցելութիւն տալէ յետոյ, վերադարձաւ Քէհեաեանի բնակարանը։

Դ

Նոր ձեռնարկությունների մէջ բաւական թիւով հրաշակեռներ կային, Թառատն Մանկունց եկեղեցիի ծանօթ ցոյցը կազմակերպողներէն, որոնք էին նոյնպէս, առաջած էր երիտասարդը, կառավար Հասան բաչալին մահ սպառնացող ապրուստական հոգեհանգիստը։ Սակայն, բարեբաղդաբար, Հալէպի կառավարութիւնը կայր էր, և այդ ձեռնարկները կրնային առաջ նոյնիսկ ընդհանուր դասախօսն էր, Թաչիպ պէյը, Զեմանցեանները տեսնելիս, անհայտական թշնամին, որ բազմաթիւ անմեղներու մահուան դատապարտութիւնը պահանջած էր Եղեռնագործ Ատանեին մէջ։

Ընդհանուր դասախօսը մինակը չէր, իրեն դարձերակից ու գործակից ընկերներ ալ ունէր; օրինակի համար յունական հիւպատոսը, Միչօ, որուն առանձ կը յաճախէր դիչերները։ Այս երկու բարեկամները, իրենց ձեռքին առակ ունէին Հայ մըն ալ, սիմբրոք լրտես մը, Տիւացոն, իրենց հրաւ զործերը, որ, իր չնորհիւ բանտարկուած հայ վաճառականներէն կորզուած կաշառքին փշրանքներով կ'ապրէր։

Երիտասարդը լաւ էր, բարձր չրջանակներուն, մանաւանդ հիւպատոսարաններուն մէջ չատ կը խօսուէր կառավարին և ընդհանուր դասախօսին միջև գոյութիւն ունեցող յարաբերութեան։ Ամէն անգ, նոյնիսկ չատկայի մէջ, կը պատմէին թէ վարին կ'առած Թաչիպ պէյը, թէ՝ Հալէպի դատական պաչտօնեաներուն յարած է քաղաքականին դէմ, մեկ խօսքով, նահանգին

Աելիչէն ու Միւլէիչեն իրարու դէմ, մութի մէջ, հրացաններ կը պարպէին, այս էր հանդարտին կարծիքին արտայայտութիւնը։

Բոլոր այս պարագաները ծանօթ ըլլալով, երիտասարդը, ուրախ օրը, գօմիսէրի ապտարտութեան հաճառձին, կ'սօրէն առաջ պարապ դնաց, Ընդհանուր Դատախազին անհետը, ուր Թալիպ պէյը կանուխ կ'սպասէր, գործի վրայ կ'երեւար։

Սիրալիր ընդունելութենէ մը վերջ, Թալիպ պէյը, պատնդով երիտասարդին.

— Էֆէնտի՛, ըսաւ կեղծաւոր ձեւերով և համակրալիր չեչոտով մը, հինգ տարիէ ի վեր կը ճանչնամ զձեզ և պնտհատած եմ ձեր տաղանդը. գիտէ՞ք ինչո՛ւ համար ձանձրութիւնն առի ձեզ հոս կանչելու.

— Շնորհակալ եմ, պէ՛յ, յարեց երիտասարդը, ձեր պնտհատականութեան համար, և կը փափագիմ օգտակար ըլլալ ձեզի.

— Ուրախ եմ, էֆէնտի՛, չատ ուրախ եմ որ մեր փոխադրը ձեզի պէս լեզուագէտ անձնաւորութեան մը ներկայութիւնը կը փափկէ, չարաճճիկ Ընդհանուր Դատախազը, որ, գիտէ, քանի մը լեզուներ գիտէր, վերջապէս դրագէտ մին էր, բանասիրդ մը։

— Բա՛ւ լեզի, բսաւ երիտասարդը։

— Ձչմարտութիւնը կը խօսիմ, չարաճճիկ Թալիպ պէյ։

Յետոյ, իր առջեւի սեղանին վրայ սրտած խուրձերուն մէջէն դատերով հատ մը, երիտասարդին, և

— Էֆէնտի՛, ըսաւ, խնդրեմ, նայեցէ՛ք անդամ մը, ի՞նչ կը կարծէք այս գրութեան վրայ։

Ծանօթ սպառնական գրութիւնն էր, երիտասարդը, գրեթէ ծռած, սկսաւ կարդալ, մինչ ընդհանուր դա-

տախտակը, չարանենց նայուածքով մը, կը փնտրէր ա-նոր դիմագծերը։

— Պէ՛յ էֆէնտի, ըսաւ երիտասարդը խորհրդաւոր ժպիտով մը, այս գիրքը կեղծ է, խարդախուած։

— Այո՛ն քն, չարաճակեց երիտասարդը, թուղթը միչա. ձեռքին մէջ, գիրերը չեն նմանիր իրարու, ճիգեր եղած են նմանցնելու, կեղծելու։

— Շա՜տ ազէկ, մտածող ընդհանուր դատախտակը, էֆէնտի՛, բայց կ'ուզէք թէ այս գիրքը խարդախուած է։

— Այո՛, խարդախուած է, կրկնեց երիտասարդը լուրջ դէմքով մը։

— Բայց խմա՜տ, պարոնտակուխիւնը, հարցուց Ընդհանուր Դատախտակը։

Երիտասարդը, քանի մը վայրկեան լուռ, պրուխիւնը կը գնէր, նայելով, անգամ մըն ալ կարդալ, դարձեալ կարդալ, յետոյ, ձախ ձեռքը ծնօտին տանելով, խորհրդաւոր չարժուձեւով մը։

— Պէ՛յ էֆէնտի, ըսաւ, ես հոս չեմ համարձակիր յայտարարել ճշմարտութիւնը, կը պահմ, տակտի, անհրի դատապրուխիւնս մը տանելէ կը դանուի կառավարութիւնը։

— Ի՞նչպէս, էֆէնտի՛, կրկնեց Թայիպ պէյ, պարզ խօսեցէ՛ք։

— Այո՛ն, չարաճակեց երիտասարդը, բա՜ն մը չեմ կրնար ուղիղին, այս գործին մէջ գաղտնի ընկերութիւնն մը մասը կայ։

— Շա՜տ լա՜ւ կը խօսիք, էֆէնտի, յարեց Ընդհանուր Դատախտակը, ես կը խորհիմ թէ՝ այս թուղթը ձեր հետաքննութեան գործը պիտի եղած ըլլայ։

Երիտասարդը գլխով մը վկայեց։

— Զարմանալի բան, ըսաւ հեգնելով, առիթն գործի մէջ հետաքննութեան մասը կը վերաբերի։

— Ուրեմն ո՛ր գազանի ընկերութեան կ՛ակնարկէք դուք, տարցուց Ընդհանուր Դատախազը։

— Պէ՛յ էֆէնտի, յարեց Երիտասարդը, հնչակեանները ազա չեն, անոնք, վրան բաց, ազատական արարքներէ կը զգուշանան։

— Կ՛ազաչե՛մ, էֆէնտի՛, կը պատասէր Թայիպ պէյ, քա՛ջ ուրեմն, յայտնեցէ՛ք, ո՛ւր կը գտնուի այդ գազանի ընկերութիւնը։

— Կատարեալ ապահովի՛ն մէջ, պատասխանեց Երիտասարդը չհնչակով, հա՛ւ կը գտնուին, հա՛ւ, այս առթին գաւազրութեան հեղինակները, բայց, ինչպէս լսէ, բոլանդակ ճշմարտութիւնը չեմ կրնար մերկացնել հոս։

— Ինչո՞ւ, յարձակեց Ընդհանուր Դատախազը, միթէ կը տարակուսի՞ք անկեղծութեանս մասին։

— Ո՛չ, յարեց Երիտասարդը, բայց, ճշմարտութիւնները կան, որոնք պէտք է հրապարակով խօսուին, չեթա պատերու մէջ չկրնանք համար։ այդ կարգի ճշմարտութիւններէն է ասիկա։

— Սակայն ապօտ գազաիար մը չպիտի հաճիք տալ ինձի, էֆէնտի՛։—Ինչ գազաիար տամ, պէ՛յ էֆէնտի, չարունակեց Երիտասարդը, այս գրութիւնը՝ երկար անձերու ձեռքէ անցած է։

— Ինչպէս...

— Սպասեցէ՛ք որ բացատրեմ, չարունակեց Երիտասարդը, այս գրութիւնը թուրքերէն համրագրուած, ֆրանսերէնի թարգմանուած է, յետոյ հայերէնի վերածուած. երկար մարդու ձեռքէ անցած է, հասկցա՞ք։

Ընդհանուր դատախազը խորհրդական մտածումներու մէջ ինկաւ։

— էֆէնտի՛, բաւ, հիմա ինչ կ՛ըսէք։

— Ոչինչ, պատասխանեց Երիտասարդը, ոչինչ

կրնամ ըսել. միայն կը խնդրեմ որ դիս ազատ ձգէք. ուրբաթ օրով, այս խնդիրը վաղը բաշային ներկայացնելու ժամանակ է։

— Այսինքն, ընդմիջեց Թայիպ պէյ, վաղը բաշային առջև պիտի պարզէք հիմարութիւնը, չէ՞։

— Այո՛, պատասխանեց Երիասարդը։

— Երբ կուզէք ներկայանալ Նորին Վսեմութեան, հարցուց Թայիպ պէյ։

— Դուք դիտէք, պատասխանեց Երիասարդը, վաղը չըլլար։

— Աւելի լա՞ւ որ այսօր վերջացնենք այս խընդիրը, առարկեց ընդհանուր պատասխանը։

— Սակայն, պնդեց Երիասարդը, ես այսօր քանի մը անգամ ալ պէտք է հանդիպիմ, պէտք է ուրիշ առաւմնասիրութիւններ ալ ընեմ, լրացուցիչ անգիտութիւններ հաւաքեմ, և յետոյ ներկայանամ կատարեալ բաշային, պէյ էֆէնտի։

— Շա՛տ լա՛ւ, յարեց Թայիպ պէյ, ուրեմն, վաղը ժամը քանիսի՞ն։

— Դո՛ւք պատկերէք, պէյ էֆէնտի, պատասխանեց Երիասարդը։

— Վաղը, չարաճճակեց Ընդհանուր Դատախազը, եթէ կ՚ուզէք, ութսնկի ձեմիլիէն պացէք, առաւօտեան ժամը մէկին, վաղի բաշային տարաձնելը, չըլլար։

— Կ՚ըլլայ, պատասխանեց Երիասարդը, ես վաղը, առաւօտեան ժամը մէկին հոն կը գտնուիմ, պէյ էֆէնտի, հետեւաբար, կը խնդրեմ որ այսօրուընէ անգիտութիւն տրուի Նորին Վսեմութեան։

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Թայիպ պէյ, վաղը դիս ալ հոն պիտի գտնէք։

Երիասարդը խոնարհեցաւ, հեռացաւ օրը, առաւօտեան ճիշդ ժամը մէկին ներկայ գտնուելու ճեմիլիէ. Հասաւ

յաչսային ապարանքին մէջ, և տրամիչտ առնելով Ընդհանուր Դատաստանին, զուրս կու գար կառավարութեան պատասխանն և ուղեւոր քայլերը դէպի օդասրահին հրամանատար լիվա Մէհմէտ Ալի բաշայի բնակարանը:

Ծերունի օդաւարը չատ կը սիրէր երիտասարդը, որուն հանդէպ անսահման վստահութիւն մը կը տածէր, համակրանք մը, ան ատակ մը պարզութեանք, ակիզբէն մինչև վերջը հետևուած լրջով անոր կրած ատտեստանքները:

Երիտասարդը հակիրճօրէն յայտնեց լիվա բաշային իր այցելութեան պիտառ պատճառները, և խնդրեց մեկնելու ժամանակ, որ ինքը, լիվա բաշան անձամբ տանի զինքը վալի բաշային քով, նկէ կարելի է անմիջապէս, որպէս զի խնդիրը վատ ատ չձգայ, և ընդհանուր դատախազին գործին պահանջ իրագործութիւնը:

Լիվա բաշան յօժարակամ ընդունեց Երիտասարդին խնդրանքը:

Կէս օրուան ճաշի ժամը հասած էր, միասին անցան ճաշելին, և խոհին, կառքը նստած, ճեմիլիք մեկնեցան:

Ը Ա.

Իր ապարանքին առանձնասենեակը քաչուած, ճաշէն վերջը, Հասան բաշան սկիսաք կ՚ընէր, երբ Թիֆնապտը ներս մտաւ և իմաց առաւ լիա Մէհմէտ Ալի բաշային այցելութիւնը։

Երիս վայրկեան հարց, դօրաւարը ներս կը մտնէր Երիտասարդին հետ։

— Վալի՛ բաշա, բաւ լիա Մէհմէտ Ալի, այս էֆէնտին կը ճանչնաք արդէն, մտնաւոր, խիստ կարեւոր խնդրի մը համար պիտի խօսի Ձեր վսեմութեան, կը խնդրեմ որ ունկնդրութիւն մը չնորհէք իրեն։

— Լիա՛ բաշա, Թոխմակով Հասան բաշա, ձեռքովը ցոյց տալով Երիտասարդը, ինչ պիտէ, ո՛րքան կը սիրեմ դինքը. բայց այս օրերս քիչ մը նեղացեր եմ իրեն դէմ։

— Ներեցէ՛ք, վսեմաչա՛ք բաշա՛, բողոքեց Երիտասարդը, թիւրիմացութիւն մը պէտք է ըլլայ կարծեմ։

— Ինչ թիւրիմացութիւն, բացագանչեց վալին, կնանքիս դէմ սպասնալի՛ք ըրեր են ձերիններդը, չէ՞ք պիտեր, օղլո՛ւմ. Զեյթունցի բանտարկեալներդ պիտի արձակեմ, եթէ ո՛չ, մի՛կ գնդապով կնանքդ պիտի վերջացնենք ըսեր են, չիմացա՞ք.

— Իմացած է, իմացած, վալի՛ բաշա, միջամտեց լիա Մէհմէտ Ալի, և պրպէն այս խնդիրը լուծանելու նպատակո՛վ է որ մինչեւ հոս ըերի դինքը.

— Է՛, բաւ կուսակալը, խօսէ նայիմ օղլո՛ւմ, ինչ գիտես այս մասին.

— Բաշա՛, բաշա՛, կրկնեց Երիտասարդը, չա՛տ բան գիտեմ այս մասին, բայց կը խնդրեմ որ ուշի ու-

չով մակ ընէք, կրկէք չընդմիջէք, մինչեւ որ ասպառուի.

— Շա՛տ լաւ, խօսէ՛, խօսէ՛, հրամայեց վալին։

Եւ երիտասարդը սկսաւ մէկիկ մէկիկ պատմել թէ ինչպէս Ընդհանուր Դատախազը պատրաստած էր այս պատպտութիւնը, յանդիման հիւպատոս Միչօլի գործակցութեամբը, թէ ինչպէս յայտնի լուռս տիրացուն գործիք ըրած, ասոր գրկել տուած էին ծանօթ ոգեւորական ազգատարատութիւնը, են, են։

Հասան բաշան յանկարծ ցասկեց անգլէն ու սկսաւ մտա պալ սենեակին մէջ, չարունակ չփլելով իր ձերմակ մազերով ծածկուած գանկը, որ կ'այրէր նոյն պահուն.

— Լիլա՛ բաշա, լիլա՛ բաշա, բացատրենէք յանկարծ, կէա՞ սա կէա՞ կը հասասանի, քացարձակ ճշմարտութիւններ են, գարչելի Ընդհանուր Դատախազը, կը սեւանէ՞ք, ան է ան, իմ սիրելիս Թշնամիս, չհաւատկ է. չհաւատկ. հապա այն վարուց Յոյնը՞, կաշառակերը Միջօ՞ն, գաղանի ընկերութիւն մը կազմեր են ու կը խաչեն ժողովուրդը.

— Ի՞նչ կը խորհիք ուրեմն, վալի՛ բաշա, հարցուց լիլա Մէհմէտ Ալի, ինչ պիտի ընէք այն անմեղ հայ եւրիտասարդները, որոնք մինչեւ հիմա բանտին մէջ կը հնձան, ամէնքն ալ անմեղ, պարկեշտ ազգքներ։

— Ի՞նչ պիտի ընեմ, պատասխանեց Հասան բաշա, անմիջապէս պիտի արձակել տամ զանոնք.

— Այ՛, այ՛, վալի՛ բաշա, կրկնեց լիլա Մէհմէտ Ալի, մե՛ղք է, մե՛ծ մեղք է զանոնք բանտին մէջ պահել, հիմա խնդիրը պարզուեցաւ. դատապրութիւն մըն է սակայն, թագուն դիտումով մը պատրաստուած, նահանգին անդորրութիւնը վրդովելու եւ պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսալու նպատակով.

— Սահակ, բայց, յորից երիտասարդը, ես ինչ պիտի ընեմ պատը, որուհետեւ ինձի պէտ պիտի ուղղի հարածանքը, երբ երեսան կրկ խնդիրը, չէ.

— Իրաւունք ունի, իրաւունք, կ'ըսէր Հասան բայց, դառնալով Լիմա Մկրտիչ Սլիմն, այս տղան պէտք է ժամ առաջ մնայի Հալէպէն:

— Բայց նախ պէտք է, ընդմիջեց երիտասարդը, բանտէն արձակուին նոր ձերբակալուածը հայերը.

— Այ, այ, կրկնեց վարին, անունը այս իրկուընէ պիտի արձակուին:

Հասան մնացեալ Զէյթունցիները, հարցուց երիտասարդը.

— Ո՛զլում, պատասխանեց վարին, չիմայտր, անոնց համար հետապրնցի Պոլիս, ձեր Առաջնորդը չը պատմե՞ց, ինք ալ հետապրած է պատրիարքին, կը յուսամ թէ այս օրերս կ'արձակուին անոնք ալ.

— Բայց, բայց, չարունակեց երիտասարդը, դարձեալ անոնք բանտը մնան, ձեր թշնամիները մեզի պատրաստակ մը պիտի գտնեն ձեզ հարածելու և նոյնդին անպատրաստիքնը վրդովելու համար, Ձեր Վսեմութիւնը պէտք է վատահ ըլլայ, մինչև որ այդ գանի մը Զէյթունցիները չ'արձակուին, ժողովուրդին միաբը չը պիտի հանդարտի, և ձեր թշնամիները չը պիտի դադրին դաւադրիլ Ձեր Վսեմութեան դէմ:

— Այ, այ. կրկնեց Լիմա բայան, էֆէնտին իրաւունք ունի, պէտք է անյապաղ արձակել մնացեալ Զէյթունցի բանտարկեալները:

Եւ մինչդոյն ժամանակ, չարունակեց Հասան բայա, բանտարկել, պէտք է դաւաճանները...:

— Սահակ, բայց, յարեց լիման, այդ գործողութիւններէն առաջ, պէտք է այս էֆէնտիին գործը կարգադրուի, դուք մերիններուն ատրնութիւնը պիտէք,

վաղը կ'կրկնի պրպտասիրութիւնն մըն ալ կը փակցնեն. ուսոի նախ պէտք է այս մարդը ճամբու դրնի ընտանիքովը, ան հերիք է, որքան ինոյ հոս, թո՛ղ հեռանայ, յետոյ ձեռնարկենք գործողութեան:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, բսաւ Հասան բոյա, ծպլուամ, վաղը կանուխ պարտ եկո՛ւր, դիս գտի՛ր, ձրի անցագիր մը տանիլ ուսմ, քիչ մըն ալ ճամբու ծախք, վազուընէ մեկնիլ պետն Իսկէնտէրուն, չոգենաւը նստի՛, դնա՛ երեւսպէմ, ուխտ կատարէ՛, յետոյ Պոլիս անցի՛ր, չըլլար.

— Կ'ըլլայ, պատասխանեց Երիսատարդը, չնարհակալ եմ, բոյա՛, նոր ձերբակալուած Հայերը պիտի արձակուին այս իրիկուընէ, չէ՞.

— Անտարակո՛յս, բսաւ վաչին.

— Հապա միւսները...

— Որո՞նք.

— Մնացեալ Չեմէնտլիները, չարաճակեց Երիսատարդը.

— Զըմի՞նք, յանդիմանեց վաչին, այս օրերս պատասխանը կը հասնի Պոլիսէն, անոնք ալ կ'արձակուին, այդ մասին անհոգ եղի՛ր:

Երիսատարդը հրաժեշտ առաւ, ասանձին մնալով կառապանին ապարանքին, և, ասանց սեղ մը հանդիպելու, ասնր վերադարձաւ:

Իսկ լեմա Մէհմէտ Ալի ինոյ կառապանին քով:

— Լեմա՞ բոյա, կ'ըսէր վաչին Երիսատարդին հասնար, խնդացի, ասաղանդաւոր ազգ մըն է, միեւնոյն ժամանակ չա՞տ բարի.

— Ինչ կ'ըսէք, վաչի՛ բոյա, կը հասասատէր լեման, հինգ տարիէ ի վեր կը ճանչնամ զինքը.

— Իսկա՞ն...

— Ձեր նախորդները Արիփ բաշայեն օրով էր. Զեյնանի ապստամբութիւնը չի ծագած, այս ատեն, իր ընտանիքով ձերբակալուած էր Եպրեմով պէյին մէջ. Սպասաւոր պատասխէն, և բերաւ՝ Մարաշ.

— Է՛, պատմեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք, ընդմիջեց Հասան բաշա, հետաքրքրիր եմ պատմութ.

— Մարաշի կառավարիչը՝ Սալիհ բաշան, վախ Արիփ բաշային քաջալերուած ու դրդուած, Զեյնանի խաղաղութիւնը խանգարեց, կայսերական պետարանը ապտնուելուն, ապստամբներէն մեռ մը լեռները քաշուելուն, որոնք մինչեւ այսօր փախստական կը թափառին. յետոյ, Փենիչ Յանիճուժով մը կազմուելու իր դէմ պատերազմելու ատկ:

— Ըսել է թէ, ընդմիջեց վալին, այդ խնդրին հետեւանքով ձերբակալուած էին Զեյնանցիները:

— Այո՛, չորսնակեց լիման, հօմանուանէ ամէն էին թիւով, բայց Յանիճուժովը քառասուն երկու իշխանուց բանտարկեալներուն թիւը, միայնակները, անպարտ հոչակուած ըլլալով, այս վերջիններուն մէջ կը գտնուէր նաև Երիտասարդը, որ երբէք մասնակցութիւն չէր ունեցած Զեյնանի գէպքին, ինք այն միջոցին բանտարկուած ըլլալով Մարաշի մէջ:

— Ուրեմն ինչո՞ւ համար համար, ընդմիջեց վալին, հինգ տարի բանտը պատկեցուէ խեղճը:

— Ես անպատճառ հոչակած էի զինքը, չորսնակեց լիման, բայց յետոյ, Արիփ ու Սալիհ բաշաները, մասնաւոր դիտումով մը, Զեյնանի Դէպքին քաղաքական գոյն մը տալու համար, այդ անձնէ ատեն ալ խառնելին մէջտեղուան մէջ, և պատասխանել տալն զանի հինգ տարուան բերդարգելութիւնու:

— Հանկարծ, հանկարծ հիմա, կրկնեց Հասան բաշա, չըսե՞ք թէ զոհ մըն է.

— Այո՛, ճշմարիտ գո՛հ մը, բայց՛, պատասխանեց լիման, և հիմա, կը վախնամ թէ դարձեալ գաւ մը չը թարուի իրեն դէմ.

— Ճիշդ է, հատատաեց վալին, եթէ տակաւին հոս մնայ, փորձանք մը կը բերեն դլխուն, վաղը, վա՛ղը ճամբու գնել կուտամ, ինչպէս հետաքայ Հալէպէն, մե՛ղք է.

— Ինչո՞ւ բնաւորիքը տեսնէք, երկու մատաչ ալեկնեցով, անմեղ հրեշտակներ, չարաճնակից լիման, Պոլսեցի է, բարեկիրթ, ազնիւ, զարդացած, և բաւական յանդուգն աղջիկ մը.

— Տեսած եմ, տեսած, յարեց վալին, մէկ երկու անգամ ներկայացաւ ինծի. իր էրկան ազատութիւնը խնդրելու համար. կը յիշեմ, կը յիշեմ:

— Մէկ աչքը տեսած է, հարցուց լիման.

— Ինչ կայ, չեմ նշմարած, պատասխանեց վալին.

— Զաւա՛լլը գըզ, բացագանչեց լիման, Մարաչի կիներու բանտին մէջ, գլուխը պատին զարնուելէն զարնուելէն աչքին մէկը չի տեսներ հիմա, չո՛ւբ է իջեր, չո՛ւբ...:

— Հիմա չի՞ տեսներ, հարցուց վալին:

— Ինա՛ւ, պատասխանեց լիման, միւս աչքէն ալ կը վախցուի:

— Վա՛խ, վա՛խ, բացագանչեց վալին:

Յետոյ խօսակցութիւնը փոխուեցաւ, երկու բոյանեղը սկսան խօսիլ քաղաքականութեան վրայ:

— Վալի՛ բոյա, կ՚ըսէր լիման Մէհմէտ Ալի, ինչ կը կարծէք, կը յուսա՞ք թէ խոստացեալ բարենորոգութիւնները դործադրուին.

— Ո՛ր բարենորոգութիւնները...

— Հայկական վնաս նահանգներունը, չարաճնակից լիման, անգլիական, ֆրանսական ու ռուսական կա-

ամսաթուխնեռան կոչմէն պահանջուած բարենորոգումները.

— Հըմ, հըմ, մեռաց վալին, մը պիտի դրծադրէ, մը...:

— Ձէ՞ որ խոստացուած է, յարեց լիման.

— Ինչ կ'ըլլայ, չարտնակեց վալին հեգնոտ չարաժպտելով մը, Պերլինի Վեհաժողովին մէջ ալ խոստացաւ, Թաշնագրին 61րդ յօդուածը, դրծադրուա՞ծ է մինչեւ յարդ.

— Բայց այս անգամուանը, ատարկեց լիման, չի նմանիր միւսներուն, այս անգամ լուրջ է ձեռնարկը, խոստումներու պատրուակ մը չկայ: Եթէ չը դրծադրուին բարենորոգումները, մ'չ ոք կրնայ դուշակել հետեւանքը...

— Բան մըն ալ չըլլար, լիման բաչա, բաւ վալին համոզուած չեչոով մը, եւրոպական կը ճանչնանք, այսօր լոսօս կը փչէ, վաղը՝ բորեաց.

— Իրաւունք ունիք, իրաւունք, կրկնեց լիման, արդէն Մերլինը՝ (Սափիւ Համլաճ) միշտ օգտուած է և պիտի օգտուի եւրոպական Համանայնութիւն կոչուած անհամաձայնութենէն. կը նայիս որ վաղը Մօսկոփը կ'ելլէ, զաղանի կը խոստանէ որ այդ բարենորոգումները չը դրծադրենք.

— Ձիշդ այդ կէտը կ'ուզէի բացատրել, ընդմիջեց վալին, հայկական խնդիրը՝ ռուսական խնդիր մըն է, Ռուսիան պիտի հակառակի, եթէ մեր կառավարութիւնը փափագի լուծել այդ խնդիրը.

— Ինչպէս, հարցուց լիման, հանկարծ ուշիով կառավարին հայեցակէտը.

— Գիտէ՞ք ինչպէս, չարտնակեց Հասան բաչա, ես ուզէի տարի սիրելի վանի մէջ կառավարութիւն ըրած եմ, դիտէ՞ք,

— Իսկ ես, ընդմիջեց լիման, քանի տարիէն աւելի ապրած եմ հոն պիւզանդական կարեւոր պաշտօններով, կը ճիշդ անչուչա.

— Օ՛, բացագանչեց վալին, ապէկ ճիշդ այդ, ես՛ւ, ձեզի՛ կը հարցնեմ, լիման բաչա, դո՛ւք բակք, Մօսկօֆը կուզէ՞ որ այդ հայկական նահանգները բարեկարգուին.

— Երբէ՛ք, պատասխանեց լիման, որովհետեւ, եթէ այդ կոմիտէները բարենորոգութիւններ պահանջուին, եթէ աւազակութիւնները, բռնաբարութիւնները, առևանգումները, սպանութիւնները դադրին, ալ ինչ պատրուակ պիտի գտնէ Ռուսիան, մեր ներքին գործերուն միջամտելու, և այդպատճառով իր «Արեւելքի քրիստոնեաներուպաշտպան» անտոռը...:

— Ուրե՞ն, յարեց վալին, ինչ կ՛բակի քիչ առաջ, բան մըն ալ չըլլար, չէի՞ բակր. վիսկոմէտ ըլլաք, եթէ, վաղը, հրաչքով մը, մեր վեհափառ Սուլթանը լրջօրէն փորձէ գործադրութիւնան ձեռնարկել, Ռուսիան պիտի արգիլէ, Ռուսիան.

— Եւ երբ Ռուսիան արգիլէ, չարունակեց լիման, միւսները, Անգլիան ու Ֆրանսան պիտի առիւծին ձեռք քաշել գործէ:

— Եւ համարատարբ բարենոր ազգութիւնները ջուրը պիտի ձգուած ըլլան, չէ՞, յարեց վալին:

— Անչո՛ւչա, անչո՛ւչա, կրկնեց լիման, քանի որ Ռուսիան է մեր սահմանակից դրացին, և քանի որ Գերմանիան է մեր կայսրութիւնան... խնամակալը, հառաչեց՛ք, լիման բաչա, մինչ որ արեւ չպիտի կրնանք տեսնել, մինչև որ սա բռնապետութիւնը չի ապրալի և չի վերահաստատուի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը...:

— Եւ ցոլչափ հպարծանքը տուէ, Հայերուն դէմ ճառաբարեց, և կայսրութիւնը բարիացնող բոլոր

միւս առաւօտեան դէմ ընդհանրապէս, լիովի բաչա, յա-
քսեց վարին, ան մինչ պիտի հանդիսա ընէին, ան ալ
ժողովուրդը։

Այսպէս, երկու ձերբակալեալը, մէկը՝ քաղաքային,
միւսը՝ զինուորական իշխանութիւններու պատկանելի
ներկայացուցիչներ, կը վտանգէին իրարու հետ. Օս-
մանեան. հայրենիքին պրպի պրոբիւնը պատմելով
իրարու։

Նոյն պահուն թիւրատարը ներս մտաւ և Հալէպի
անգլիական հիւպատոս Պոյնրմին այցելութիւն կատարելին։

Լիվա Մէհմէտ Ալի կը պատրաստուէր մեկնիլ, տա-
կսին վարին վար դրաւ ընդ, իսկոյն ներկայ ըլլալ
հիւպատոսին տեսակցութեան։

Ներս առաջնորդուեցաւ բրիտանական հիւպատոսը,
և նկատ դրուեց կատարելին քովի թիւրատարը։

Քաղաքավարական ձեւակերպութիւններէն ետքը,
հիւպատոսը յայտնեց իր այցելութեան նպատակը։

— Վալի բաչա, ըսաւ, Վեհափառ Թագաւորին կա-
ռավարութեան Պոտոյ մեծ դեսպան Սըր Ֆիլիբ Քըր-
քիէն այսօր հեռագիր մը առնցաւ, որուն իմաստը պար-
տաւոր եմ հաղորդելու Ձեր Վսեմութեան։

Հասան բաչա չսիրեցաւ թիւրատարին մէջ, նայ-
պէս լիվա Մէհմէտ Ալի բաչան, երկուքն ալ պատրաս-
տուած՝ լսելու հիւպատոսին յայտարարութիւնը.

— Մեծ դեսպանը, չարունակեց հիւպատոսը, պաշ-
տօնապէս կը հաղորդէ ինձի թէ՝ Զեթունի բոլոր բան-
տարկեալներուն կը պատկանի կայսերական ներումը,
առանց բացառութեան, թէ՝ ամէնքը պէտք է օգտուին
կայսերական ընդհանուր ներումէն, և թէ հետեւաբար
Ձեռքիս բանտարկեալները պէտք է անմիջապէս ար-
ձակուին։ Սըր Ֆիլիբ Քըրքի այս հեռագրով ինձի

կը պատուիրէ դիմել Ձեր Վանմուխեան և ամբողջական դործադրութիւնը պահանջել կայսերական ընդհանուր նահանգապետէն։

— Շնորհակալ եմ, հիւպատոս պէյ, բայց կուսակալը, ձեր հաղորդած տեղեկութիւններուն համար, մեր լիովա բաւական պիտի, քանի՛ քանի անգամ է որ կը հեռագրեմ Բ. Դուռը, նոյնիսկ Եըլտըզ ալ հեռագրեցի, կայսերական Առաջին Քարտուղարութեան, և չուսափոխի կարգադրութիւն մը խնդրեցի մնացեալ Զեյթունցի բանտարկեալներուն համար, դժբաղդաբար ցարդ ոևէ պատասխան մը չըստացայ։

— Կը նեղէ՛ք, Վանմաչո՛ւք բաշա, դիտել տուաւ հիւպատոսը, կը կրկնեմ թէ՝ աւելորդ յոդնութիւն մը կրած էք այդ մասին Բ. Դուռէն կամ Եըլտըզէն ո՛և է կարգադրութիւն մը խնդրելով, որովհետև, կայսերական իրաւունք բացարձակ էր, բոլոր հայ քաղաքական բանտարկեալներուն ընդհանուր նեղում կը չնորհէր, այնպէս չէ՛։

— Այո՛, այնպէս է, պատասխանեց կուսակալը, բայց Ընդհանուր Դատախազը, իբրև դատական իշխանութեան ներկայացուցիչ, առարկութիւններ հանեց, գիտէ՞ք։

— Ընդհանուր դատախազը, ընդմիջեց հիւպատոսը, դէմէն վեր գործեր ալ կ՚ընէ, վալի՛ բաշա, կը նեղէք այս դիտողութեանս համար։

— Ինչպէ՞ս, հարցուց վալին հեռաբրբիր չարչռուձեւով մը, հիւպատո՛ս պէյ, կը խնդրեմ, հաճեցէ՛ք փոխ մը բացատրել։

— Թաղիպ պէյին ներկայութիւնը քաղաքիս մէջ, չարունակեց հիւպատոսը, սկիզբէն իվեր վնասաբեր եղած է բնակչութեան չահերուն, և մանաւանդ, կայսերական կառավարութեան պատիւին. այդ մարդը, դատական գործադիր իշխանութեան պետի հանգամանքը

չարաչար դրծածած է մինչև ցարդ, քանի քանի՞ պատերկեչա մարդիկ կը ճանչնամ այս քաղաքին մէջ, որոնք Ընդհանուր Դատաստանի վախուն պաշտօնավը վճռուած այդ աւազակին ձեռքով կորզուած են և այսօր մոխիրի վրայ կը նային, կ՚ապաչեմ, վալի բաչա, լըջօրէն Ձեր Վսեմութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ վերջին անգի ունեցած ախտը միջամտելին վրայ ալ։

— Ո՞ր միջադէպը, ընդմիջեց վալին։

— Սա վակզատած թուղթերը, չարաճակեց հիւպատոսը, ես հաստատած եմ թէ՝ այդ մարդուն մատը կայ գործին մէջ, և այսօր, անմիջական բանաստրկած կը պահէր մինչև հիմա։

— Այսո՛ր խիստ պիտի արձակուին անոնք, հիւպատո՛ս պէյ, բաւ վալին, ամէն գաղանիք հասկցուած է։

— Հապա Զևիմանցիանը, չկտակ հիւպատոսը, բացատրական անկրատութիւն մըն է տակաւին պահել բանտին մէջ, կայսերական իրաւն ծպրել է, ծպրել։ Նեղեցէ՛ք, վալի բաչա, մեծ դևսպանին հետ ապրական հրամանին պատճառութիւնը հաղորդեցի Ձեր վսեմութեան, ինչ պատասխան հետպրեմ հիմա Պոլիս։

Հասան բաչա մտատ մոմոսալ, ինչ պիտի կրնար պատասխանել։

— Հիւպատո՛ս պէյ, միջամտեց լիմա բաչան, Նորին Վսեմութիւն կառավարը, այսօր պիտի հետպրէ Բ. Դռնէ, նոյն Եղերդ, և անմիջապէս հրաման մը պիտի խնդրէ։

— Սակայն ես ինչ պատասխանեմ մեծ դևսպանին, չկտակ հիւպատոսը։

— Կը պատասխանէք թէ, յարեց վալի բաչան, եղելութիւնը հաղորդեցի կառավարին, ինք ալ Պոլիս հետպրեց, անմիջական հրաման մը կրպասէ միացեալ բանտարկեալներուն համար։

ՍԸՐ ԵՒ ԼԷՏԻ ՖԻԼԻԲ ՔԸՐՔԻ

Գլխշն բաղուած ի Թէոդիկի ամենապատուոյ «Անհնուռ Տարեցոյցը»ն:

— Մակարն, վախճաչ՛ւք բաչա, դիակ առաւ հիւպատոսը, դուք պէտք չունէիք արդէն նոր հրամանի մը, քանի որ կայսերական ընդհանուր նահման իրաւէն ունէիք ձեր ձեռքին մէջ.

— Իրաւ՛ունք ունիք, հիւպատո՛ս պէյ, յարեց վաչին, բայց անդամ մը հարցուցած եղա՛նք, գոնէ մը դործադրեցաւ, ճիշդ է, սակայն, հիմա իսկոյն ձեռքէս եկած է, մինչեւ որ նոր հրաման մը չըստանամ, ո՛և է քայլ մը չեմ կրնար առնել այդ մասին.

— Ուրեմն...

— Ուրեմն, հիւպատո՛ս պէյ, չարունակեց Հասան բաչա, այս պարագանիդը կը հետապրիք մեծ պետութեան և կը խնդրիք որ ինք հաճի վտանգել Բ. Դուռին պատուախնդիր, արուն կրպտամէ ամենէն:

Հիւպատոսը մնկնեցաւ, կէս գոհ կէս դժգոհ:

— Է՛, լաւ բաչա, բաւ վաչին, նշմարելի՛ւ ինչ խօսելցաւ հիւպատոսը.

— Դո՞ւք նայեցէք, վաչի բաչա, հիմա հասկա՞ք երիտասարդին ուր հասատութիւնը...:

— Ապրի՛, ապրի՛ ազան, չարունակեց Հասան բաչա, մեծ ծառայութիւն մը մատուցած կդաս ինծի.

— Միայն ձեզի՛, ընդմիջեց վաչին, ամրողջ Նահանգին.

— Այո՛, այո՛, կրկնեց վաչին, ամրողջ Հայէպ և լաիտատարտա պէտք է ըլլայ անոր...:

— Ուրեմն, վաչի բաչա, յարեց լիվա, վաղը կանուխ կը կարգադրենք երիտասարդին գործը, վաղը ճամբայ թո՛ղ կրկ, թո՛ղ հետանայ այս կողմերէն, յետոյ կը ձեռնարկէք միւս գործադրութիւններուն.

— Այս օրուընէ հետապիր մը չը թողի՛մ Պոլիս.

— Որի՛, հարցուց լիվան.

— Մեծ Եպարքոսին, պատասխանեց վաչին, չը

Հաղորդե՛մ Ընդհանուր Դատախազին խնդրութիւնները, յանձնական հիւպատոսին ենթրիկները, եւն։

— Աղիկա անհրաժե՛շտ է, չէ՞ որ լիովա բաշան, հիմակուընէ՛ պէտք է պատրաստէ՛ք միաքները, վաղը դատական նախարարութենէն կը պաշտպանութի՛ւ, դիտցած ըլլաք, հիմակուընէ՛ զոգնու է բոլոր դռները։

— Զեթուռնցի՛ բանտարկեալներուն համար ինչ կը խորհի՛ք, լիովա՛, հարցուց կուսակալը։

— Հիւպատոսը, պատահականց լիովան, քաղաքավար կերպով մը հակցուց թէ այնպես դժուար է զանոնք վար դնել բանտին մէջ, հետեւաբար, չէ՞ որ մեծ եպարքոսին պիտի հետապրի՛ք ընդհանուր դատախազին համար։

— Այո՛...

— Նոյն հետապրին մէջ, չարունակեց լիովան, պարբերութիւն մը կ՛աւելցնի՛ք, կ՛ըսէք թէ ընդհանուր դատախազը, նախ ինքը պնդից բանտարկուած պահել զանոնք Զեթունցիներէ, իրը սձրագործ մարդասպաններ, յետոյ, ինքը է որ կուսակալի անձին դէմ ապատնական թուղթեր փակցնել կուտայ, եւն։

Լիովա Մէհմէտ Ալի բաշան ուշ առեն մնկնեցաւ կուսակալին ապարանքէն։

Նոյն իրիկունը մէկէ աւելի հետապիրներ թաչուեցան Պոլիս։

Եւ նոյն իրիկունը բանակէն արձակուեցան վերջին ձերբակալութիւնները, Հնչակեաններ չտակը։

Իսկ Ընդհանուր Դատախազը, հետեւեալ օրը, ինչպէս որ կանխատեսուած էր, կանուխ գնաց ձեմիլիէ, Հասան բաշային ապարանքը, ուր չը գտաւ Երիտասարդը, ո՛չ ալ կուսակալը։ Ուստի, վերադարձաւ կառավարութեան պալատը, ուր կանուխ գացած էր Երիտասարդը, ու կը գտնուէր կուսակալին սենեակը։

Ընդհանուր Դատախազը բարեպատ մը ղրկեց կանչելու համար երիտասարդը, որ դուրս կելլար վալիի սենեակին ու կ'ուզուէր դէպի նուիրատուն տանիլին, իր ճամբորդութեան անցագիրը տանելու համար։

Դատարանի բարեպատ մը մօտենալով երիտասարդին.

— Էֆէնտի՛, ըսաւ, ընդհանուր դատախազ պէյը կը սպասէ ձեզի.

— Դացէ՛ք ըսէ՛ք պէյին թէ այս գործը կատարուած է, և թէ ինք կը պատրաստուի մեկնիլ ընտանեօք Հալէպէն, այսպէս զացէ՛ք ըսէ՛ք պէյին, վալի բոյան հրամայած է որ այսօր մեկնիմ...։

ԺԲ

Ոստիկանութեան նախարար Նազըմ բաշան գոհ ու գոհ վերադարձած էր երթալէն իր պաշտօնատունը, նոր գաղանի հրահանգներով։

Հալէպի կառավարութենէն ծածկագիր հեռագրեր հասած էին ծանուցանող թէ՝ խուժմ մը Հնչակեաններ, անդլիական դիւանագիտական ապրուսով, կխլրտան Սուէյշոյ ծովեզերքը ցամաք եղած և աւելի մեկնած են դէպի Զեմմաէն, այս կողմն բնակիչները կառավարութեան դէմ, ապստամբութեան հրահրելու չար նպատակով։

Ուստի, Նազըմ բաշան ամենախիստ հրամաններ

հետապրեց Հայկի կառավարին, ինչպէս նաև Մարաչի կառավարիչին, կարեւոր ուժերով հետապնդել այդ զօվիքաճիները, և ձերբակալելով պահանջ, ուղղակի Պոլիս ղրկել չվճռակատար վիճակի մէջ:

Մարաչի կառավարիչը, թէ՛ նահանգին և թէ՛ Հայկի կառավարին հետապրական կրկնակի հրամաններուն վրայ, իսկոյն իր քով կանչեց զոր ukrsur չերքէզ Սաթան պէկը, և ջոկառով մը ղրկեց զանի Զէյթունի Արնպէն (Արտապէ) գիւղը, ուր կը կարծուէր թէ ապաստանած ըլլային Հնչակեանները, որոնք Լռնտանէն եկած էին:

Չէրքէզ Սաթան պէկ իր մարդիկներով հասաւ Արնպէն և իջաւ պիւզանտիա Մաչկը քինեայէն առնը:

Ո՞վ էր այս Մաչկը քինեան:

Բարձր հասակով, ոսկրուտ և ջղուտ, թուխ դէմքով, սև աչքերով ու սև բնաբնեներով, մինչ աւելի կռնեներու մէջ իր համբաւը չհնած վիսաննոց կարիճ մըն էր Մաչկը քինեան գառամներու, թառներու տէր, որուն հաչակաւոր Ukrեպի's (կարապետ) քինեայէն, 1862ի Զէյթունի պատերազմին մէջ ամենամարուր, թերևս ամենէն պլեատր դերը կատարած էր:

Այս նահապետական առնը, մէկ գարերէ ի վեր, ծանօթ էր իր առաքինական ազգասիրներովը, և ո՛չ միայն Արնպէնի, այլ և Զէյթունի և ընդ. չէջակայքի բնակչութեան քով մեծ յարգ ու համակրանք կը վայելէր, պարագայ մը, որ նոյնպէս ծանօթ էր տեղական իշխանութիւններուն, մանաւանդ Մարաչի կառավարութեան:

Չէրքէզ Սաթան պէկ, իր հեծեալ ասկեան պետներուն հետ, Մաչկը քինեայէն առնը պահկեցաւ այն պէչերը, յետոյ, առաւօն արթնցաւն, իր այցելութեան նպատակը յայտնեց անոր.

— Քեհեա՛, բաւ Ասան պէկ, այս օրերս Պոլիէն դրամ կուգուի, կառավարիչ բաշան յառկապէս ինձ դրկեց հոս, որպէս զի աւելք հաւաքեմ.

— Գիւղացիները այս ամառան մէջ գիւղը չեն դառնար, ասարկեց Խաչեր քեհեան, Զեմմանի լեռները քաշուած են հիմա, ամառանոցները, մի՛կ բարա չի՛ գանձուիր:

— Բայց ինչ կ՚ըսէք, ասկէց Ասան պէկ, ես դրամ կուգամ, դրա՛մ...

— Մենք հիմա դրամ չունինք, բաւ Խաչեր քեհեան, երբ որ ունենանք, կը վճարենք:

— Օ՛, Խաչե՛ր քեհեա, բացագանչեց Ասան պէկ, կ՚երեւայ թէ ալեաւ աւելի մեր բարեկամութիւնը, յաւ խորհեցի՛ր, հետեւանքը չա՛ս պէտ է.

— Մենք դրամ չունինք հիմակ, երբ ունենանք, կը վճարենք, Խաչեր քեհեա նոյն յանկերգը կը կրկնէր:

— Վերջը կը պղծո՛ք, Խաչե՛ր քեհեա, կրսպառնար Ասան պէկ.

— Ես այդ գուրուպրպնիրէն չեմ վախնար, Ասան՛ պէկ, հեգնեց քեհեան, մեկ բարա չենք տար, ահա վերջին խօսքս:

Պրուսերարը գայրացաւ, պահ մը խորհեցաւ հետեւարար պիտարնիրան հրամայել որ ձեռնի քեհեան և խոշտանգեն, բայց յետոյ, չը համարձակեցաւ, կը ճանչնար գիւղացիները, մանաւանդ, իմացած էր Արեգնի պիտգինիրան արիւթեան ու յանդգնութեան համբաւը: Ուրեմն վերջին փորձ մըն ալ ըներ:

— Խաչե՛ր քեհեա, բաւ, գոնէ մեկ երկու ոսկի՛ հիմա՛յ, բոլորովին ձեռնունայն մի՛ ճամբէք զիս Մուրատ.

— Ասա՛ն պէկ, Ասա՛ն պէկ, գառաց անդիէն Արեգնցի մը, քեհեային ազգականներէն հասկաւ կարճ

մը, մենք ալբա՜ս ենք սրկէն, առլք տալու կարողութիւն չունինք, կ'երթամ ա՛յսպէս կ'ըսէք ձեր բանչայն . . . :

Ասան պէկ համոզուեցաւ, անօգուտ էր ապառնալիքը, օտան փոխեց իր նախկին յոխորտանքը, և բակըտաւ ապտիկ, ապերանչ,

— Աչէ՛ր քէհեա, ըսաւ մեզմ ձախտավ մը, առլքը քա՛զ առայժմ մնայ, հոդ չէ՛, ուրիշ առավարկ մըն ալ ունիմ, կը յուսամ թէ չէք մերժեր.

— Խօսեցէ՛ք, պէ՛կ, ըսաւ Աչէր քէհեան, խօսեցէ՛ք նայինք, ինչ առավարկ է.

— Մէկ քանի օտարականներ եկած են ձեր պիւղը, ըսաւ Ասլանպէկ, բայց յուսկապէս կը բաժնէ ձեզ և կուզէ որ ինծի յանձնէք այդ օտարականները:

Աչէր քէհեան բացարձակապէս ուրացաւ.

— Մեր պիւղին մէջ օտարներ չկան, Ասլա՛ն պէկ, ըսաւ.

Ու երբ գըռեհաւարը պոռչոյ և պահանջեց երեն յանձնել օտարականները, Աչէր քէհեան առքի եկաւ ու պոչից.

— Ինծի նայէ՛, Ասլա՛ն պէկ, կառավարութեան մեռքը հասկցայ. խառնուիլն հանելու պատրաստակներ կը փնտռէ ան, անո՛ր քեզի կ'ըսեմ, մ'չ զրամ ունինք վճարելու մ'չ ալ օտար հիւրեր, քեզի յանձնելու, կ'երթաս ա՛յսպէս կը պատմես բաշալիդ.

Չէրքէզ Ասլան պէկ հոգ կարնցաւ, բարկութենէն պիտի ճաքէր. առքի եկաւ ու սկսաւ մռռալ ու քիմքին առակէն հայհոյել անպոչ հապչենկրու:

— Վէրջին խօսքերդիդ ինչ է, քէհեա՛, ըսաւ Ասլան պէկ.

— Վէրջին խօսքս չը լսեցի՛ք, Ասլա՛ն պէկ, ըսաւ քէհեան հեգնոտ չարժուձեւով մը:

Նոյն պահուն, առանեակ մը պիւղացիներ մօտեցան

Գրաւեր պարէն, որ կը մօտար։

— Ասոնց պէտք, բոլոր, պրոֆեսիոն եղերդիկով, մենք հիմա առջի վճարելու ժամանակ չունինք, ո՛չ ալ կրնանք մեր սիրելի հիւրերը յանձնել ձեր անզուսպ կառավարութիւնն ձեռքը, մեզի համար կը նախընտրենք ամբողջովին չարգուիլ, քան թէ մեր ձեռքով այդ վատութիւնը գործել։ Մեր հայրերէն, մեծ հայերէն ու նախահայրերէն ժառանգած ենք օտարներու և պանդուխտներու առատաձեռնութիւնը...

Ասոնք պէտք գոյց թէ յիմարութիւն մը պիտի լլլար առանձին օրթոդոքս այդ բերանս ու գոյզ բոլին մէջ, ա՛լ չը խօսելու, հրաժեշտ առաւ բնհացին ու Մարթոյ վերադարձաւ կոնտակին վրայ։

ԳՓ

Մարաչի կառավարիչ Նազիմ բաշան, կառավարութեան պալատին մէջ, իր նկարագրութեան կ'ընդունէր գրասենեակի չէրքէզ Ասլան պէկը, որ նոր կը վերադառնար Արևգին ըլած իր արշաւանքէն։

— *Առաջ նիւթը նայիմ, Ասլան պէկ, ըսաւ Նազիմ բաշա, ինչ ըլլիր Ագապաչի մէջ, պատմէ՛ նայիմ (կառավարութիւնը, Ալապաճ անունը կուտայ Արևգնի)։*

Ասլան պէկը, բաշային դիմացը բարև բռնած, երեք անգամ թեմենա ընելով։

— *Բաշա՛ էֆէնտի, ըսաւ գառնացած դէմքով մը, ձեռնունայն վերադարձայ. ամօթ, հազա՛ր ամօթ մեր գինուորականի պատիւին...*

— *Ի՞նչ կայ, ի՞նչ, պատմէ՛ նայինք, կրկնեց բաշան։*

— *Բանէ ար, չարունակեց Ասլան պէկը մեւնոյն դօնով, քանի ար Մարաչի կուշտը, հազիւ չորս հինգ ժամ հեռու Ագապաչ գիւղը կայ, և քանի որ այդ գիւղին մէջ հասկը քհնեա մը կ'ապրի, բաշա՛ էֆէնտի, ա՛լ խեր թող չըսպասէ կառավարութիւնը։*

— *Ի՞նչ ևըս, չարունակէ՛, չարունակէ՛, ընդմիջեց բաշան, հետզհետէ ինքզինք ամփոփելով։*

— *Նեղնցէ՛ք, բաշա՛ էֆէնտի, յարեց Ասլան պէկ, գուք հոս նստեր, չէ՛ք գիտեր ինչէ՛ր, ինչէ՛ր կը գառնան այդ կոմմիտը. գայի գինուորներովս, իմայ հասկը քհնայինն առնը, կերանք, խմեցինք, պառկեցանք, մեր կենդանիներուն կերը առինք, չաս սիրով, քաղաքավար վարուեցան մեզի հետ։*

— Է՛, Յեսո՛յ...

— Երբ առաւօտն արթնանաք, իմ սրտիկս թեեանա՝ չարժասիթը յայտնելի քեզեցին.

— Ինչ ըսիր երեն...

— Տարբ հաւատքիս պատճառն ունիմ, ըսի երեն, դեռ խօսքս չաւարտած, յանկարծ երեսս պատայ.

— Ո՛վ...

— Մայրի քեզեցո՛ն, բայց էիկնամ, չարտնակեց գրաւհարար, մինաք դրամ չունիմ, բաւ կուտայէն, բոլոր գիւղացիները լեռներուն մէջ, ամարանոց կուգան. մէկ բառս չունիմ հիմա, բաւ.

— Շո՛ւտ ապէկ, ընդմիջեց բայան, դուն ինչ պատասխանեցիր.

— Երկարդեցի աստղարկս, չարտնակեց Ասլան պէկ, գրեթէ ազատեցի, պատասխայ, Մայրի քեզեցո՛ն անդրադառնալ մեռայ, մէկ բառս չունիմ, բաւ.

— Յեսո՛յ...

— Լեզուս վախցի. չարտնակեց գրաւհարար, ապատնալիքներ բրի, դարձեալ անօգուտ.

— Վերջապէ՞ս...

— Այս անգամ, երբ ապատնալիքս լսեցին, քեզեցին հետեւորդները, տասը քսան երիտասարդներ, վրաս յարձակեցան, և, պարզապէս ապատնացան վրաս երեսը պիտին: Սաստկացայ վախէ բաղադրեալ թիւը, մեղմացայ դարձ, և, ակռայ վերաբեր ապաչիւ, դարձեալ անօգուտ, վերջապէս, քեզեցին գրաւած ամէնքը, առաք չհնար վճարել ըսին.

— Շո՛ւտ բաւ, ընդմիջեց բայան, առաքը չը վճարեցին, հապա միւս խնդիրը...

— Բայ՛ էիկնամ, չարտնակեց Ասլան պէկը, ապատեցի՛ք, սիրտ պատմեմ կարդալ:

Ու խոստում հաւաչանք մը քայեց:

— Ախ, բաշա՛ էֆէնտի, բաւա, ժամանակին, ձեր նախորդները չաս երես են տուեր Ապտալի, բա կը լեչեմ, Տէտէ բաշան չփայտաց Խոչեր քեհեան.

— Ինչպէս...

— Աւաչները, պատուկի պէս մարդիկ էին Ապտալչիները, պատասխանեց Ասան պէկ, երկրագործ, ոչգիգործ, տոլմա, խաշլամաչ, հնազանդ, հաւատարիմ հպատակներ. գնա քանի՛ տարի աւազ, երբ երկաց պիւղը աւերքի կամ ուրիշ պատճի մը համար երկմայնէք, մէկ ժամուան հեռաւորութենէ կ'ընդառաջէին մեզի քեհեային մարդիկը, և ինքը քեհեան, ոչխար կը մորթէր ու կը պատրաստիկեր գիս ու բոլոր ընկերները.

— Զգէ՛ այդ ժամանակուան բաները, հիմակուանը նայինք. Խոչեր քեհեան չփայտած է կրակիը, բաւ Հաշիմ բաշա, բայտարմ՛ նայիմ.

— Բաշա՛ էֆէնտի, չարունակեց Ասան պէկ, Տէտէ բաշան չաս երես տուաւ անոր. ամէն անգամ որ Ապտալչիները կը ձերբակալուէին, Խոչեր քեհեան մարդ կը դրկեր Մարաշ, բաշային քով և չէր խոտոր որ ատենը Մարաշ տարուէին. Չելեհանի մէջ ոտձակիզ կուտար ամէնքը: Խոչեր քեհեան, բաշա՛ էֆէնտի, ատոնք ներս պաշտպան մըն է, կեղծաւոր մը, կառավարութենան պաշտօնեաներուն քիմին կը խնդայ, ատոնց վճռաւոր չարունակ կը ձգձգէ, ատիկան պիւտրներ ծեծել կուտայ, մէկ խօսքով, Ապտալչի մէջ ամօթ կառավարութիւնը դուխխուն չունի. բաշան ալ Խոչեր քեհեան է, պայմազանն ալ, միւմիրն ալ... ամրողջ պիւլին բայտախակ ան է...:

— Օսմանեանները խօսքը չբռնի՛ր, հարցուց կառավարիչը,

— Բոլորովին ուրացաւ քեհեան, պատասխանեց Ասան պէկ, և իր քովի մարդիկները յայտարարեցին թէ

ոչ ատրք պիտի վճարին ոչ ալ իրենց սիրելի հիւրերը պիտի յանձնեն, . . :

Նապիմ բարձրացաւ։ Քովէն ճամբուց զրուցատուրը, և իր խիճապատ գինուորին միջոցաւ հեռագրատան անօրէնը կանչելով, հետևեալ հեռագիրը թշուառ Զեհմանի նոր գայմագամ Ամիլ պէյին.—

Զեհմանի գայմագամութեան.— Ոտիկան հետևեալ գինուորներ հանեցէք անմիջապէս Ալապաշի վրայ, հաչեր քննեան ձերբակալեցէք և ամենախիստ հսկողութեան տակ, իր քանի մը մարդիկներով Մարաշ ղրկեցէք, նոյնպէս, ամէն ջանք ըրէք հետքերը գտնելու նորեկ օտարականներուն, որոնք այդ կողմերը ձկը թափեր են. ջանացէք տանն մէն ալ քնացնել Զեհմանի ժողովուրդը. ազանկերան հետ անուշ վարուեցէք, տարբերութեան հետաքրքրութիւն ցուցէք ժամանակի մը համար. — Նապիմ։»

Յետոյ, Նապիմ խորհրդակցութեան հրաւիրեց Մարաշի գլխաւոր աւտոտապանները, ազդեցիկ պէյեր, ուրկէ անհնար հոգեր ու կասկածներ ունէին Զեհմանի չքմեղայրքը, Կոկիաներ, Ֆոնտուլի, Զուգուր Հիսարի, Անարտանի և ուրիշ դիւղերու մէջ։ Կառավարիչը կը խորհէր այս ազդեցիկ պէյերուն խորհուրդ հարցնել և իրենց հետ մշակել Ալապաշի վրայ յանկարծական արշաւանքի մը ծրագիրը։

Աւտոտապանները պատասխանելով կառավարիչ բացայայտ հրաւիրին, գրեթէ միեւնոյն կարծիքը յայտնեցին.— Ալապաշի արշաւանքը չի յաջողիր, մինչև որ Զեհմանը չի նուաճուի, նախ օձին գլուխը ճզմելու է, ամէնքը միաբերան վկայեցին և առիւզաբար պահանջեցին բայազէն որ կուռի նախապատրաստութիւնները վերջապէս պնդութեամբ առաջ տարուին։

Այդ օրէն ի վեր, Մարաշի կառավարութիւնը պա-

չափան վիճակ հրատարակեց, Զեթունի չուրջը քաչ-
լով չղխայ մը. Զեթունցիները, ազգաս ժողովուրդ,
որոնք իրենց տարեկան պաշարը պատրաստելու համար
անհրաժեշտօրէն հարկադրուած են էշերով ու ջորիներով
ճամբորդել Ալպիստան, Մարաշ և մօտակայ վայրերը,
արմաւիքներ փոխադրելու համար, այս նոր խստութիւն-
ներուն հետեւանքով, սախալուկեան փակուխ մնայ իրենց
ապատաժուտ լեռներուն մէջ, սովահար ըլլալու դատա-
պարտուած:

Դժգոհութիւնները կ'աւելնային և գայմագամ Ամիկ
պէյին վերջը կամաց կամաց կը խախտէր, այնքան
լարուած էր ժողովուրդը անոր կառավարութեան
դէմ:

Պաշտօնեաներ հրապարակով նախատել, տարեկան-
ներ ծեծել, զօրքեր վիրաւորել, այլ սովորական դա-
ձած մեղադրներ էին, որոնք առանց հետեւանքի կը
մնային:

Գառը-գայմագամը, մոլ միւսլիմն ու պաշ թեա-
թիպը ճամբուկէ չեղաւ, առանց յաջորդները մեղմ քա-
զաքականութեան մը կը հետեւէին ակնդրները, բայց մէկ
երկու չափաթէն, առնք ալ փոխուելան, բարձրէն հա-
ւած հրամանդներու համաձայն:

Զեթունի զաւառակը, իր չրջակայ գիւղերովը, ա-
նիշխանութեան մատնուած էր, այլ առաջ կը գանձուէր,
այլ ալ գործուած յանցանք մը կամ ոճիր մը կը պատ-
ժուէր, լեռները, անտառները, աւազակներու ապրդ գոր-
ծած էին:

Նոյեմբ վերջերն հետզհետէ առատացան, Ամիկ պէյ
հեծեալ ասկիան գնդապետ ջոկատ մը ղրկեց Ալա-
պաշ, պատուիրելով որ ապրդ բանան Զեթուն բերեն հա-
չեր քննեան:

Զինուորները հասան Արեգին, իջան հաչեր քնե-
ցային առանց:

Քնհան բոլորակ էր. Լիմառնէն նկած հիւրանոցն քով կը գտնուէր այն օրը։

Այն գիշերը առնը պատկերացան պիտոյքները, և հետևեալ օրը սպասկին քնհային վերադարձին։

Երեկոան գէմ վերադարձաւ Մաչկր քնհան, և երբ իր առնին առջև պիտոյքներու բազմութիւնը տեսաւ, չատ նեղացաւ, որովհետ գործքի համար նկած էին, կը խորհէր։

Չոկատին պետը մօտենալով.

— Մաչկր քնհա, բաւ մեղմով, գայմագամ պէյը ձեզ կը կանչէ։

— Ի՞նչ պիտի ընէ, հարցուց քնհան բարկացած, ի՞նչ կ'ուզէ ընէ.

— Չե՛մ գիտեր, բաւ չոկատին պետը, մենք նկած ենք զձեզ առնելու Չեմուն.

— Եթէ չերթամ՞...

— . . .

— Ըսէ՛ք, չը խօսի՛ք, կը գոչէր Մաչկր քնհան, եթէ չերթամ, ինչպէս պիտի առնէք զիս.

— Բռնել, քնհա՛, պատասխանեց պիտոյքներէն մէկը, ամչցած հրամանէն մեր գայմագամը։

— Շա՛տ ապէկ, փորձեցէ՛ք տրնեն, պատուց քնհան, և իր հրացանը վար առնելով ուզեց, նա քաշուեցաւ ծառի մը առջ, ժայռի մը կռնակը, փոքը չտկելով պիտոյքներուն վրայ, հրամեցէ՛ք, փորձեցէ՛ք նայիմ։

Պիտոյքները կը ճանչնային քնհան, բաց էին արդէն առնը քաջութիւնն համբաւը, չը համարձակեցան գործադրել իրենց սպառնալիքը.

— Քնհա՛, բաւ չոկատին պետը, մենք հիմա պիտի վերադառնանք, ինչ պիտի ընենք գայմագամ պէյին.

— Ինչ որ լսեցիք, ինչ որ տեսաք, պատասխանեց քնհան, գացէ՛ք պատմեցէ՛ք ձեր գայմագամ պէյին.

— Միայն մեր գայմագամը չէ՛, յաճախ ջոկատին պետը ծիծաղելով, բնեհամ, ձե՛ր ալ գայմագամը չէ Աֆեի պէյը, ձեր բարեկա՞մը...:

— Ո՛չ, մենք ատոնհան ո՛չ գայմագամ ունինք, ո՛չ միւսկը, յաճախ Խաչիր քեհեա.

— Ինչ բանի ուրնին գայմագամ պէյին, չատունդակից ջոկատին պետը, ինքը պիտի գայ, չըսա՞ծ.

— Ինչ կ՛ըսէք, կշտամբից բնհան.

— Հապա ինչ ըսեմ...

— Կ՛ըսէք թէ Խաչիր քեհեան ապտա՞մ է, չի ճանչնար կառավարութիւնը, հասկցա՞ք.

— Բայց յետո՞յ...

— Թո՛ղ իրենք մտածեն, սել կիտէ, գուշ գալըր, իրենք, կառավարութիւնն մարդ՛ըը թող մտածեն, իրենք հեղեղ են, մենք ատոր, իրենք կ՛երթան, մենք կը մնանք, չէ՞...:

Չինարները լսեցին:

Յաջորդ օրը, հնձեալ առիւծն պինարները կը հանին Չեթէն, ատանց Խաչիր քեհեային:

Գայմագամը կը կտտար, ուրիշ հեռագիր մըն ալ ստացած էր Մարաչէն, քեհեայի ձերբակալման հրամանը կ՛երկրորդէր: Ի՞նչ պիտի պատասխանէր Նազիմ բաչային, որ պատասխանին կ՛ըսպասէր հոն, հեռագրին պրսիր:

Ջոկատին պետին բերնէն լսել էնայ իրողութիւնը, նոյնութիւնամբ հեռագրից Մարաչ, իր կոչմէն առկինելով թէ Ախտապէի քեհեան ձերբակալելու չպիտի բաւէ թնեա վաչա մը զօրք, պ՛ուր մնաց թէ ջոկատ մը:

Նազիմ բաչան, հեռագրատունը կ՛ըսպասէր, ինչպէս ըսինք, ատացած գայմագամին պատասխան — հեռագիրը, բարկացած, և այս անգամ աւելի խիստ հեռագիր մը քաչից գայմագամին, հրամայելով անյապաղ

ձերբակալել, և չվճռակատ Մարաշ դրկել այդ ապըստամբ բնիևան, հակառակ պարագային, ոչնչացնել պաշտօնական ընկալ դինքը։

Այս հետագրին վրայ, Ամիր պէյ, զօրանոցը կը դիմէ, նոր հրամանատար Իֆիէմ պէյին, որուն կը պատմէ ամէն բան և իր աջակցութիւնը կը խնդրէ։ Զօրանոցին հրամանատարը կ'ատարկէ թէ՝ ինք չի կրնար մէկ մէկ քայլ առնել առանց բարձրագոյն հրամանի մը։

Ամիր պէյ զօրանոցէն վերադարձին, ուղղակի բերդը կ'երթայ, Բասիլոսեան մահտեսի Կարապետ ոչխարի քով։

Երկաբնեան Տէր Կարապետ քահանան ալ հոն կը գտնուէր։

— Կարապե՛տ ոչխար, բոսո գայմագամը, կ'ոչխեմ, դին ոչխանցէ՛ք այս նեղ դրութենէն, Մարաչէն կ'ուզեմ Ագապաշի Խաչեր քեհեան.

— Է՛, ընդմիջեց Բասիլոսեան, ես ինչ ընեմ, ինչ կրնամ ընել, դրկեցէ՛ք,

— Կ'երթա՞յ որ դրկեմ, յարեց գայմագամը,

— Ինչո՞ւ չերթար, ինչո՞ւ կ'ուզեն դինքը, ձեղի չէ՞ գրած մութէսարրիֆ բաշան.

— Բա՛ն մը չէ՛ գրած, Կարապե՛տ ոչխար, պատասխանեց Ամիր պէյ, հրամայած է միայն որ ձերբակալենք ու Մարաշ դրկեմ դինքը,

— Ձերբակալե՛ք, միջամտեց Երկաբնեան քահանան, ո՛վ պիտի ձերբակալէ Խաչեր քեհեան.

Գայմագամը մանրամասնօրէն պատմեց դէպքը, թէ ինչպէս Խաչեր քեհեան վճռած էր իր դրկած հետեւակ սահիկան դինուորները, թէ ինչպէս յայտարարած էր ան թէ՝ չի ճանչնար կառավարութիւնը, եւն։

Բասիլոսեան, ձեռքի սիգարը նորոգելով, ծպտագաղիկ նստած, գայմագամին դիմացը։

— Պէ՛յ էֆէնտի, ըսաւ, այս գործին մէջ Մարաշէ պէյերուն մասը կը նշմարեմ. Խաչիր քահանան ձերբակալելի՝ կը նշանակէ անոնցմէ մէջ կայծ մը ձգել, և այդ կայծը՝ հրդեհի մը պիտի փոխուի և ծուխի մինչև այս կողմերը.

— Ի՞նչ ընեմ ուրեմն, ինչ խորհուրդ կ'ուտաք ինծի, Կարապե՛տ աղա, ըսաւ զայմագամը:

— Պէ՛յ էֆէնտի, պատասխանեց Բասիլոսեան, պիտի չդիպչիք մեզ, և չենք ուզեր որ ձեզի վնաս մը հասնի.

— Շնորհակալ եմ, Կարապե՛տ աղա, յարեց զայմագամը, խնդրեմ, ըսէ՛ք, ինչ կը խորհիք դուք.

— Մխիթարեանց բաչային հետապրիցէ՛ք, ըսաւ Բասիլոսեան, և զգուշացէ՛ք իրեն թէ՝ Խաչիր քահանան ձերբակալել տալէ առաջ՝ Հալէպի Զեթունցի մեծատուն բռնաւորներուն մեծ արձակել տայ.

— Կարապե՛տ աղա, առարկեց Սէմէլ պէյ, այդպիսի հետապիր մը կը քաշուի.

— Ինչո՞ւ չի քաշուիր, յարեց Բասիլոսեան, հեգնելով. ուրեմն, թո՛ղ ձերբակալել տայ քահանան:

Զայմագամը, յուսահատ, վերադարձաւ իր տունը:

Վերադարձին, անդամին վրայ պատուրիչ հետապիր մը, դարձեալ Մարաշէն. մխիթարեանց բաչան քաշած էր, առիթղզարար կը պահանջէր Մարաշի քահանային ձերբակալումը, պատուիրելով, մինչեռ ժամանակ, ապահով վազուան Թղթաթուղին:

Գիշերը քունը փախաւ, Մարաշի ապստամբութեան ահ մղձաւանջն կը չարչարուէր Սէմէլ պէյ:

Հետեւեալ օրը, կանուխ գնաց պաշտօնատունը: Տակաւին չէր պատասխանած վերջին հետապրին, կը մտածէր պատասխանի մը մէջ ձգել այդ խնդիրը, և այնուհետեւ պատասխանել մխիթարեանց բաչային:

Ց.Գ

1895 Յունիս 7։

Աչքով սրեւէ մը կը չափարկէր զամուկ երիկուն մը։ Ալեքսանդրիոյ (Եգիպտոսէն) ծովեզերեայ քաղաքին ամայի աւազուտին երկայնքը, չորս ոտնաձայն երիտասարդներ կը քալէին, չորսն ալ միահեծ հագուած, պրտինին վրայէն, տաքերնին նայելով կոչիկներէ, չորսն ալ եւրոպական ոտարտով, կարասս երիտասարդներ, որոնք անցին ոտնաձայնները, ոտքնները կը քաշէին, դժուար, դժուարտար քայլերով, չափազանց կասկածոտ նայուածքով կը չափէին ամայութիւնը, որ կ'երթար կորսուիլ անհուն ծովին տարածութեանը մէջ։ Առանք չէին համարձակիր հրապարակի վրայ երեւնալ, չուխան կամ պանդոկներուն մէջ, կերեւիներէ, մօտակայ, ամայի պաշտօնեան մէջ կ'անցընէին, միայն երիտասարդները կ'իջնէին քաղաք եւ այգիէս, ժամերով խոհրտելէ յետոյ, դիւրաւ մտերմին, գործերս պիտ կը ապահովէին կը մտնէին քաղաքը, եւ կը պտռտէին անոնց, քիչ մըն ալ ազատ պանդոկի մը մէջ, ուր կը գտնուէին նոյնպէս պանդոխտներ, երկրին ներքին գաւառներէն, չորսերը՝ դէպի Ամերիկա փախչելու նպատակով հոն եկած, յարմար, պատեհ բոլորին ապահով, չորնոտ մը նետուելու համար։

Երիտասարդներէն մեկնողն պահուն, որ աւազուտին վրայ կը պարզէր ուրիշ երիտասարդ մը, գեղջուկի տարազով, կարծես թէ կը հետաքրքրէր միայն չորս երիտասարդներով, որոնք կը քալէին դանդաղօրէն ու կը հետեւէին քաղաքի տեսիլներուն, եւ յետոյ, կը վերադառնային։

Գեղջուկ երիտասարդը, ծովեզերքը, խարակի մը վրայ նստած, կը դիտէր ալիքներուն խաղը, միևնոյն ժամանակ յոդնութիւն կ'առնէր, երկայն, ամէնքսո ճամբորդութենէ մը կարծես իր կուգար հոն, պէտքը կը զգար հանգիստ առնելու։

Եւրոպական ապրուստով չորս վաճառականները բառական մօտեցան, խարակին վրայ նստող գեղջուկին,

— Ո՞վ ես դուն, հարցուց չորս երիտասարդներէն մէկը, ինչ գործ ունիս հոս,

— Յոդնութիւն կ'առնեմ, պատասխանեց գեղջուկը, երկայն ճամբորդութենէ մը կասարեցի։

— Ո՞րկէ կուգաս, հարցուց ուրիշ երիտասարդ մը,

— Չեմ տանիր, պատասխանեց գեղջուկը,

— Չեմ տանիր... բայց պատչեցին չորսը միասին, պատմէ՛ նայինք, ինչ կայ չիկայ Չեմ տանի մէջ,

— Դուք ո՞վ էք, պարոննե՛ր, հոս ինչ կը պատահի, հարցուց իր կարգին գեղջուկը, հետաքրքրութեամբ սասյած։

— Յետոյ կը պատմենք քեզի, եղբայր, մենք ալ հոդ ենք, մի՛ կասկածիր, պատասխանեց չորս խառնիճաղանջ երիտասարդներէն մէկը, որ իրենց պետը կը թուէր ըլլալ։

— Ես մէկ չորեքշաբթի ի վեր մնացած եմ Չեմ տանիի, մէկ երկու օրէն պիտի վերադառնամ։

— Ինչո՞ւ համար, ինչո՞ւ պիտի վերադառնաս ապրուստդ չտասով, հարցուցին չորս երիտասարդները։

— Մարաչ կը դանուի գործով, չորեքշաբթի գեղջուկը, Տէր Դևոնդ քահանան գրկից պիտ հոս, հասկըցար հոմար թէ պարոննները հոսած են։

— Ո՞ր պարոննները...։

Գեղջուկը խորհրդաւոր ժպիտ մը սահեցուց։ իրենց երեսուն, իր մտերիմներուն քո՛վ ըլլալ կը կարծէր ինքզինք, ներքին ձայն մը կ'ապշեցնէր իրեն թէ իր խօ-

սակիցները նայն խակ անոնք էին, որոնց հետքը փընտռելու համար ինքը ղրկուած էր Մարսէյլ։

— Ո՞ր պարոններդ կը փնտռէիր, հարցուց երիտասարդներէն թխադէմ, անուշտ, անոնցմէ կարճ մը։

— Հնչակեան պարոններդ, պատասխանեց գեղջուկը։

Զրոյը միտքն խոյացան գեղջուկին վրայ, որ խոկոյն ցասկոտ խարակին վրայէն և միացաւ չորսին հետ։

Ծովը քովէն կը մռնչէր, և ալիքները կը խուժէին աւազափին վրայ։

Մութը կը թանձրանար երթալով, ծովեզերքի լապտերները կը պպզային, կը մարմրէին հեռաստաններուն մէջ, վերխաւրի, ու զանգուած մը կ'երեւար դիմացէն, հրուանդան մը, որուն ստքերուն տակ կը պատկէր Մյասէ գիւղը...։

Ու հիմա, ամառնային դիշերուան աւաջին պահին, հինգ անծանօթներ, Իսկէնտէրունի աւազափին երկայնքը կը թափառէին, տաք, մանրմուկ խօսակցութեան մը բռնուած։

Մյասէէն, երկու ժամ, լրտեսելու թուղուած նայուածքներէն հետու, յարաձուկ ծովին մօտ ու յարաճուն աւազներուն վրայ, թափառելէն, թափառելէն յոգնածներկ հինգ ընկերները, իրարու պատմութիւնը լսած և գիւրաւ լսու մը ճանչցած, ախտն ու պատնէշ գէպի քաղաքը. և երբ մօտեցան Եղերքին, հինգը գաս գաս ախտն քալել, պանդոկի ճամբանէրէ, նախապէս իրարու յայտնած ըլլալով պանդոկին անունը, ուր պիտի պատկէին գիշերը։

Հոն, իրենց պանդոկի սենեակին մը մէջ, հինգը միասին, դէս կը խօսակցէին։ Գեղջուկը վերտին կ'աւ-

նէր խօսակցութեան թելը, զոր կարած էին երբ, քալաքին ծայրը հասած, սախալացան, իրենց վրայ կասկածներ չը հրաւիրելու համար, իրարմէ բաժնուիլ և դատ դատ ճամբաներէ քալել։

Ձոյա փափախլընեանն ուրախութիւնը չափ չունէր. անհամբեր, անդուն կը հակէին, կըսպասէին լուսնալուն, որպէս զի հետեւեալ օրը, արշալոյսին ճամբայ կելլէին, մեկնէին այն անիծեալ քալաքէն, և օր առաջ հասնէին իրենց ցանկալի ուխտավայրը, Զէյթուն։

Հարկ է ըսել թէ՝ այդ չորս անձանօթ երիտասարդները Լուսաւորչէն եկած էին, անոնք որ կիպրասէն Սուէդացիա ցամաք եկած էին, Հնչակեաններըն, պարոնայք Աղասի, Ասպահ, Հրաչեայ և Շահէն Մխօ։

Իսկ գնդապետը։

Նոյնիսկ Ջալլադը, Զէյթունի դրացի կակիաձէն, Ղուկասեան Կարապետ։

Գիշերը չը քնացան երբեք, արշալոյսին մեկնեցան պահպակէն, և, անկոխ, ամայի ճամբաներէ, Ջալլաճի առաջնորդութեամբ, ցերեկները քանի մը ժամ միայն քնանալով անասուններու կամ քարայրներու մէջ, չորս օրէն, Ջահան գետին եղերքը քերելով, հասան Արեգին գիւղը, և իջան Խաչեր քհնայէն առնը։

Ահա այս չորս օտարականներըը կը պահանջէր կառավարութիւնը, և ասոնց համար է որ Մարաչէն Զէյթուն և Զէյթունէն Մարաշ այնքան հեռագիրներ կը փոխանակուէին։

Ը.

Գայմազամ Ալիխ պէյ, Զեմմունի կառավարութեան պատասխանատուներէն մէկ ուրիշն եղած, կը սպասէր Վարչական ժողովի անդամներուն, որոնք առաւօտուընէ սպասումով նիհաղ հետաքրքրած էին, խորհրդակցելու համար Նալիմ բայազի վերջին հեռագրական հրամանին գործադրութեան միջոցներուն վրայ։

Հետաքրքրած անդամներէն երկուքը նախ մնան, բարեւեցին ու դուրս ելլին, իրարանցումը իր ամբողջ։

Ալիխ պէյ չուտ սրտաւոր էր, ամբողջ գիշերը քնաց, չէր կրցած երբ մը գոնել, հազար անգամ կը զղջար Զեմմունի գայմազամի պաշտօնին համար, զոր ընդունած էր խորհելով թէ պատերազմին, առանց գուշակելու յարակից գործառութիւնները, վտանգները։

— Այսօր մնացեալ կ'երեւաք, պէյ էֆէնտի, քսան նեբերայ անդամներէն պէչէնցի Համի Հասան ապան, ինչո՞ւ ատչքան սրտաւոր էք.

— Հասա՛ն ապա, յարեց Ալիխ պէյ, ատս գիշեր բնաւ քուն չէ՛ մտեր աչքերս.

— Ինչո՞ւ...

— Չէ՞ք դիտեր, չարունակեց գայմազամը, Մարաչէն հեռագիր հեռագրի վրայ կը անգոյեմ միմեանցմէ քաշան.

— Ի՞նչ կ'ուզէ...

— Ամասիոյ Մասկիր քեհեա՛ն, պատասխանոյ գոյ-

մազամբ, չիմացա՞ք, Անգլիայի թանկ մը գործեր երեւցած են Ալտապաշի կալմնիը, Հաչեր քեհեայեն քալ ապաստանած են, կ՚ըսուի. այդ Անգլիացիները կը փնտռէ կառավարութիւնը, Պոլիէն մամուռ հրամաններ հասած են առանց մասին։

— Հաչեր քեհեայեն լաւ չը պրեմեցա՞ւ, հարցուց Հասան ապա, չը պահանջուեցա՞ւ իրմէ այդ օտարականները.

— Պահանջուեցաւ, պատասխանեց Ամիթ պէյ, բանի բանի անգամներ մարդ պրկեցինք։

— Ինչ ըսաւ.

— Վտանգ մը մարդիկներդ, և, ապստամբութիւն յայտարարել, Հասան ապա, պատասխանեց գայմագամը։

Նոյն միջոցին Հասան Վարչական Ժողովի մեւս անդամները, Բասիրտեան մամուռի Կարապետ ապա, Կիւլվանեան Նազարէթ ապա, և Շահնազեան Ահարոն ապա։

Ասոնցմէ քանիսը ընդհատեցին, գայմագամը չէր ուզեր պատասխանել խոստովանիլ, մանաւանդ Չելեմանցի անդամներուն ներկայութեան, կառավարութեան պարտութիւնը։

Ահաւասիկ բացատրեց, Ժողովին մէջ կարգաց միւթէսարրիֆ բաչային հետագիրը, Հաչեր քեհեային անմիջական ձերբակալումը հրամայող։

Ժողովականները սկսան աչքերով խօսակցիլ, զարմանալ, խորհրդաւոր ակնարկներ փոխանակելով երեսաւ։

Յանկարծ, լսուիլ տուին խզելով.

— Գայմագա՛մ պէյ, ըսաւ Կիւլվանեան, միւթէսարրիֆ բաչան կը հրամայէ անմիջապէս ձերբակալել Հաչապաչի քեհեան, բայց այդհօք հետեւանքը մտածե՛ք է.

— Ինչպէս...

— Այսօր, չարունակեց Կիւլվանեան, Զեմունի պատասխանին բովանդակ ընակչութիւնը դիտէ, Ալապաչի Խաչեր քննիչն պարկեշտ, կառավարութեան հաւատարիմ, բարի մարդ մըն է, եթէ մարթենք ձերբակալել տալ վինքը, դիւցազ ըլլաք, այս կողմերու խաղաղութիւնը պիտի խանգարուի.

— Այդքա՞ն...

— Այո՛, չարունակեց Կիւլվանեան, ամբողջ Ալապաչը կ'ապստամբի...

— Ինչ կ'ըսէք, Նազարէթ ապա, այդքան ազդեցիկ է Խաչեր քննիչն, ընդմիջեց գայմագամը, եթէ, ինչպէս որ դուք կը յայտարարէք, կառավարութեան հաւատարիմ, պարկեշտ ու բարի մարդ մըն է, ինչո՞ւ ուրնին չի վճարեր տուրքերը.

— Ներսէկ՛ը, գայմագա՛մ պէյ, միջամտեց Բասիլտանեան, տուրքի խնդիր չիկայ, տուրքը պատրուակ մըն է լոկ, չէ՞ք գիտեր.

— Այս առաւօտ մէջ, յարեց Շանթըվեան Աւետիս ապան, տուրքերը կարելի է դանձել.

— Ինչո՞ւ...

— Տեսէք գըթլըղը կ'ըսեն այս եղանակին, գայմագա՛մ պէյ, հոս Զեմունն է, Զեմունն, լեռնեզուն, ապառաժներուն վրայ ցորեն չի բուսնիր. հոս ապրուստը դժուար է, Պոլիս չէ՛ հոս, Ըսպէս գի տարուան չորս եղանակներուն մէջ ալ հացին օրան հառաչանք բարայ ըլլայ, Ներսէկ՛ը, գայմագա՛մ պէյ, այս կողմերու բնակչութիւնը տարին տասնեկու ամիս, առանց գրպանը մէկ բառա դահեկան կ'տալրի տեսնել, չը մեռնելու չար.

— Ինչ ընեմք, հեգնեց գայմագամը, Աւետի՛ս ապա, մէյմէկ ամսական կապնեք, ինչ կ'ըսէք.

— Կը խնդրե՛մ, գայմագա՛մ պէյ, մի՛ հեգնէք, բա-

պոքից Շանթըվհան, պուք միայն ձեր ամառանոցը կը ճանչնաք, բայց անգամ մը խորհեցե՛ք, այս կառավարութիւնն ամառվը լեցուած մէջխելէներուն ու ամէնապուն մէջ պիտ՛ի, քանի՛ քանի պրէսպրէներու, քանի՛ քանի ազգասանեաց, խչուասանեաց արցունքներն ու քրտինքները խառնուած են.

— Կարճ կապեցե՛ք, Աւետի՛ս ապա. հրամայեց պայմազամը.

— Թո՛ղ խօսի, թո՛ղ խօսի Աւետիս ապան, կրկնեց անպիէն Պէչէնցի անգամ Հասան ապան:

— Մարկ ըրե՛ք, պայմազամ պէյ, յարեց Կիւվանհան, Աւետիս ապան բո՛ւն վէրքին վրայ դրաւ իր մատը, Զէյթունի վէրքին վրայ...

— Խօսեցե՛ք ուրեմն, Շանթըվօղո՛ւ, ըսաւ պայմազամը.

—Պայմազա՛մ պէյ, չարունակեց Աւետիս ապան, պուք նէթէ քանի մը տարի հոս մնաք,

—Սառաչ՛ծ չըմնէ, բացագանչեց Սէվթ պէյ.

—Եթէ պուք հոս մնաք գոնէ մէկ տարի, չարունակեց Շանթըվհան, գո՛ւք ալ պիտի հասկնաք այս ճըչմարտութիւնները. չե՛մ կրնար ըմբռնել, ինչ կը չահի կառավարութիւնը, ինչ կը չահի այս դժբաղդ ժողովուրդը կեղեքելով.

—Ինչ կ՛ըսե՛ք, Աւետիս ապա, բառերը կչուեցե՛ք, դիտել տուաւ Սէվթ պէյ.

— Բառերը կը կչուե՛մ, պայմազամ պէյ, կը խոստովանիմ որ չընդմիջե՛ք. երկու բառով պիտի բացատրեմ միտքս. կ՛ափսո՛ս, ըսե՛ք ինծի, հոս քանի՛ պուշ կը վճարե՛ք մէկ լիտր մեղր.

— Է՛, պատասխանեց Սէվթ պէյ, երե՛ք, չորս պուշ կը վճարենք մէկ լիտրին, ինչ կայ.

— Շա՜տ լա՛ւ, պէ՛յ էֆէնտի, չարաճակեց Աւետիս ապտա, Պոլիս, Իզմիր, Սէլանիկ, Պէյրութ և ամանեան կայարանները միւս մասերուն մէջ, քանի՛ դրա՛ք է մեզի օգտակար, խնդրեմ, խօսեցէ՛ք, պարմադա՛մ պէյ։

— Ուրիշն ալ մինչև առանձրկու առանդրինով կը բարձրանայ օգտակար, պատասխանեց պարմադամը։

— Ուրեմն, չարաճակեց Շանըվհան, ուրիշ անկեր մեզի լեզու, ազնիւ երկու-քառէա օգտակար, մէկէն մինչև երկու մէճիտիէ կ՚ուժէ, այնպէս չէ՞։

— Այ՛, այնպէս է, կրկնեց պարմադամը, ինչ լաւ կ՚ըսես։

— Խոդրեմ, չարաճակեց Աւետիս ապտա, այդ կողմերը, ասկից քանի՛ դրա՛ք աղճատի առաքք կը վճարեն իւրաքանչիւր այծի համար ոչխարի համար։

— Տասին երեք դրա՛ք, պատասխանեց պարմադամը։

— Լա՛ւ, չարաճակեց Շանըվհան, ասիկա արդարացի՛ն է, պէ՛յ էֆէնտի, հապա մէկ այծը կ՚ուժէ առաւելն երեսուն քառասուն դրա՛ք, և մէկ ուլը տասը առաւելու դրա՛ք, արդարացի՛ն է մէկ ուլի համար մէկ այծի համար երեք դրա՛ք աղճատի առաքք վճարել։ Հապա կըսո՛ք տիմա, պարմադա՛մ պէյ, թէ ինչպէս կը կիզիքի ժողովուրդ մը։ դուք ըսէ՛ք տիմա, ինչ կը չահի կառավարութիւնը, արդեն ասիկոր քամած, հարստահարած, աչխատաւոր ժողովուրդի մը վրայ այսքան ծանր առքեր դնելով...։

— Բնաւ առքք թող չը վճարէն ասիկա, հետևեց պարմադամը։

— Ձէն վճարած, պէ՛յ էֆէնտի, բացատրեց Բաղխտանան, կիման կոլ մը գոնը է՛ք, կիմեցէ՛ք, ամէն օր կը թեցէ՛ք, մի՛ մոլիէ՛ք ասիկան...։

—Կարապետ ախպ՛, բաւ պայմապահը քմծիծաղով մը, պաւ արդէն կը կթէք այդ կովը, Թանըլըկի Թաւքիլը չը մոռնար ձեզ...:

Աչքի պէս կ՛անհետչէր Բասիրանեան ընդարձակ հանդերուն, արտերուն ու անտառներուն, որոնք կը գոնչուէին Զէյթունի դրեթէ չորս ժամ հեռու, Թաւրոս լեռներու գիրկը: Այս պիտը, լայն իր ալիքով, անտառներով, այգիներով, առուներով, մարգագետիններով, հօտերով, արջառներով, վերջապէս, իր ամբողջ թեամբ կը պատկանէր Բասիրանեաններուն:

Ժողովականները քիչ մը խնդացին պայմապահին այս կատակին վրայ:

— Է՛, յարեց ի վերջոյ պայմապահը, հիմա ինչ կ՛ընէք, ինչ պիտի պատահանաւ մինչեւ արեգի բարձրանալ հեռացրին, ինչ է ձեր կարծիքը, ախպ՛ներ, Մուչեր քէհեան ինչպէս պիտի ձերբակալենք, խօսեցէ՛ք:

— Բայց, պայմապա՛հ պէյ, առարկեց Կիւլմահեան, կը հաճի՞ք նախ լսել թէ ինչո՛ւ պիտի ձերբակալուի Մուչեր քէհեան:

— Ձը խնդի՛ք, յանդիմանեց պայմապահը, առաջ չի՛ վճռեր, կառավարութիւնը չի՛ ճանչնար:

— Սխա՛լ է ախպ՛, պնդեց Կիւլմահեան, Մուչեր քէհեան առաջ կը վճռէ, կառավարութեան հաւատարիմ հպատակ մըն է, կ՛երեւայ թէ պրպտարարներ եղած են իրեն դէմ:

— Պարպակէս վռնտուց առիւծն դիւրաբեկը, ինչ կ՛ընէք Նազարէ՛թ ախպ՛, պատասխանեց Աչքի պէյ, ինչպէս կը համարձակիք առիւծին պաշտպանել մարդ մը, որ կառավարութեան դէմ կ՛ապստամբի, որ կ՛ըսպառնայ ոսկեկան դիւրաբեկաւս, մարդ մը, որուն մի՛ առիւծք որ ամէն բան երեւան հանեմ:

— Ի՞նչ, ինչ, ընդմիջեց Բասիրանեան, դեռ ուրիշ ինչ կայ, խօսեցէ՛ք, գայմա՛գամ պէյ:

— Տուրքը չի վճարվի, չարաշահվեց պայմագրի հղանակը չի կ'ըսէ, պրամ չունինք կ'ըսէ, չա՛տ ապէկ, հաւատա՛նք իր խօսքին, ժամանակ մըն ալ սպասենք, մինչև որ հունձքը քաղին, այդկիսիքը վերջացնին, բայց երբ, ապահո՛վ ձեր այդ դժուած մարդը, Աչէր քեհեաին, կառավարութեան դէմ դատարութիւններ կը պատրաստէ, տարբ ի՞նչ ըսենք...

— Ի՛նչ դատարութիւն է, օ՛, բացագանչեցին Զէյթունցի անպամիները, նոր բա՛ն կայ, ի՞նչ, խօսեցէ՛ք, պայմագրա՛մ պէչ

— Դուք հիմա չէք պիտիր, հետևեց Աճէի պէչ, բնաւ անհանգիստ մը չունիք, և ինչ կ'ուզէք իմանալ, չէ՞.

— Պայմագրա՛մ պէչ, կը թախանձէին ամէնքը, կ'սպասենք, պարզ խօսեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք մեզի, ինչ նոր բան կայ.

Պէչէնցի Հասան ապան լուռ նստած, բնաւ չէր բանար, ինք միայն պիտէր լսել, միւս անպամիները բացագանչութիւնը, պայմագրամը պատմած էր իրեն հղանութիւնը:

— Պայմագրա՛մ պէչ, կրկնեց Բասկոսեան, այս ժողովին մէջ պէտք է խօսուի ամէն բան, պատմեցէ՛ք նայինք ինչ է.

— Մխիթարբէգ բաչան, յարեց Աճէի պէչ, քահանայն պրած էր ինծի առանձնապէս, ոչ-պաշտօնական ձեւով, այս օրերս օտարականներ մուտ գտած են Սասպաչ, և այս պահուս կը պտտին Աչէր քեհեային առընը:

— Ի՛նչ անսակ օտարականներ են ատոնք, քանի՞ հոգի են, հարցուցին Զէյթունցի անպամիները, ինչո՞ւ եկեր են արդեօք.

— Ենթադրելով թէ դուք չէք պիտեր, չարաշահվեց

գայմազամը, անա՛ սկիզբէն կը պատմեմ իրողութիւնը։ Այդ մարդիկը գօմիթաճիներ են, Անգլիացէն, ուզպակի Լանսաներէն եկած են Կիպրոս, յետոյ Սուէյտիա եկած, և պաշտօնի համբաւներով յաջողած են այս կողմերը գալ. կը պատմուի թէ տոպրակներով ոսկի բերած են հետերնին, չատ մը սառատնայական գործիքներ ալ ունին, կ'ըսեն, պօմպաներ, տիւաւիր, և ուրիշ ամէն տեսակ նոր գէնքեր. ոսկերի, վաճառատուր մարդիկ են կ'ըսուի. անա՛ բուն խնդիրը...։

Ժողովականները զարմանահար, իրարու երես կը նայէին։

— Հիմա գո՛ւք ըսէք, ազանե՛ր, չարունակեց գայմազամը, ի՞նչ անուն տանք այդ մարդիկը պաշտպանողին,

— Ո՞վ է պաշտպանողը, հարցուց Բասիրտանան

— Մաչկր քհեհա՛ն, պատասխանեց գայմազամը, Ափապաչի գիւղապե՛տը, այն բարի, պարկեշտ, հաւատարիմ հպատակը, ինչպէս դուք կ'ըսէիք քիչ առաջ.

— Ո՞վ կրնայ հաստատել, պէ՛յ էֆէնտի, հարցուց Կիւլմանեան, ո՞վ կրնայ հաստատել թէ Մաչկր քհեհան կը պաշտպանէ այդ մարդիկը,

— Եւ ո՞վ կ'ըսէ թէ այդպիսի մարդիկ եկած են այս կողմերը, յարեց Շահնըվեան, Անգլիացիներ, ի՞նչ գործ ունին այս կողմերը, գայմազա՛մ պէ՛յ, մի՛ հաւատաք, մի՛, բացարձակ սուտ է՛ն, զրպարտութիւններ, լրտեսներու գո՛րծ, ո՞վ լսեր է, ո՞վ իր աչքովը տեսեր է, կը պատմուի, կ'ըսուի, խո՞ւբ է. յետոյ, եթէ իրա՛ւ այդ օտարականները մուտ գտած են երկրին մէջ, կառավարութիւնը պէտք է հետապնդէ, վնասէ, զանէ, ձերբակալէ, այնպէս չէ՞.

— Կառավարութիւնը փոքձեց ձերբակալել, յարեց գայմազամը, Մարաչէն գիւղապետին ո՛չ մը դրկուեցաւ

Ապագայ, օտարականները պահանջատեցան, բայց Մուչեր բնհման հրացանին ծայրը ցույց առաւ սահիկան պետութեան, կը հասկնա՞ք...։

— Սակայն, նկատեցի՛ք, պայմագի՛ր պէտք, առարկեց Կիւլմանսահան, կառավարութիւնն ձեռքը դիտէ՞ք, երկա՛յն է, եթէ Ապագայի մէջ օտարականներ երեցած են, կրնայ պետութիւնը ուժով ձերբակալել զանոնք, առանց սպակցութիւնը կամ միջամտութիւնը իմպերիալ Մուչեր բնհային.

— Բայց, Նապարէի տէր, չէիմաց Ամեր պէտ բարկացաւ պէտքով մը, չնայ կրնար հասկնալ, ձեզի ըսենք թէ Մուչեր բնհան վար դրեր պահնր է այդ օտարականները.

— Բացարձակ դրպարտութիւն է սահիկա, պէտ Էֆէնի, բղաւեց Բասիլսահան, Մուչեր բնհան այդ բան անհեկք մէկը չէ, կը նեղէ՛ք...։

Սենեակին դուռը դրսէն զարնուեցաւ ու ներս մտաւ նամակատան ցրուիչը, ձեռքը նամակներու և լրագիրներու ծրարներ։

Նեռաը պահ մը դադրեցաւ, ժողովականները դուրս էրան և սկսան մեն պոյ տախտակամածին երկայնքը, իսկ պայմագամը, Քոլիմբոյ դէպին վրայ ծռած, թերգուն մէջէն կը գտաէր նամակները, որոնց մէջ կը գտնուէր նաև Նապիմ բաչային հետագրով ակնարկած նամակը։

Բացաւ, ուշի ուշով կարդաց։

Ամեր պէտին աչքերը փայլեցան, քաղաքականութիւնը փոխուած էր յանկարծ.

— Բնհան ձերբակալել ապրա սկվտայեն վազ անցկը է, կ՛ըսէր ինքիրեն։

Ուրիշ նամակներ ալ կային, անոնք ալ աչքէ անցուց, Պոլսէն ընտանեկան լուրեր, էին. նոյնպէս քաղից

թեր թեմերուն բեմենիաթի դրութիւնները, վայրերու, միաբա-
ստրիներու և գոյքահամարներու փոփոխութիւնները,
պաշտօնանկութիւնները, նոր անուանումները, եւն. եւն.
միայն հանդարտած, ինչ ալ ըլլա եղա և սկսա պր-
ոպարիլ ապահովուն հետ:

Քանի մը վայրկեան հաւքը անհետացը մտան և խոր-
հրդակցութիւնները վերսկսան:

Գայմագամը, առանց նամակին պատասխանելու թէ՝ Մարաչի կառա-
վարութիւնը, վերջերը կատարած քննութիւններու
հետևանքով, համոզուած է թէ Սրապեչի բնակա-
գրաւման չար դիտումներ չի մտացածին կայսերու-
կան կառավարութեան դէմ, և հետևաբար, դադրեցնե-
լու է յիշեալին դէմ հետապնդումները, նաև, նկատի
ունենալով Սրապեչի ազգաբնակութիւնը, անպայման ժա-
մանակի մը համար յետաձգելու է աւերքներուն հատա-
կումը, եւն.:

Ժողովականները չսա գոհ մնացին գայմագամին
ուած անդրդուելութիւններէն, և իրենց կարծիքն կրկնակի
երաչխիքներ ուզին Սրապեչի բնակչութեան հատուցումներուն
նկատմամբ, , խնդրելով միանգամայն գայմագամէն որ
իրենց մտահոգ չնորհակալութիւնները բարեհաճի հա-
ղորդել Ն. Վ. Նազիմ բաշային:

Նիստը փակուեցաւ և ժողովականները մեկնեցան:

Գայմագամը դադարի պահած էր միւթէսարըֆ բա-
շային նամակին պատասխանելու, կամ աւելի ճիշդը,
խեղաթիւրելով հաղորդած էր գայն վարչական ժողովի
անդամներուն:

Նազիմ բաշան կը գրէր գայմագամին, Զեթունցի
ոսիկան վնասարներէն մէկ երկուքը դրկիլ Սրապեչ,
սիմիլ հաղուստով, և այնուամենայնիւ առանց ձեռքով ծա-

կը ձգէ նոթիկ Անգլիացիներէն. կը յորդորէր ալեւս չը հետապնդել Մաչէր քեհեան, յետաձգել առաքելութեան դանձումը, և, գոնէ մէկ չորեքշաբթի համար, չը խրատչեցնել Ապտալլէի պիւտճէներէն, եւն.։

Ուստի, Սվենի պէյ այն օրը կանուխ գնաց Զօրաղապը, հրամանատար Իֆիկէի պէյին ալ հաղորդելու միքէաարքի նամակին պարունակութիւնը։

Իֆիկէի պէյ գնահատեց Նապիմ բաշայի խորամանկութիւնը։

— Կամաց կամաց ասիկա՝ հասկնալու նախատար Նապիմ բաշային պիտի հասնի, կ՚ըսէր գայմագամին, չա՛տ խելացի մարդ է միքէաարքի Նապիմ բաշան.

— Իֆիկէ՛ի պէյ, յարեց Սվենի պէյ հազարտ չեչաւ մը, առաջին օրէն ւ՛ս եզայ իրեն այս խորհուրդը տուաղը, բայց, իր չըջապատը կը սեւեռի՛ք, համոզեցին զինքը, չէրքէզ Սալան պէկը գրկով ասիկա Ապտալլէ, բանական թիւով հեծեալ զօրքերով, յետոյ խոզք եզան, չէ՞.

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ, կրկնեց հրամանատարը, Մաբաշի աւտոտապանութեան գո՛րծը, ինչ որ է, բայց հիմա բաւական ընթացք մը բռնած է, չատ լաւ խորհած է.

— Ի՞նչպէս...

— Երեք ասիկաններէ, չարունակեց Իֆիկէի պէյ, երկու՛քնալ հայերէն խօսող, հասարակ մարդու հագուստով, փոխիրանի կը ձեւանան Ա՛ներթան Ապտալլէ, իբրեւ փախստականներ կը ներկայանան Մաչէր քեհեային, այդ կերպով կը յաջողին ծանօթանալ Անգլիացիներուն, անոնց հետ մտերմութիւններ կը մշակեն, նոյնիսկ, երբէք հարկ ըլլայ, ապաստանութիւններ ալ կ՚ընեն այդ օտարականներու քովէն տակ, միասին կ՚ապրին, մինչեւ որ ծուղակը ձգեն, հիանալի՛, աքանչելի՛ դաշափար...

— Հաւնեցաք, յարեց պայմապահը, այնպէս չէ՞, ուրեմն, այս իրիկուընէ կը կանչենք հոս, ծանօթ երկուասիկանները, որոնք, ինչպէս ըսիք, պիւպիւլի պէս հաչելէն կը խօսին. Ուրճալը Մեհմեհը և Զէյթինի Սիւլէյմանը առաջինը՝ ընկէր Ուրֆայի, միւսը՝ ձմեռնիա Զեմիւնցի մը, լրտեսութեան Համիտական Համալսարանէն վկայեալ մանաւանդ երկուքն ալ, որոնք, աստիճանաբար այբբէն մէջ, դպրի, մեծ աստիճանի թիւններ բրած են իրենց արհեստին մէջ.

— Այո՛, պայմապա՛հ պէյ, հասասանց հրամանատարը, հոս կանչուէ երկուքն ալ, սահիկանի ատրպէը փախչուէ է, ջորնալտին, դիպլոմովի ցիցրոմիներ թո՛ղ հագնին, թո՛ղ փախուստականներ ձեւանան, բանտէ փախածներ, օրինակի համար Հալէպի կեդրոնական բանտէն, և

— Շա՛տ լաւ ըսիք, Ինֆիլիմ պէյ, ընդմիջեց պայմապահը, դէմքի ճամարտակութեամբ մը, Հալէպի կեդրոնական բանտէն փախած կ'ըլլան երկուքն ալ, չէ՞ որ արդէն մէկ քանի բանտարկեալներ կը գտնուին ատկաւին հոն,

— Եթէ կ'ուզէք, չարաճակեց հրամանատարը, պայմապահին դիտողութենէն քաջալերուած, Հալէպի Հնչակեանները կրնան դպրոցի պատգամաւորութեան պաշտօն մըն ալ ստանձնած կ'ըլլան, Աստիճանի կարեւոր հրամանները հաղորդելու համար.

— Աւելի լաւ չէ՞ որ, մէկը Մարաշէն, միւսը Հալէպէն դրկուած ըլլան, յարեց պայմապահը.

— Ի՞նչպէս, այսի՞նքն...

— Զեմիւնցի Սիւլէյմանը, չարաճակեց պայմապահը, Հալէպի բոլոր բանտարկեալները կը ճանչնայ, Զեմիւնցի է, չէ՞.

— Այո՛...

— Կեդրոնական բանակն փախած կ'ըլլայ, չորս-հարիւր զոյմապաժը, Հնչակեաններուն ջանքերովը, և, մանաւար պաչոճով մը պրկուած կ'ըլլայ Ալապաչի քիհեայեին, ապաստամբութեան հրաւիրելու համար ժողովուրդը։

— Իսկ միւսը, Ուրֆայի՛ն, ընդմիջեց հրամանատարը։

— Ուրֆային, պատասխանեց զոյմապաժը, իրրև պատարկաչրջիկ, սէրսէրի մը, ձերբակալուած կ'ըլլայ Մարաչ և սպիտակէ ի վեր բանտարկուած. յետոյ, սոսկիանի մը հակազդեցութեան տակ իր ծննդավայրը պրկուելու միջոցին, սասկիանին ձեռքէն փախած, Զոհանեը բազալով անցած և ապաստանած կ'ըլլայ Ալապաչ,

— Ճա՛ռ ապէկ, չա՛ռ ապէկ, կրկնեց հրամանատարը։

Երկու սասկիան — լրտեսները զօրանոցը կանչուելուն և նախկայացան զոյմապաժին ու հրամանատարին առջև, սասնապաւ համար իրենց նոր պաչոճներն վերարկելով բոլոր կարեւոր հրահանգները։

— Զաւալնի՛կս, բաւ Աճէի պէյ հայրական զգուշաւորութեամբ չէչոով մը, դիտէ՞ք, Վեհափառ Սուլթանին կառավարութիւնը ձեզի խոտոր փոխադրի պաչոճ մը կը վստահի, և մինչ, Նորին կայսերական վեհափառութեան հաւատարիմ ծառաները, անսահման վստահութիւն ունենք ձեր երկուքին ճարպիկութեան և ընտիր ձերքերուն վրայ, ուստի մտիկ ըրէ՛ք, անսէ՛ք ինչ պիտի հրամայէ ձեզի Իֆֆէնթի պէյ,

— Եղբայրնե՛րս, բաւ Իֆֆէնթի պէյ, պայմագամ պէյը խօսելու արդին, ես հիմա ձեզի պիտի բացատրեմ ձեր պաչոճին պարագաները։

Երկու սասկիան-լրտեսները բարև բռնած, մտիկ կ'ընէին։

— Այս դիչկաբնակ պիտի մնկնիք, չարաճակեց հրամանատարը, ցնցոտիներ հագած, կ'երթաք կ'ապատանիք Ագապոչի Մաչկը քինալին առնը.

— Կը ճանչնա՞ք Մաչկը քինան, ընդմիջեցին երկու լրտեսները.

— Ինք պձեզ կը ճանչնա՞յ, հարցուց Սեխէ պէյ.

— Մ'չ, պատասխանեցին երկուքը, ինք պմեզ չի ճանչնար, բայց մենք պինքը կը ճանչնանք.

— Ինդիր չէ, չարաճակեց Իֆիֆէմ պէյ, այս նար ապրալին տակ, բնաւ չպիտի կրնայ ճանչնալ, եթէ նա՛յն իսկ առաջնորդ ունայ պձեզ, հիմա յաւ սկսեցէ՛ք ձեր գործը գտնել, Մէհմէ՛տ, Ուրֆայի կա՞ս, չէ՞. գտնե կ'ըսես թէ.

— Այ՛, պէյ էֆէնտիս, ըսաւ Ուրֆալը Մէհմէտ, Ուրֆայի եմ.

— Լա՛ւ, չարաճակեց հրամանատարը, գտնե հաւանիկ պատմութիւնը պիտի ընես քինալին. — «Ես բնիկ Ուրֆայի եմ, հնչակեան ապրնդակ մը, ամէն չարաթ Սէմթայ կ'երթայի, Հնչակեաններուն նամակները կը տանէի. ճամբան տաճիկ պինտոններ յարձակեցան վրաս, վեց հարուածներ պարպեցին, պինտոնները մէկը գարկի փախայ և Մարաչ հասայ: Մարաչի Հնչակեաններուն ծանօթացայ, գաղանիքս յայտնեցի, և մնայ իրենց չարքերուն մէջ: Օր մը, պետերէն կ'անցնէի, տաճիկ մը պիս ձեռքս տակից, իրմէ խափանաչրջիկ բանտարկուեցայ, հինգ տարի բանտը մնացի, յետոյ, երբ, տաճիկին մը հոգը տվեան տակ, ծննդավայրս կը տարուէի, ճամբան, տաճիկ պինտոնին ձեռքէն հրացանը յափշտակեցի, գարկի գինքը, փախայ, քու օգնական հասայ, քեհեա՛...»

— Լա՛ւ մնաքղ պահեցիր, օղլո՛ւմ, յարկ գայմամը.

— Այո՛, պայմագա՛մ պէյ, պատասխանեց փախըստականն հնչակեանի մը ձորձին տակ ծածկուած լսուելու Ռոբիալը Մէհմէտը.

— Իսկ դուն, Սիւլէյման՝ չարունակեց հրամանատարը, դիտե՞ս, ինչ պիտի պատահի քեզի, դուն Հայէպի Զեմաւնայի բանտարկեալներէն կը ճանչնա՞ս, չէ՞.

— Այո՛, պէ՛յ էֆէնտի, կը ճանչնամ, պատասխանեց Սիւլէյման,

— Ուրեմն, մտիկ ըրէ, յարեց Իֆֆէթ պէյ, անտառ՛ոիկ քա- պատմութիւնդ.—

«Ես բնիկ Զեմաւնայի եմ, այսինչ թաղէն, այսինչին տան, տասնըհինգ տարուան ատաղձագործ աշխատութեան դասատարատած էի, Իւրեք ճեզասըի, հինգ տարիէ ի վեր Հայէպի կեդրոնական բանտը կը պահկէի, անդին Հնչակեաններուը յանդիման փախցնել պիտ, և հոս դրկեցին, քեզի՛, ձեզի հսկողութեան համար խիստ կարեւոր գործերնիդնեը. սրսկէն Հնչակեաններէն մէկ քանիներուը հասած են այս կողմերը, Ո՛ւ ոչ գանուիլ կը փնտռեմ, կը փախցնեմ դիրենք տեղեկ, և միասին տեղանոյ հետ գործել...»

— Հասկցա՞ր, Սիւլէյման՝ օղլո՛ւմ, բաւ գայմագամը. էհ ուրեմն, պատրաստուեցէ՛ք, ա՛յս գիշեր պիտի մեկնիք:

Երկու տասիկան—լսեանները, իրենց նոր տարագին նետքն բոլորելին կեդրոնատեղեակուած, գօրանոցէն դուրս եկան և Այասլոյի ճամբան բռնեցին:

Գիշեր էր, պարզ, անամպ երկինքի մը մէջ, լիուբաւար աստղեր կը պլպլային և լուսինը, խախտուած ու գարնանար սկսած մը, կը թափառէր երկնահամարիկ անհուն տարածութեանեըուն մէջ:

Թ.

Երկու կնգդ Հնչակեանները, ամբողջ դիչերը քա-
կեցին, անցան մայրենեաւ անտառները, ձորերէ, բե-
տեցին Ջահանի եզերքը, և վերջապէս, արշալոյսին հա-
սան Արևելեան Մաչկի քհնեայեն դիւղը։

Ո՛չ մէկ հաչոց, ո՛չ մէկ բառաչ, բոլոր հովիտները
պաղճած էին ամպրանոյնները, Զեյմանի մարգաւէտ ու
ձիւնաւոս լեռներուն կողերը անկած էին իրենց սեւ մա-
ղէ վրաններըը, և Ալապաչի հաչակաւոր գամիռները,
հօտերուն պահպանութիւնը կ՚ընէին։ Միայն մէկ քանի
հոպոպաձներ ու մչակներ մնացած էին Ալապաչի մէջ,
հունձքերուն պատճառով։

Լրտեսները քհնեայեն դուրս դարկին, պատա մը
դուրս եկաւ.

— Մե՛ծ մայր, ըսաւ Սիւլէյման, Զեյմանի մայրե-
նի բարբառովը, հիւր կ՚ընդունի՞ք, դուրսէն կուգանք.
ո՞ւր է Մաչկի քհնեայեն տունը.

— Ջահանի՛ց, ըսաւ պատաւը դղրդոյուն ձայ-
նով մը, ներս մտէ՛ք, քհնեան հիմայ կուգայ։

Մաչկի քհնեան կը քնանար, արթնցաւ, երես ան-
խոզնեին, երեսները լուաց, իր սովորական աղօթքը մըր-
մնջեց, յետոյ եկաւ նստաւ նորեկ հիւրերուն քով.

— Բարի՛ եկաք, ըսաւ երկու լրտեսներուն, ո՞րկէ
կուգաք.

— Մարաչէն, պատասխանեց Մէհմէտ.

— Խակ ես Հալէպէն կուգամ, յայտնեց Սիւլէյման։

Անմիջապէս նախամաշէլ բերուեցաւ, կոպակ, մածուն, պանիր, պաուզներ, կերան կշտացան, և խոսակցութիւնը սկսաւ։

Երկուքն ալ, վարպետորէն կեղծարարներ, իրենց դասը լաւ սերտած, լաւ աւ լաւ պատմելին ինչ որ աւանդած էր իրենց ուսուցիչը, գօրանոցին հրամանատարը։

Քհնան, թէև խորագէտ ու խոհեմութեամբ, վարդիան մը չը կասկածեցաւ իր հերետիկոսութեանը մասին, ընդհակառակն, աստուծոյ պատմութենէն խորագէտ ու չոհագրգռուած, ուխտեց իր պաշտպանութեան տակ առնել այս երկու հաւատացեալ (՞) փախստականն (՞) ցեղասխտական (՞) կարիճները։

Չեմուճղին տարիներէ ի վեր չարչարուած բռնատիրութեան մը պէս, համիտական բռնապետութեան հասցէին չը լսուած լուտանքներ թափելով, և, վրէժխնդրութեան անչէնջանալի հրդեհ մը սրտին մէջ, յանկարծ պոռթկաց։

— Աչե՛ր քհնաս, Աչե՛ր քհնաս, մինչեւ ե՞րբ պիտի համբերենք այսպէս, մինչեւ ե՞րբ մեր եղբայրները պիտի առնչոտին բռնակալս, բնրկեսս մէջ։

— Համբերէ՛, զաւա՛կս, համբերէ՛, կը յորդորէր քհնան, ժամանակը չա՛ր է, չա՛ր։

— Մինչեւ ե՞րբ համբերենք, կը սրտնջար անդիէն Ուբիցի... ցեղասխտականը (՞), Հնչակեան սուրհանդակը (՞)...։

Եւ խօսակցութիւնը կը սաստկար երթալով։

— Քհնան՛, քհնան՛, կը գոռգոռար մեր ցեղասխտական(՞) Սիւլէյմանը, Աստուած վկայ, մեր Գեղը(*) մեռա՛ծ է, մեռա՛ծ...

(*) Ձեթուցիները միշտ Գեղ կը յորջորջեն իրենց քնագաւառը Ձեթուն։ Այս առթիւ կ՛արժէ նոյն յիշել

— Դեղը չի մեռնիր, պատմիկա, կը բարձրէր քէհեան մանրիմ չեչառվ մը, մի խարտեխ, տախտը կը քրնռռայ, վարը կը սեռնէր, յանկարծ կ'արձռռայ, բռչիկը կը թօթվէ, ու՞ղղ ըլլան ձեզի պէս կարիճները...։

Երկու ոտտառ հոգիները, լռեակ հոգիներ, կը խայտային ցնծութի՛ւն, կ'նրարկէին իրենց յարմանակը, և չբնորհեր Աստուած քէհեային միամիտ ու եանգուշ պաշտպանութիւնն, կը յուսային չուսով պատիկ իրենց վարդը, խակարդը ձգել նորնկ օտարականները։

— Ե՛րբ պիտի տեսնեմ ընկերնիս, հարցուց Սիւլէյման անձկոտ չարժուձեւով մը, քէհեա՛, կ'ուզեմ, դիս իրենց քովը տարէք։

— Համբերէ՛, պատմիկա, քիչ մըն ալ համբերէ՛, հիմա կուգան.

— Քէհեա՛, բոռո Մէհմէտ ապերասպին ձայնով մը, դիս ալ պիտի պաշտպանէք, չէ՞։

բանի մը բառախաղեր, զորս Չերուկին նիւսած է իր Չերուկին, իր գիւղերուն ու վանհիերուն վրայ։ Անուանական գլխաւորները.

Գեղ, աթոռ մը դեղ.— Չբրուկը՝ մեկ անգամուան նետուելիք վառօդ, (Չերուկի լեզուով դեղը կը նշանակէ վառօդ).

Վանի՝ իսկի բիձոնի.— Վանի՝ ոսկի բիձեկի։

Արքեն իսկի գիտեն.— Արեգին ոսկի գիտի, ակնարկելով Արեգնի արգասանդ հողին, որ դեղին ոսկեզոյն նասկեր կ'արտադրէ,

Աւազոյ՝ իսկի դգալ.— Աւազալ՝ ոսկի դգալ, ակնարկելով դեղին դգալներուն, զորս Աւազալի գիւղացիները կը շինեն, տասախ կամ ուրիշ վայրերէ

Մը Փրկիչ՝ իսկի կիփիչ,— Ս. Փրկիչ՝ ոսկի կեփիչ, որով գիւղացիները լուացքի լաթերը կը ծեծեն վանիին ափքիւրին մով։

— Անչուչա, անչուչա, կրկնեց Աստիր քհնան անկեղծ ու պատպին չկտաւ մը, հատու պուտակ չէ՞ք, ինչ բանկ է, պիտ՛ուս վրայ անկ ունիք:

Սրեւծապի անպրանիկ ճառագայթները կը տպտակէին քովի սպարթմախտ մայրենիներու և կտղնիներու կանաչ անառուեն մէջէն, որ քհնայեն ալ կէս պիտը կը հաւանուարէր:

Հեւրեսան աչքերը կը գոցուէին ու կը բացուէին, պիչերային ճամբորդութեան յոգնութիւնը գծուած էր անոնց դէմքին վրայ, քունը կը վազէր անոնց աչքերէն, անդիմադրելի պէսքը կրզդացին հանդչելու, գոնէ մէկ երկու ժամու քուն մը քաչելու:

Աստիր քհնան նչմարեց, և, առանց դգացնելու անոնց, սաբի եղաւ, մնկնելու ձեւով մը, և գառնալով առնի կնոջ.

— Անկողիններդ վառէ, իմ՛պ քիչ մը պառկին, հանդրուանան, բաւ.

— Հոպ չէ՛, հոպ չէ՛, ընդդիմանալ կը կեղծէին լըրտեսները, մենք ալ ձեզի հետ պուտս կ՛ելլենք, կը պարտինք, եթէ կ՛ուզէք, քհնա՛.

— Ո՛չ, ո՛չ, կը պնդէր քհնան, պաւակնե՛րս, պուտ պէտք է յոգնութիւն առնէք, ամբողջ գիչերը քաչեր էք, քիչ մը չէ՞ք քնացար.

Անկողիններդ վառած էին, հեւրերը, յոգնածնկ ինկան, պառկեցան, երկու վայրկեան ետքը սպրած էր երկուքին ալ քունը:

Իսկ քհնան, խոհեմ պուտս եղաւ, գոնել ուզեց հնչակեան պարոնները, պրնէք, Զահան գիտեմ ամագի մէկ եղերքը, վիթխարի ապառաժի մը կողը փորուած քարայրի մը մէջ քաչուած, ատկաւին աչքերէ հեռու կը պահէին իրենք գիրենք, և, Զալլաճի միջոցաւ հնչակեան հաղորդակցութեան մէջ էին իրեն հետ:

Երբ թխամանուկն մէջէն կ՚անցնէր, խչրատց մը պարկաս ակռանչին, փիչ յետոյ, հրացան մը պայթեցաւ։

Քահանան կանգ առաւ ճամբուն եզերքը։ Եւ ահա՛, դիմացէն, թխաւարին մէջէն կարիճ մը կ՚առաջանար չր կալմը, մօտեցաւ, իր ապան էր, Առաքսւբը, հրացանը խոյտած ու ձեռքը կաքաւ մը, պոր նոր էր պարկած։

— Առաքո՛ւբ, ըսաւ հայրը, ինչ լուր պարաններէն, ինչ կ՚ընեն.

— Իրենց քովէն կուգամ, պատասխանեց Առաքսւբ, սիրտերնին չատ կը նեղսէ միաքսւթենէն, քարայրին մէջ փակուած մնալէ ձանձրացած, դանդաւ յայտնեցին.

— Ո՞ւր են հիմակ իրենք, հարցուց հայրը.

Քարայրին մէ՛ջ, պատասխանեց որդին, պարսն Ալադինն կը փափաքէր այսօր հանդիպիլ քեզի.

— Ո՞ւր...

— Մեր տունը, պատասխանեց Առաքսւբ, մեր տունը պիտի դար, ինչ խնդրեց իմաց տալ քեզի.

— Շա՛տ լաւ, ըսաւ հայրը, չատպով մը, դուն տունը գնա՛, ես քարայրը կ՚երթամ. երկու հիւրեր ունեմ, չատ յոգնած էին, պատկած են հիմա. երբ արթննան, մնծարէ՛ դիրենք, երկու պատաւական հայեր են, ճչմարիտ Հայեր, խօսակցեցէ՛ք, ժամանակ անցուցէ՛ք, մինչև որ վերադառնամ։

Առաքսւբ կը հեռանար, երբ նորէն հայրը կանչեց.

— Ինձի նայէ՛, իրիկուան համար չեվիչ մը մսրթիցէ՛ք։

Ը.Ը.

Զեթունէ Մարաչ տանող երիս պիւտար պղտոտե-ներ կան, մէկը՝ Վարի կամ Ախբրատպի և միւսը՝ Վերի կամ Կուռեցիկի: Առաջինը կը բանի տմուտ, ըսբձ-րատիպ բլուրներու գագաթներէն, հեղեղներու բերած վիմիսարի քարաժայռերով խոժոռտած խորտնկ ձոր-ներու և խիտ անտառներու մէջէ, և կը վերջանայ, օձա-պտոյտ չափրնկով, Ախբրատպի ստորոտը, և ճամբոր-դը, Զեթունէն տակաւ ջարիներուն բնծայուքով, նոր ժամուան մէջ կը հասնի Մարաչ:

*Երկրորդը կը բանի ձմեռը, Զեթունի Դիմացի ճամբան կտրելով ու Ճուղրի քարքրուտ եզերքները փե-րելով, այդիներու մէջէ, Վերի պղտոտային հետ բաղ-դատելով աւելի պիւր ու հարթ ճամբայ մը, որ սակայն, Կուռեցիկի բերդէն կը սկսի դժուարանցանելի ըլլալ, յաճախ վտանգաւոր, հողմ երիս ստրի յորձանքէն, զոր ջարիները սոխպուած են կտրել երինց բնակութ-եան, և որոնց մէկ եզերքէն կը բարձրանան սոսկալիմխոյզ ապառաժներ, ամէն վայրկեան ապառնալով պրատուիլ ու երինց հակայ զանգուածին ներքեւ թաղել կարաւան-ները, իսկ միւս եզերքէն, ալ կտմիչ, ջարիներուն ստեպուն սոկ ապշեցուցն գետինը կը խուսի, պա-րեխնակ կը կոխուին անդունդներուն վրայ, որոնք կը բացուին բայն ու խորտնկ, և վարը, յորմաջուր ա-լեքներով պղտոր Ջանանը կը գոռայ, կը մնջէ, կը ծնծղայ, կը կռաւ, կը մրնդնի թաւալդլոր ժայռերու հրաժոռմբներուն հետ, որոնք ձիւնաստան լեռներու կո-պերէն վիմած և երինց գահավէժ ալչուանքին մէջ հա-

բիւրաւոր կտորներու բաժնուած, կը պատաբէին ու կը խուժէին յարձանագրա ջուրերուն մէջ, որ կուգան խառնուիլ ու միանալ ուրիշ ջուրերու հոսանքներուն, Զիմմառնի Ծովերը, Ատլանտի, Թէյրիի ու Տրնտէի գետակները, իրենց համով ձուկերով հոչակաւոր։

Անոնց այս գետակներուն երկայնքը պատկած հսկայ ժայռի մը կողը փորուած թաղարի մը մէջ կը բնակէին հնչակեանները, ապահով ծագատոց մը, աչքերէ հեռու և յարձակումներէ զերծ։

Մաչեր քահանան այս թաղարը կուգար անունով օտարական հիւրերը, և հո՛ն կը կատարուէին գաղտնի խորհրդակցութիւնները։

Պարոն Ազատ, Հնչակեաններուն պետը, իր ընկերներուն հետ նստած էր, երբ քահանան ներս մտաւ։

Մաչեր քահանան իր ուժէն վար սուտ արծաթ ապրանքներով չալմապլը հրապուրեր, նախընտրէ մէջբերէն քաղել իր արծաթեղուտ գաչոյները, և թաղարի պատէն կախելով զանոնք Հնչակեաններու գնդերուն քով, գիտէր փռուած թաղիքէ կտորներ մը վրայ նստած ծախուտակի։

Քահանային դէմքը կը չորար և բարի աչքերը կը խնդային։

— Պարոննե՛ր, ըսաւ դուարթ չեչոտ մը, ձեզի բարի լուրեր բերի։

Բոլոր աչքերը յառեցան քահանային։

— Այս օր, արշալոյսին, չարաճաճիկ քահանան, երկու հիւրեր ունեցայ, երկու փախստականներ Հայէր, մէկը՝ Հալէպէն, միւսը Մարաչէն, մէկը՝ Զէյթունցի, միւսը՝ Ուրֆացի։ Ասոնք, մտնելու պահուընէ մը կուգան մեր դիւղը, կը փափաքին ձեզ տեսնել, կարեւոր գաղտնիքներ պիտի հաղորդեն ձեզի։

— Ո՞ւր են հիմա, հարցուց Ազատ, անձկոտ չարժաճեռով մը։

— Մեր աշունը, պատասխանեց քինեան, ամրողջ դիչերը քալեր են, յոգնած, նախաճաչէն անմիջապէս առաջ, ինկան պառկեցան։

— Ինչ կը պատմէին, հարցուց Ապահ, ինչ կը կոչուին.

— Զեմունցին Փանոսը կը կոչուի, պատասխանեց քինեան, իսկ Ուրիպացին՝ Դէսպդ, տակալի բաներ պատմելին։

— Պատմեցէ՛ք, քինեա՛, պատմեցէ՛ք, կրկնեց Ապահ, միշտ անհամբեր.

— Զեմունցի Փանոսը, չարաճճակից քինեան, Հալէպի Կեդրոնական բանակէն փախած է, Հնչակեանները ձեռքով. իսկ Ուրիպացի Դէսպդը, Մարաչի բանակէն փախցընելու միջոցին, ճամբան, ոտիկան պինուրին հրացանը ձեռքէն առած, և դանի ապտնկով փախած նկած է. երկուքն ալ Ջահանը լրտեսով անցեր են։

— Ինչո՞ւ Ի՛ուդին անունով մեզ, հարցուց Շահէն Մխօ։

— Կը փափաքին ձեր խառնիճին մէջ մտնել, պատասխանեց քինեան, և

—Լաւ կ՚ըլլայ, ընդմիջեց Հրաչեայ, քինեա՛, գիտէ՞ք, ժամանակը չատ փոփոխուած է, ծպտուելը լաւագոյնս խառնիճներ կը թափանցին ամէն կողմ, չըլլայ թէ ասոնք ալ ի նուագաւէ ըլլան...

— Մ՚չ, մ՚չ, բղաւեց Ապահ քինեան, Փանոսը Զեմունցի է, գիտեմ, ինչ, հազուստը, կեցուածքը, խօսուածքը, մէն մի չարժուձևը կը մատնէ գինքը, իսկ Դէսպդը, մարդուս աչքերուն մէջ կը նայի, երբ կուգան ալ անկեղծ մարդիկ, յայտնի է. չատ ատենապետած են, ինչ կ՚ըսէք, իրենց արհեստ աչքերուն մէջ վրէժխնդրութիւնը կարդացի. Ապահիս Համիտ անունը գարշանքով կ՚արտասանէին, կառավարութեան հասցէին ինչ հայհոյեցեր...

— Լա՛ւ ուրեմն, քեհեա՛, ինչ կը խորհիք հիմա, հարցուց Ազատ։

— Կը խորհիմ, չարունակեց քեհեան, այս պիչկր երկու՛ն ալ առնել հոս բերել, անգամ մը առե՛ք պիրենք, թերեւս ծանօթներ են, խօսակցեցե՛ք, քննեցե՛ք, հասկցե՛ք։

— Ներեցե՛ք, քեհեա՛, յարեց Ազատ, որ Ազատին անհամբերութիւնը չէր ցոյց տար, և աւելի լուրջ ուշադրութեան կը թուէր, աւելի լաւ չէ՞ որ մեր պարոն Ազատին առնէք ձեր հետ և ձեր տունը տեղն անենայ տեսակցութիւնը։

— Այ՛, այ՛, հառաչեց Հրաչեայ, թո՛ղ չը պիտանան, մեր խազտացը։

— Ձի՛չ է, յարեց քեհեան, պարո՛ն Ազատ, նախ դո՛ւք տեսէք զիրենք, հարցաքննեցե՛ք, խոստովանացուցե՛ք, ետքը յանձնեցե՛ք ինծի։

Յանկարծ, քայլերս չտես մը լսուեցան դուրսէն, Շահէն Մխօ քարապրէն դուրս նետուեցաւ, երեսուն քայլ հեռուն երիտասարդ մը նշմարեց, որ գիտի քարապրը կ՚ուզուէր։

Մեծանօթ մը չէր այն երիտասարդը, Շահէն Մխօ ճանչցաւ զանի, նոյնիսկ Զալլաազ, իր անձնուէր ընկերը, որ Իակինաէրանէն մինչեւ Արզրում առաջնորդութիւն ըրած էր իրենց։ Նեղս վազեց և ուրախութեամբ բնակիչները տեսնելու լուրը։

Քարապրին բնակիչները մեծ ուրախութիւն զգացին, անհամբեր կը սպասէին թէ երեսոր բանալը, որ երիտասարդ, մանաւանդ պաշտօնով մը գրկուած էր Զեթուն, պարոն Ազատի կոչմէն հրաւիրած գոց նամակով մը, որ ուղղուած էր պրացնալ Պապիկ Իշխանի կրտսեր եղբօր՝ Նարտխարհան Նազարէթ Զամուչեան։

Ջալլաա թաթայրը մատս, բարեւեց ներկայներուն, և մօտենալով Ագասիի, ծոյլն նամակ մը տալնէ և յանձնելնէ ետոր, Նորաչխարհեանի պատասխանը։

Ագասի ծայրէ ծայր քաշեց այս նամակը, պրկեմ մէկ չանչալ յաղնէց. յետոյ, դառնալով Խաչիկ քհնայնին.

— Քհնեայ, բատս, մեր Հրաչեան մարդաբէականի նկրչնչումով մը խօսած է.

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, հարցուցին ամէն կողմէ.

— Այդ երկու հիւրերը, չարաճնակից Ագասի, վարդագոյ լրտեսներ են.

— Ողորմած Աստուած, մրմնջեց Խաչիկ քհնեայ, իրաւ կ'ըսէք, այս ինչ սակայն յայտնութիւն էր...

— Բացարձակ իրականութիւն է, չարաճնակից Ագասի, անաւասիկ նամակը։

Եւ նամակը բանալով, սկսաւ բարձրաձայն կարդալ. —

«Պարոն Ագասի և ընկերներ,

«Ջալլաայի ձեւերով ստացայ ձեր նամակը, ուրախ եմ որ անվտանգ հասած էք մեր աշխարհը, բարով եկաք, հազար բարով։

«Սիրելինե՛ր, մտածակցութիւնս կուզէք որ բերեմ գեղափոխական չարժումին, զոր ծրագրած էք պրոխ հանել, կը պրէք իմ Լոռոյնի կեդրոնը վճռած է, անհրաժեշտ դասած է գործել Զեթունի մէջ։ Ես սրտանց ձեզի հետ եմ ձեզի պէս, և երկրագնահս ամէն կողմերը գտնուող իմ հայ եղբայրներուս պէս, անհաչակելի, չարհանճական տասերթիւն ուխտած եմ համիտեանի բռնապետութեան դէմ, և կը փափագիմ ժամ առաջ տեսնել Հայրենիքը, սակայն, ինդիրը լուրջ է, պէտք է նախապէս քննել բոլոր պարագաները, կազմակերպել, ընել բոլոր նախապատրաստութիւնները, գամ ու պատրաստ գտնուիլ ամէն պատահա-

կանուխ կեան պէտ, և այնուհետև ձեռնարկել ս՛ և է գործողութեան։

«Երբ որ ուզէք, ո՛ւր որ կ՛ուզէք, ես պատրաստ եմ պայ պրոխ գլխի տեսակցիլ ձեզի հետ, ամեն՛ւ ընկերներ։ Մաչեր քեհեան բոլոնդակ Զեքմունէն յարգուած անձնաւորութիւն մըն է. դուք իր խորհրդանիշովը չարժեցէ՛ք, մի՛ ամապարէք, քիչ մըն ալ սպասեցէ՛ք, Հալէպի բանալը դեռ քանի մը կարիճներ ուտելնիք, պէտք է սպասեցնք մինչև որ անոնք ալ ախտահարին։ Յետոյ յարմար կարերը պէտք է վերցնենք գետնէն, պէտք է չոհմարանները լեցնեն, պէտք է այդեկութիւրը վերջանայ. մէկ խօսքով, մեր տարեկան պաշարը պէտք է պատրաստուած ըլլայ, որպէս զի երբ կռուի սկսինք, սովի չը բռնուինք։ Զէնքերու մասին անհրաժեշտ է խորհրդակցիլ, պատրաստի զէնքերով քանի մը չնիք կրնար ընել, նոր, կատարելագործեալ զէնքերու պէտք ունինք, վառօդ, փամփուշտ, արճիճ, ատրճանակ, կենսական պէտքեր են բոլոր պատերազմի մը համար։

«Նամակս վերջացնելէ առաջ, սիրելի ընկերներս, կարեւոր դատողութիւն մը պիտի հաղորդեմ ձեզի, և կը խնդրեմ որ պարտ ու պատշաճը գործադրէք, առանց հետ դառնալու։ Այսօր իմացայ, ամենահաւատարիմ աղբիւրէ մը, նահանգի մէջէն, գայմագամ Ալիի պէյ և գօրանոցի հրամանատար Թֆեքճի պէյը, կ՛երեւայ թէ, վերջերս Մարաչէն հասած զատկի հրահանգի մը համաձայն, երկու վաճառատուր լրտեսներ գրկեր են ձեր հետքը, Զէյրիկլի Սիւլէյման և Ուրճալը Մեհմեդ կոչուած երկու ասկեան գինուորները, որոնք գեղջուկի տարազով, ցնցոտիներու մէջ, փախստականներ պիտի ձեւանան և իբրև յեղափոխականներ պիտի ներկայանան մեր Մաչեր քեհեային, անոնք կը զգուշացնեմ ձեզ հետեւեալ-

նէ, սեակ՛ք, բրե՛ք ինչ որ կը հրամայէ ձեր խիղճը...։

«Թաւականէս հինգ տարի առաջ ընկէր Չեխովին լրտես մը կար, Օսման չավուշը, յաճ է.ք անասարակաց, Չեխովներուն մաքրելեն անոր հաչիւք, հիմա, մէկէ տեղ՝ երկու լրտեսներ կիսած են իրենց, Մէհմէտ ու Սիւլէյման, երկուքին ճակատագիրը կը յանձնեմ ձեզի, իրենց առջեւ կեան ձեր գործ, սեակ՛ք, խորհեցէ՛ք, պատճառե՛ք և յետոյ գործեցէ՛ք...։

Ընկերական սիրալիր բարեւներով
Ձերդ անձնուէր
Նազարէթ Նուրսէնարեան։»

Նեկտարը ցեցուելեան նամակին բովանդակութենէն։ Աչեր քննան յանկարծ առջի երես.

— Ինչ կեցեր կըսպասեմ հոս, ապաքնե՛ր, գոչեց չատրած, երթա՛ք, երթա՛ք, մեր Աստուածը աւետը պըտսայ, երթաք տեսնեք, ինչ պիտի ընեն.

— Քեհեա՛, քեհեա՛, կրկնեց Ազատ, մի յուզուիք երբէք, կ՛երթաք աւետը, առանց մանրամասնութիւնն մանելու, կ՛ասեք այդ երկու յեղափոխականները(՞), հոս կը բերէք, այս քարտէրը, միայնակաց մեղմ ձգեցէք, մենք պիտենք մեր ընելիքը.

— Ինչ պիտի ընէք, ապա՛քներ, հարցուց քեհեան խորհրդաւոր չեչտով մը.

— Բան մը կ՛ընե՛նք, պատասխանեց Ազատ։

Աչեր քեհեան, երկիւղան դէմ իր աւետը վերադարձան։

Ը.

Նորաշխարհեան Նապարկիի չափուչը, Զեխմանէն կը վերադառնար Փոխիկը, իր քարայր-ամարանոցը, ուր իր ընտանեքովը կը բնակէր ան։

Փոխիկի քարայրը հաչակաւոր եղած է Պապիկ Իշխանէն ապառաժախմիան օրերուն մէջ, որպէս լեռնականը պաշտպանելով Համիտի հաչակաւոր զօրքերուն դէմ, պատը, ամիսներով գնդակ փորձած էին մօտենալ անոր առնմանելուն և ամօթալի պարտութիւններով նա մղուած էին։

Այս քարայրը կ'իշխէ բովանդակ չրջականերուն, Ս. Աստուածածնի վանքին, Զօրանոցին և Զեխմանի մինչնաթիզին։ Պէրլինկա արեւելեան լեռան կողերուն մէջ փորուած, բնական քարայր մը, չրջապատուած՝ պատառուռ ծառերէ և ճոխ այգիստաններէ, հետեսի անապատն մը կը վայելէ։

Նապարկիի չափուչը, ձիէն վար իջած ու նստած պղպեղին պրտիր, որ քարայրին առջեւ կը հառէր ու վճիռ ջուրերուն մրմունջովը հեչտապէ կ'ընծայէր բնական դեղերկութիւններով օժտուած այդ հովտաւան վայրերը։

Դիմացի Սօղաք-Տէրէ լեռան գագաթին վերեւ կախուած արեւի վերջին ճառագայթները դեռ կը խրխնջային Պէրլինկայի ճակատին վրայ, և Փոխիկի քարայրը սահուն վերջալոյսի ծիրանի պիքնեներով կ'ողողուէր։

Աստեղները ձորերէն դէպի բլուրները, և բլուրներէն դէպ ի վեր, դէպի լեռներուն կատարները սողոսկելով, մեղմը պակաս կը ապրածուէր և մարդկային ազմուկները կը դադրէին, սեպի ապուռ համար միջառնե-

քու- որոնք կը լղպային, անասոի ծոչտնեկուան, որոնք արագարժ հրաժչտութիւնն մը կը յորինէին, հոտիրու, արջառնեկու բառաչնեկուն, որոնք կը վերադառնային իրենց արօտավայրերէն։

Գիշերը կ'իջնէր յուշիկ յուշիկ, և նազարէթ չամուշ կ'ընկղմէր իր խոհառնեկուան մէջ։

Առաջիկա, յուզուած վերադարձած էր Զեմառնէն, հառաջարութիւնն պատառին մէջ, անոնցմէ յուրիր հառաջ էին ակռաջին, որոնք, նոր ատուգուէին, անագին ցնցում ու դղրդում առաջ պիտի բերէին և ծիրեա պիտի խանգարէին Զեմառնի անդորրութիւնը։

Ընթրիքի ժամանակը հառաջ էր, ոչխարի պառաստութիւնները կը սեսնուէին, երբ գիմացի լուսէն, աչդիներու ցանկապատառերուն մէջէն առուր մը սկսառերեցաւ, և առաջանալ գիսի քարայրը։

Զարաան էր, Սրեդիեն կուգար, նկատ կիցաւ նազարէթ չամուշին առջև։

— Բարով նկար, Զարա՛ա, ըսաւ Նորաչխարհան, ինչ է.

— Բարի է, բարի, պառասխանեց Զարաա, Առաչին քինային քովէն կուգամ.

— Է՛, ինչ կայ, հարցուց անոզպին, ինչ լուր բերիր, ծայիմ.

— Լուրերուն խոգուհին, պառասխանեց Զարաա զուարթ դէմքով մը.

— Ասա՛, չո՛ւտ ըսէ՛, բնաւ՛ր, հրամայեց Նորաչխարհան.

— Նամակ մըն ալ բերի, ըսաւ Զարաա.

Եւ ծոցէն հանեց նամակը, զոր Արինցաւ չամուշին.

Նամակը Թող մնայ, ըսաւ Նորաչխարհան, մեկ կողմէն պահարանը պառակով զգուչութեամբ մը, պոռն բերանացի պառմէ։

— Նամակին մէջ գրուած է ամէնը, յարեց Զալլաս։

Նորաշխարհեան, քարայրին առջեւ ձոգէ մը կախ, ուած լապտերի մը լոյսին առակ, կը կարդար նամակը, որ «Ազատ» տարածքութիւնը կը կրէր։

Կարդաց լինցուց, երկրորդ անգամ մըն ալ կարդաց, կարդաց, և ակաս մտմտաց. յետոյ, դառնալով բաներ-ին, որ իր առջեւը կեցած, կը սպասէր.

— Զալլաս, ելո՛ւր, քովս նստէ՛, պատմէ՛ նայիմ, ի՞նչպէս եղաւ.

— Գրուած չէ՞ նամակին մէջ, առարկեց Զալլաս.

— Գրուած է, յարձեց Նորաշխարհեան, բայց ես քու բերնէդ կուզեմ լսել եղելութիւնը.

— Ի՞նչպէս պատմեմ, կ՚առարկէր Զալլաս, ուրիշ ակամ, նամակին մէջ մանրամասնութիւնները գրուած են.

— Հապ չէ, հապ չէ՛, կը յամառէր Նորաշխարհեան, պէտն ալ պատմէ, նամակին մէջ գրուած է թէ Զալլասը մեզ դէմ ունեցաւ այս գործին մէջ։

Զալլաս խնդաց։

— Դուք գրած էիք, ակաս պատմել Զալլաս, թէ՛ այդ եղելս լսահանելուն հաշիւը պէտք է մաքրուի.

— Ես առանձ բան մը չէի գրած, ընդմիջեց Նորաշխարհեան.

— Օսման չաւուշի մը խօսքը չէի՞ք գրած.

— Այ՛, գրած էի, պատասխանեց Նորաշխարհեան։

— Մենք ալ, չարունակեց Զալլաս ժպտելով, անոր տասօսը բերինք պիտուն, սխալցան՚ք պրկօք.

— Է՛, չարունակէ՛ նայիմ,

— Խաչեր քեհեան, չարունակեց Զալլաս, երբ Նամակին մասին քարայրը, հոն էր, պարոններուն քով.

կրը խնայած պատճենքը. ան չը կրցած նոսկ անգը չուսամ վերադարձած ատեն.

— Յետոյ...

— Նոյն գիշերը, չարաճակիկ Զալլած, երկու լրտեսները հետը, գարձեալ եկած քաղաքը, և երկուքն ալ ներկայացուց պարոն Ագասիին և ընկերներուն:

Ինչ բրած պարոն Ագասին.

— Ինչ պիտի ընէր, պատասխանեց Զալլած, հոգ մը մնկած, հոգ մը միտքին ճիտը պլուկցած, պատրաստեցած, պատաստեցած, պրկախառնուկցած, մինչեւ որ կարդը մըս ընկերներուն եկած, և մենք, կարգով նոյն ստորագրութիւնը կատարեցինք, համրատրեցինք, պրկեցինք, գարձեալ համրատրեցինք ու պրկեցինք մեր նորընծայ (՞.) յեզափախական ընկերները, մեր պետակիցներըը (՞.), որոնք, ինչպէս յաճախ կրկնեցին երեսնք քաղաքին մէջ, եկած էին ախտակ մեզի հետ մեռնիլ կռուելու ու մեռնելու Հայրենիքին համար...:

— Անունդ քեզի է, Զալլա՛ծ, վերջը կ՚ուզեմ ատենի, բսաւ Նարեխարհեանն:

— Այդ գիշերը, մինչեւ առաւօտ, չարաճակիկ բանըերը, չը քնացանք, երկու նոսկի հետերուն հետ գացինք ամառոցը, քանի մը կաքաւ գարկինք, վերադարձանք քաղաքը, գետակերքի խոխոճելէն ու մացառներէն խաղողի մը վառեցինք, մինչեւ արշալոյս ուրախութիւններ բրինք, կերանք, պարեցինք, երգեցինք.

— Յետոյ...

— Արեւածագին, չարաճակիկ Զալլած, Ագասը, Շահէն Մխոն ու ես, մեր երկու նոսկ... ընկերներուն հետ ամառոցը գացինք, որպէսզի պատրաստակամ: Չը մոռնամ բսել թէ՝ ամբողջ գիշերը, ան չը քնացանք, ան ալ զանազան քնացուցինք. գացինք ամառոցը, Եփանենց գիշերին մօտերը, խոխոճեցանք, խոխոճեցանք, քանի մը

կաթաներ ալ պարկինք, կրակ մը վառեցինք, նիհցինք պրը, կիրանք, կշտացանք. մը... ընկերնիրը չսա ուրախ էին, չեմ գիտեր ինչո՛ւ.

— Եկանենց պիւպին մօտերը, ընդմիջեց Նարաչխարհան, անսսա մը պայնիք կըտիր, յետոյ.

— Յետոյ, չարտնակեց Զալլսա, երբ արար կիրանք կշտացանք, ուզինք վերադառնալ քարայրը, բայց մեր երկու նոր ընկերները խնդրեցին որ չարտնակենք մեր խոհրատմնիրը, չսա կ'ախորժէին մեր ընկերութինէն.

— Դուք ինչ ըսիք...

— Համաձայնեցանք, պատասխանեց Զալլսա, չարտնակեցինք մեր խոհրատմնիրը, նոր արար գործիք, բանական գուարճացանք, և յետոյ, ուշ ատեն, ուզինք քարայրը վերադառնալ. ատեն, մեր նոր ընկերները, կը խոհրատէին ատերեն ետև անսսաեն մէջ. յետոյ, ուզինն քիչ մը հանգստանալ մեր քովէն, առանձնառնալ, մօտերը տեղ մը պիտի հանդիպինք, ըսին.

— Դուք ինչ ըրիք...

— Մենք ոտե՞ր մը չըրինք, պատասխանեց Զալլսա, պատճեցինք որ հետևանան, և մենք, հետևէն, առանց նշմարելու, կը հետևէինք իրենց.

— Ո՞ւր կ'երթային...

— Զանազան գետնափրքը կ'իջնէին, պատասխանեց Զալլսա, մէկ պահէ, որմնց հետ յամարրութիւն ունեցան.

— Յետո՞յ...

— Իրիկունը կը մօտենար, չարտնակեց Զալլսա, քարայրին մէջ կը սպասէին մեր ընկերները, նաչէր քհնայեն հետ, վերադառնալ ուզինք, ուսաի, մեր Թագիւռն բոլոր ուժովը սկսանք կանչել. — Փանո՛ս, Գէորգ. —

— Որո՞նք էին Փանո՛սը, Գէորգը, հարցուց զարմանքով Նարաչխարհան.

— Չ՛ը պիտի, յարեց Զալլաս քմծիծաղով մը, Չիմանէին մինչեւ Ապիզին, փոխան էին իրենց անունը, Սիւլէյմանը՝ Փաշաս եղած էր, իսկ Մէհմէտը՝ Գէտպէյ չէ՞ որ ուխտակալ պիւտրնեի էին (.) . . . :

— Պաամ՛, պաամ՛, Զալլա՛ս, չաս համով համով կը պաամիս.

— Ինչ որ է, կ՛ուզեցիր, չարաճաճիկ Զալլաս, անմիջապէս նիհան մը բով:

Հաս քիչ մը չունէ աստ Զալլաս:

— Մութը կամայ կամայ կը խտանդրտար, չարաճաճիկ Զալլաս, որմէն համայ վատած խորտիկը պիս կը մնար, Ասահ մօտենալով ըսեր է. — Զալլա՛ս, բաս, աճապարէ՛, չուշտանդ, չաւսով վերջացնենք:» Ասահին խօսքը պատգամ էր ինձի համար, մնայուն խորտիկին վրայ ղար փայտեր բերի դրի, փայտահրդան մը կազմեցի, և բոց ճարճատիկ սիրաս.

— Պաամ՛, պաամ՛ . . .

— Հա՛, յարեց Զալլաս, խորտիկին քովը հոկայ կաղնի մը կար, խաւսպացած հաստ բունով մը. Ասահի ակնարկին վրայ, Շահէն Մխոն՝ Մէհմէտին, իսկ ես՝ Սիւլէյմանին վրայ յամարձակեր պէս խոյացանք, երիւրքին թևերը տաբկերը բռնած, կաղնիին կողնիկը, ինաց, խաւսչին մէջ փաւաւոր կրակ մրն ալ չհանելնիք, խորտիկին ճիշդ քովինը, և մենք, քանի մը քայլ հեռուն, հազիւան հրճուանքով մը կը պիտիէինք խորտիկհանդէսը . . . :

Նորաչխարհեան քա՛ն քա՛ն մը փրպուց:

— Աւելորդ է ձեզի ինչ, չարաճաճիկ Զալլաս, երկու լուսանկարը, վերջին պահուն խոտաւմանեցան բոլոր ճչմարտութիւնը, մեղայ եհան, ազաչեցին, պաղատեցան, երդուեցան լըսեն, լայեն, ապրցին անկից զըզջումնիրով, բայց մեր սիրտերը քարացան, համոզուած

Էին ան ատրիուխինեանն մեծապէս, մասնաւորապէս համիտեան բռնապետական շրջանին մէջ, յաճախել իւր պարկեշտել էր, ամէն դեմ, ամէն միջոցներով . . . :

— Կեցցէ՛ն, Զալա՛ս, տղա՛ր ապրիս, Կակիտանի վա՛ռը, բացատրեցից Նազարէթի չափուչը, վերջապէս անցնէր ճամբեցիք երկու՛ր ալ, չէ . . .

— Ի՞նչ կ՚ըսէք, քեզա՛լ եղան, քեզա՛լ, ի՞նչ ալ գէր, խլտա էր գաղտնիութեան մէջ, ձեռքերը բարձ անոնց բռնեց . . . :

Նազարէթեանն պատասխանելու յոյժ չունէր մը քաշելով .

— Զալա՛ս, բաւ անկէց չկրցայ մը, երկու՛ր ալ վառեցիք, չէ .

— Մոխի՛ր գլխուն, մոխի՛ր, պատասխանեց Զալլաս, անխիղճ, վարուց պրիմանէրը, երկի՛ր պիտի վառէին .

— Զրան՛ս ալ երկիրը մարդուկցաւ երկու վառոդատար յրանուելէ, յարեց Նազարէթեան :

Զալլաս մտածելով եղաւ անգամին, միասին ընկերուց ալ պիչերը հան պատկեցաւ, Փիսիկի քարայրին առնիքը, ապառաժի մը վրայ վառած անկողնի մը մէջ, առանգազարդ, կապուտակ ալ պայծառ երկնակամարին տակ :

Նազարէթեան, թէև չատ գոհ, ափսոս և երջանիկ կը զգար ինքզինք այս կրնտակի ապահովութիւնէն տանար, սակայն, միւս կողմէ, իր մտմտուքը կը չատնար, քանի՛ կը խորհէր թէ այդ ոճիրներուն հետևանքով, կացութիւնը կրնար ծանրանալ և ապառնալիք հանգամանք մը առնել . բնականաբար, ի՛ըսէր ինքիրեն, կառավարութիւնը պիտի անտարբեր չը կենայ, ընդհակառակը, պիտի հետապնդէ մարդասպանները, և այդ պատրուակով, Ալագեազի վրայ անդորին բառնակ մը

պիտի թախցնէ, Ալթապաչխնիները չպիտի ուզեն անձնատուր ըլլալ, մ'ալ յանձնել օսմանեան հնութիւնը, իսկոյն պիտի չմնծայ, նոր բարդութիւններ պիտի ստեղծէ, և պիտի յանգի վերջապէս Զեյմանի դէմ պատերազմի մը, ձիշդ ինչպէս որ եղաւ 1862ին, Մարաչի կառավարիչ Ալիզ բաչային օրով. մէկ խօսքով, ապստամբութիւն կը գանէր վիճակը, և վայրկեանը՝ քննադատական, ուշքը չէր ստեղծ: Գիշերը մէկ քանի անգամ պարծանագրերու մէջ, անկէ եղաւ, նպատակէն մէկ քանի անգամ վատել ու նորոգել սուտ:

Սակայն Զալլաս, ցնծութենէ յափշտակեալ, արդարև քանի մը կը քաշէր հոն, թղթակցի ստեղծին վրայ:

Նոգարեմի չոխաչը խորամանկ, հնազանդ ծառայան մըն էր, վերջապէս Պապիկ իշխանին եղբայրը, որմէ ժառանգած էր, իր բնածին արիութիւնն ալ, համիտեան բռնապետութեան անփառունակ մեքենայութիւններուն հանդուրժելով. պատկած անկէ, պիտակ մը գայմագամ, երկու լուտանեներուն ապստամբութիւն բերը տեսնելուն, պիտի վազէր դռրմեցը, հնազանդ հնազանդի վրայ պիտի անցայտնէր Մարաչ, դէպքը պիտի չսիրագանցէր և այդ պարզ ոճերը պիտի վերածէ բազմաթիւան ոճիրի մը, և պիտի պնդէր թէ՝ նորին օտարականները յայտնած են ապստամբութիւնն մղել այս կողմերու Հայերը, և թէ՝ իրը յանդգնարան ու նախանձոտ, իրը ազգասիրութիւն մը, անդիմադրելի ապրիլ տուած են յիշեալ երկու տասիկան դիւանները, Զեյմանցի Սիւլէյմանը, Ուրֆացի Մէհմէտը...: Մարաչէն Հալէպ և Հալէպէն Պոլիս պիտի ակնկին հնազանդները բանիլ և տասնեակներ ընել Բ. Դուռը, Եղբայրը, և Սուլթանը պիտի հրամայէր զնազինջ ընել Զեյմանը...:

Սեւ մտածումներու այս հոլը հասնելէն ասդին, Նորաշխարհեան կը տատանէր, չէր կրնար վազուան

ապահով, արեւածագին, կը մտածէր թէ՝ վայրկեաններըը թանկ էին եւ թէ՝ փոքրիկ յապաղում մը կրնար վտանգել իրենց դիրքը. հետեւաբար, կը խորհէր արթնցնել Ջալլաադը, չուտով գտնի ճամբայ դնել դէպի Արեգին, Խաչեր քահանային ու Հնչակեան պարտիզպետն քով, եւ համոզուիլ որ կազմ ու պատրաստ գտնուին ո՛ եւ է անակնկալի, ամէն պատահականութեան դէմ:

Գնաց արթնցուց Ջալլաադը, որ անուշ անուշ կը քնանար.

— Ջալլա՛ադ, ըսաւ Նորաչխարհեան, քունը կարճին համար չէ, ել կայնէ նայիմ, դիշերով պէտք է մեկնինք, պէտք է կանուխ գտնես քահանան եւ կանխաւ իմաց տաս իրեն թէ՝ Զեթունեն մեծ ուժ մը պիտի գրկուի իր վրայ, իրմէ պիտի պահանջեն նորեկ հիւրերը.

Ջալլաադ վեր ցատկեց անկողնէն եւ աչքերը չփչփելով.

— Ինչ ըսեմ քահանային, հարցուց.

— Պիտի ըսես իրեն որ, պատահականէ Նորաչխարհեան, Հնչակեանները քովէն հեռացնէ քիչ մը ժամանակ, մինչեւ որ խնդիրը պարզի.

— Հապա եթէ զինքը ձերբակալել ուզեն, հարցուց Ջալլաադ.

—Պէտք է իրենցմով մտքաւոր, դիմադրէ, պատահականէ Նաղարէթ չավուշ, եւ եթէ նեղը մնայ, իսկոյն մեզի լուր մը թող՝ հասցնէ, Աստուած ողորմած է:

Ջալլաադ, քունը դլուխը, քարայրին ոտքէն հոսող ցուրտ ազբիւրէն երեսները լուաց, եւ, թռաւ դէպի Արեգին: Ճամբան կը խորհէր իր նոր բարեկամներուն, Հնչակեաններուն վրայ, որոնցմէ չպիտի ուզէր բաժնուիլ, այնքան կապուած էր իրենց հետ: Կը մտածէր քահանան համոզել, իր քովէն չը հեռացնելու զանոնք, եւ ժամանակ մըն ալ պաշտպանելու, հոգ չէ թէ չարու-

նակէին անոնք ապրիլ քարայրին մէջ. այն թագաւորէն աւելի ապահով, աւելի անսասանելի ապաստանարան մը պիտի կրնայի՞ն արդեօք գտնել ուրիշ տեղեր. ո՛չ, ո՛չ, կ՛ըսէր Ջալալա ինքնիրեն, իր գիշերային ճամբորդութիւնը չարառնակելով, չպիտի՛ թողում որ մեկնին իմ սիրելի հիւրերս, իմ ընկերներս, ո՛չ, ո՛չ, և՛ս պիտի պահեմ զանոնք, և՛ս, ուրիշի չե՛մ վստահիր անոնց կեանքը...:

Գայմազամ Ամիկի պէյը զօրանոցը գիշերած էր, հրամանատար Իֆֆէթ պէյի անհնակը, մինչև արշալոյս խորհրդակցելով իրարու հետ:

Երկու լրտեսներուն ապահովութեան լուրը հասած էր Զէյթուն առջի օրուընէ, ճիշտ ա՛յն ժամուն, ուր Ջալալա վերադարձած էր Փխլրի քարայրէն և Նազարէթ չաւուշին հրահանգները հաղորդած էր Խաչիր քեհեայիին:

Ամէնդէ ը ըսել թէ՝ այն գիշերը քանի մը հետադիմներ քաշուեցան Մարաշ և քանի մը հետապրական պատասխաններ առնուեցան միւթէսարըֆէն ու զինուորական հրամանատարութենէն: Արշալոյսին դէմ, վերջին հետադիմը կը հրամայէր անմիջապէս բուական թիւով ոստիկան զինուորներ զրկել Ալապաշ, Խաչիր քեհեային տունը պաշարել, ձերբակալել բոլոր գիւղացիները, և ամեն գնով գտնել օտարականները, եւն.:

Ուսոի դայմագամը զօրանոցէն իջաւ Զէյթուն, կառավարական պալատը, և իրեն քով կանչելով ռազմիկան պետերուն հրամանատարը պատանոցի յիշնապետը, հրամայեց անմիջապէս տասը հնծեալ պետրոներ տալ մեկնիլ Ագապաշ։

Պատանոցի յիշնապետը, իրեն հետ ունենալով Զէյթունի Ս. Լուսաւորչի Թաղեցի Պօյամեան Ճիքճիք Արթին չաւուշը, և տասը հնծեալ ռազմիկան պետրոներ, ճամբայ կու դէպի Ագապաշ։

Ձորս ժամուան մէջ հասած էին Խաչեր քեհեային դիւղը, և իջած անոր առունը, ուր պատաւ կին մը միայն կը գտնուէր երկու մանկամարդուհիներով. քեհեան և միւս տղաքները կալկուն մէջ կ'աշխատէին և դեռ չէին վերադարձած։

Յիշնապետը չէր ուզեր նստիլ անդորձ, իր պետրոներ էն մէկ քանիները կը խորհէր ցրուել ձորերուն ու անտառներուն մէջ, խոտիւ պատուիրելով որ ձերբակալեն ամէն դիւղացի, որ իրենց կը հանդիպի ճամբան։

—Յիշնապետ պէյ, կ'ընդդիմանար Ճիքճիք Արթին, չաճապարէնք, յետոյ կը խրաչեցնէնք, մէկ երկու ժամէն կը վերադառնայ քեհեան, իր ձեռքովը կը կատարենք այդ ձերբակալութիւնները.

— Հապա եթէ քեհեան չիգայ, կ'առարկէր յիշնապետը.

— Պիտի գայ, պիտի գայ, կը պնդէր Ճիքճիք Արթին, անպատճառ առունը պիտի վերադառնայ մինչև իրիկուն։

Եւ յիշնապետը հրաժարեցաւ իր մտադրած գործողութենէն, սպասելով քեհեայի վերադարձին։

Ռազիկան պետրոնները, արձակեցին իրենց ձիերը մարգագետիններուն վրայ, արածելու համար, և իրենք, ծառերու չուքին տակ իրենց պատկեցան։

Ալպանացին ու Զեթունցին, յիմնապետ ու չավուշ, մտերիմ խօսակցութեան մը բռնուեցան։

— Պայրա՛մ պէյ, կ՚ըսէր Ճիլքճիլք Արթին, Խաչեր քհնեան խելացի մարդ մըն է։

— Կը ճանչնա՛մ զինքը, կը ճանչնա՛մ, ընդմիջեց յիմնապետը,

— Մենք, չարունակեց Ճիլքճիլք Արթին, պէտք է ղգուշանանք վիրաւորելէ անոր ինքնասիրութիւնը, չըլլայ թէ սպառնալիքով խօսիք, միշտ անուշ, միշտ խոհեմ երթանք,

— Ինչո՞ւ պիտի սպառնանք, յարեց յիմնապետը, եթէ գործադրէ գայմագամ պէյին հրամանները։

— Բայց, յիմնապե՛տ պէյ, յարեց Ճիլքճիլք Արթին, գիտէ՞ք քհնեային ի՛նչպէս պիտի ընդունել տանք գայմագամ պէյին հրամանները,

— Ի՞նչպէս...

— Պիտի ըսենք թէ, չարունակեց Պօյամեան չավուշը, Ալապայի մէջ կասկածելի օտարականներ երեւցած են, թէ՝ երկու ոստիկան պինւորներ սպաննուած են այս կողմերը, և թէ՝ գայմագամ պէյին կողմէն եկած ենք քհնեային աջակցութիւնը խնդրելու, ձերբակալելու համար յիշեալ օտարականները, որոնք կը կարծուին ըլլալ երկու ոստիկան պինւորներուն սպաննութեանց հեղինակները,

— Շա՛տ լաւ, առարկեց յիմնապետը, եթէ ուրանայ քհնեան, այն ատեն ի՞նչ պիտի ընենք,

— Պիտի ձանանք համոզել, աղաչելով, խոստումներ ընելով, պատասխանեց Ճիլքճիլք Արթին,

— Ես Խաչեր քհնեան կը ճանչնամ, ո՛չ աղաչանքէ կը հասկնայ, ո՛չ ալ խոստումներէ, յամառ, ըմբռստ, վայրենի աւազակ մըն է, աւազակներու պաշտպանը, յարեց ալպանացի յիմնապետը։ Արթի՛ն չավուշ, ժամավաճառ չըլլանք ունայն խօսքերով։

Դուք ինչ կը կարծէք, պէյ, ըսաւ Պօյամեան, այդքան ակա՞ռ, այդքան վախկո՞տ մէկը դէմէք Խաչեր քահանան, կը կարծէ՞ք թէ յաջողինք իր վրայ ձեռք դնել առանց մեր մորթը վտանգելու.

— Ի՞նչ կ'ընէ, հարցուց յիսնապետը զարմանքով,

— Կը զարնէ, պատասխանեց Արթին չաւուշ, դիտէ՞ք ինչ մարդ է. եթէ ոտքը գետինը զարնէ, մէկ րոպէի մէջ հարիւրաւոր կարիճներ կը հասնին հոս, իր մարդիկները՝ բոլորը, և, մեզ կը ձերբակալեն, կը հասկնա՞ք, պէյ...

Ալպանացին առաւ մտմտուքը, ճիւքճիք Արթինը Զեթունցի մըն է, հին ազուէս մը, կ'ըսեր ինքիրեն, սարիներէ ի վեր կ'երթեւեկէ Ալապաշ, ուսումնասիրած է գիւղացիներուն բարքը, նկարագիրը, մէկ խօսքով, կը ճանչնայ անոնց հոգեբանութիւնը, մանաւանդ մօտէն տեսած ըլլալու է Խաչեր քահանային զօրութիւնը, մարդիկը։

— Ուրեմն ինչ ընենք, Արթին չաւուշ, ըսաւ յիսնապետը, համակերպող մը ձեւով, ինչ կ'ըսէք, Զեթուն վերադառնա՞նք հիմակուընէ.

— Ո՛չ, պէ՛յ, պատասխանեց չաւուշը չաբաճճի ժպիտով մը, կ'երեւայ թէ լաւ չըմբռնեցիք խօսքերուս իմաստը, և կամ, ե՛ս լաւ չը բացատրեցի միտքս, ես ըսել ուզեցի թէ՝ խոհեմութիւնէն չը չեզնի՛ք, համբերե՛նք, անգամ մը թո՛ղ առնը վերադառնայ, տեսնե՛նք գինքը, խօսի՛նք, խօսակցի՛նք, գիրաբ հասկնանք, յետոյ, պարագային համեմատ, կը մտածենք թէ ինչ պիտի ընենք։

— Դուք այս տեղերը լաւ կը ճանչաք, Արթին չաւուշ, ըսի՛ք ինծի, Խաչեր քահանան քանի՞ հազարներ ունի իր ձեռքին տակ, տեղիա կրնա՞ք ըսել ինծի.

— Պէ՛յ, պատասխանեց Պօյամեան, չիտակը չե՛մ

համրած, բայց սա՛նկ երևք հարիւր մը կը հանէ կարծեմ,

— Օ՛, բացագանչեց յիմնապետը, ուրեմն ի՞նչ կեցեր կը սպասենք հոս, Աչէր քեհեան է եղեր այս վայրերու տէրը, իշխանը, ամէն բանը, չէ՞.

—Այ՛, կմկմաց ձիւքճիք Արթին, բայց, կառավարութիւնը.

— Ի՞նչ պիտի կրնայ ընել կառավարութիւնը, ընդմիջեց յիմնապետը, եթէ Աչէր քեհեան ընդվզի.

— Իրաւունք ունիք, պէ՛յ, յարեց չաւուշը, ընդվզումի պարագային, միայն Ալապաչէն, հինգ հարիւր աւելի ռազմիկներ կ'իջնեն կուռի ասպարէզը, միւս պիւղերը հաչուի չեմ առներ.

— Եթէ ինծի մնայ, չարունակեց յիմնապետը, Արթին չաւուշ, մէկ վայրկեան չեմ սպասեր հոս, ի՞նչ, իրիկունը պիտի դայ քեհեան, ի՞նչ կը կարծէք որ ըլլայ.

— Կը բանանք խնդիրը, պէ՛յ, յարեց չաւուշը, մենք մեր պարտականութիւնը կը կատարենք, ցեխ մըն է կը զարնենք պատին, եթէ բռնէ, ապէ՛կ, եթէ չը բռնէ, դարձեալ ապէկ· ի՞նչ ըսիք.

— Այնպէ՛ս է, հաստատեց յիմնապետը, հոգ չէ՛, կէս բերնով մը կը պահանջենք իրմէ օտարականները, եթէ ուզենայ, չատ չէ՛նք ծանրանար, չէ՛նք ալ պնդեր, այնպէս չէ՞.

— Այնպէ՛ս է, ըսաւ չաւուշը, բայց չուտով անձնատուր չէ՛նք ըլլար, բարեկամաբար խորհուրդ կուտանք իրեն, օդնել մեզի, և եթէ դիտէ անոնց թագըստոցը, առաջնորդել, ցոյց տալ մեզի, նէն., ու երբ, ի վերջոյ, համոզուինք թէ անօգուտ է ամէն թախանձանք և ամէն սպառում, ի՞նչ կրնանք ընել, կը վերադառնանք, եղելութիւնը կը պատմենք գայմագամ պէյին, ի՞նչ կ'ուզէ, թո՛ղ ընէ,

— Շա՛տ լաւ կը խօսիք, Արթին չաւուշ, յարեց յիմնապետը, մենք չատ քաղցր ու քաղաքավար կեր-

պով կը վարուինք քեհեային հետ, այո՛, այո՛, մենք խոհեմութիւնը ձեռքէ չենք ձգեր, կ՚աշխատինք, կը թախանձենք, կը չանանք համոզել,

— Քեհեային համար ա՛յսպէս, ըսաւ Արթին չավուշ, հապա գիւղացիները՞ը, պիտի ձերբակալե՞նք.

— Ի՞նչպէս, հարցուց յիմնապետը, Խաչեր քեհեան պիտի թողու որ ձերբակալենք զանոնք

— Սակայն, պէյ, յարեց ծիքճիք Արթին, գայմադամ պէյին հրամանը չպիտի՞ դործադրենք,

— Պիտի դործադրենք,

— Ուրեմն, հարցուց չավուշը,

— Ի՞նչ ըսի քիչ առաջ, յարեց Ալպանացին, Խաչեր քեհեան չպիտի՞ արդելք ըլլայ, Թոյլ պիտի տա՞յ որ ձերբակալենք իր մարդիկը.

— Անօգուտ է հիմակուընէ որոչումներ տալ, առարկեց ծիքճէք Արթին, այս իրիկուն ինքը պիտի դայ, խնդիրը կը բանանք իրեն, նախ իր տրամադրութիւնները կը չօչափինք, յետոյ կը դծենք մեր բռնելիք ուղղութիւնը.

— Արթին չավուշ, ըսաւ յիմնապետը, եթէ Խաչեր քեհեան մեզի աջակցի գանելու մեր երկու ոստիկան պետրոներուն մարդասպանները, խնդիրը լուծուած կ՚ըլլայ, չէ՞:

— Երանի՛ թէ այդ ծառայութիւնը մատուցանէր քեհեան, յարեց Արթին չավուշ, այդ պարագային, կառավարութեան ճիտին պարտքը պիտի ըլլայ վարձատրել զինքը.

— Անշո՛ւշտ . . . :

Այս խօսակցութիւնը պիտի երկար տեւէր, եթէ պառաւը, որ դուռին առջև կեցած էր, արոյրի խոշոր թասերով թան չը բերէր իրենց:

Ծարաւնին անցուցած, կը պատրաստուէին վերսաին

չարունակել իրենց խօսակցութիւնը, երբ հեռուէն, դիմացի բլուրէն երեւցան երկու ձիաւորներ, որոնց ետեւէն կը քալէին չորս հետեւակներ։

Մօտեցան, Խաչեր քահանան էր իր Աստուած տղուս հետ, երկու հնձեարներ, իսկ միւս չորս հետեւակները դիւղացի մչակներն էին, կալէն կը վերադառնային։

Խաչեր քահանա ճակատը թթուեցուց, երբ նշմարեց ալպանացի յիւսնապետը, ձիքձիք Արթինի հետ, որոնց այցելութիւնը չարագուշակ կը թուէր իրեն։

Վար իջաւ ձիէն և բարեւեց երկու հիւրերը։

Ալպանացի յիւսնապետը չատ քաղաքավար դտնուեցաւ, ոտքի վրայ ընդունելով քահանային բարեւը.

— Ինչ է, հարցուց Խաչեր քահանա, դառնալով Պօյամեան Արթինին չաւուշին,

— Ինչ է, քահանա՛, ինչ է, մեր յիւսնապետ Պայրամ պէյին հետ եկանք քանի՛ մը հնձեարներով, գիտէք անշուշտ պատճառը.

— Ի՞նչ է, հարցուց քահանան, նոր բա՞ն մը կայ թէ դարձեալ տուրքի համար եկած էք, կ՚աղաչեմ, դո՛ւր մի՛ յոչնիք, դիս ալ մի՛ դուր յոչնեցնէք. մի՛կ բարա չունինք, և չենք ալ կրնար վճարել, գիտէք.

— Քահանա՛, մինչամեկց յիւսնապետը, մի՛ յուզուիր, մի՛ նեղէք ինքզինքնիդ, տուրքի համար չեկանք, մենք ալ գիտենք որ այս եղանակի մէջ դժուար է տուրք վճարել. կառավարութիւնը հասկցած է այդ կէտը.

— Ուրեմն բարով, հաշա՛ր բարով եկած էք, ըսաւ Խաչեր քահանա, միամիտ ու զուարթ չեչտով մը, խօսեցէ՛ նայինք.

— Խաչե՛ր քահանա, չարունակեց յիւսնապետը, մեղմ ձայնով մը, անշուշտ իմացած, ձեր գիւղին մէջ տեղի ունեցած դէպքը.

— Ո՞ր դէպքը.

— Սպանութեան դէպքը՝ չարունակեց յիւսնապետը,

մեր Զեթունցի Սիւլէյմանն ու Ուրֆալը Մէհմէտը, մեր երկու ռամիկան զինուորները, հոս եկած էին, քանի օր է, չ'երեւցան, իմացանք թէ երկուքն ալ ապաննուած են այս կողմերը.

— Մենք չ'իմացանք, պէյ, ըսաւ քեհեան, կը սխալի՛ք, մեր գիւղին մէջ ռամիկան զինուորներ չենք տեսեր այս օրերս.

— Ճիշտ է, չարունակեց յիմնապետը, ծպտեալ կը պտըտէին, գիւղացի մչակներու տարազովը, երկուքն ալ ռամիկան զինուորներ էին,

— Բայց ինչո՞ւ ծպտեալ կը պտըտէին, հարցուց քեհեան միամիտ դէմքով մը, բոլորովին անտեղեակ ձեւանալով, ի՞նչ գործ ունէին մեր կողմերը.

— Քեհեա՛, յարեց Արթին չաւուշ, չատ մի՛ քրքըրեր, հոս դրկուած էին մանաւար գործով մը.

— Ես տեղեկութիւն մը չունիմ, ըսաւ քեհեան:

— Զարմա՛նք, բացագանչեց Ալպանացին, բնա՛ւ չը լսեցի՛ք..

— Ո՛չ, երբէ՛ք, պատասխանեց քեհեան, մեր կողմերը բնաւ այդպիսի դէպք մը տեղի չունեցաւ, յաւ դիտեմ,

Այո՛ր քեհեա, ըսաւ ձիւքճի՛ք Արթին, բայարձակապէս սուտ դուսած է, այս մօտերը կատարուած է երկու ռամիկան զինուորներուն սպաննութիւնը, և, աւելի պարզ լսուած ըլլալու համար, ըսի՛նք նաև թէ երկուքն ալ այրած են, այրած,

— Տէ՛ր բարերար, բացագանչեց Այսէր քեհեա, այրած են... ո՛ւր, ինչպէ՞ս, որո՞ւ ձեռքով, անհաւատալի՛, անկարելի՛ բան...:

— Կատարուած իրողութիւն մըն է, քեհեա՛, յարեց յիմնապետը, սակայն ինչպէս կ'երեւայ, դուք տեղեկութիւն չ'ունիք. ձեր գիւղացիները չեն գործեր այսպիսի

վայրագութիւն մը, ա՛յդքան անգութ չեն, անխիղճ չեն, ասիկա օտարի գործ ըլլալու է, օտարի.

— Այ՛, այ՛, կրկնեց Ճիքճիք Արթին, օտարի գործ է.

—Քեհեա՛, յարեց Ալպանացին, կ՚աղաչեմ, չիտաւկը խօսեցէ՛ք, դուք անկեղծ մարդ մըն էք, օտարականները չէ՞ք գիտեր ուր պահուըտած են, կ՚ըսեն թէ դո՛ւք կը պաշտպանէք զանոնք,

—Բայարձակ ըլլալուն ներէ՛ն, բողոքեց քեհեան, ո՞վ կը սեղծէ, ո՞վ կը յերիւրէ այդ սուտերը, այդ ամասպելները, յիմնապա՛տ պէյ, դիւզայինները երկնց աղքատութեան մէջ կը տապկուին, և կառավարութիւնը չի տեսներ, չի ղգար մեր ցաւերը. չի լսեր մեր աղաչանքը։

—Տուրքերը չպիտի դանձուին, քեհեա՛, դեռ ի՞նչ Թող ընէ կառավարութիւնը.

—Ի՞նչը պիտի դանձէր, ծաղրեց քեհեան, եթէ նոյնիսկ վարձէր, արիւնաքամ ժողովո՛ւրդ մըն ենք մենք, պէ՛յ, ձգեցէ՛ք մեր օձիքը, հանգիստ ձգեցէ՛ք մեզ.

—Բայց քեհեա՛, բսաւ յիմնապետը, դուք հանգիստ չէ՛ք կրնար,

—Ինչպէ՞ս...

—Ահա՛ տասիկ երկու ոստիկաններուն պատնութիւնը՛, պատասխանեց յիմնապետը, մարդասպանները պիտի յանձնէք մեզի,

Աչքը քեհեա գայրացած, յանկարծ ոտքի ելաւ և գոչեց.

— Յիմնապա՛տ պէյ, յիմնապա՛տ պէյ, կը խնդրեմ որ անգամ մըն ալ չը կրկնէք այդ խօսքը. ես մարդասպանութիւն պաշտպանը չեմ, և իմ տունս անոնց օրջը չէ՛, կառավարութիւնը զօրք ունի, ոստիկան ունի, բանտ ունի, թող վնտռէ, թող գտնէ մարդասպանը, կամ մարդասպանները, ես ոչ ոստիկան եմ,

ոչ ալ կառավարութիւնն պաչտօնեայ, ինչ ինչ կ'ուզէք.

— Մի բարկանաք քհնա՛յ, մի բարկանաք, յարեց Արթին չավուշ, ոճիրը ձեր գլուխն մէջ դրծուած է, հետեւաբար, կառավարութիւնը ձենէ՛ կը պահանջէ հնդիւնակները, դուք չէ՞ք գլուխակոը.

— Պարո՛պ խօսքեր, բացագանչեց քհնեան, ես ձեզի ըսի արդէն, և դարձեալ կ'ըսեմ, իմ գլխիս մէջ ոսախկան գինուորներ չէ՛ն երեւցած, ոչ ալ սպանուած. գալով օտարականներուն, կը խնդրեմ որ դուք հետապընդէք, վնասէք, դանէք, և, եթէ մեր սահմաններուն մէջ կը գտնուին, ձերբակալէք, հետացնէք դանոնք, վերջապէս անոնց վրայ դրծադրէք օրէնքին սրամադրութիւնները:

— Հիմա մենք բոլորովին ձեռնունա՞յն պիտի մնկնինք ձեր գործին, քհնա՛յ, չպիտի՞ յանձնէք մեզի մէկ քանի գլուխայինները, որպէս զի երկու սոսախկանները սպանութեան խնդիրին առթիւ ըրդուած մթնոլորը, գէթ ժամանակի մը համար, հանդարտին, չէ՞ք կրնար դուք ձեր ձեռքով ընտրել և մեզի յանձնել անոնցմէ մէկ քանիները.

— Որո՞նք ինչ կըսէք, պէ՛յ, գոռաց քհնեան, ես ո՞վ եմ, ինչ իրաւունքով, ինչ խիղճով պիտի համարձակիմ ձեռք դնել գլուխայիններէն մէկուն վրայ, և զանի յանձնել կառավարութեան մը, ուր արդարութիւնն ու աղաւոութիւնը կըփայլին իրենց բացակայութեամբ...:

— Կը նեղէ՛ք, քհնա՛յ, մոլոտայ Ալպանեայն, դուք կը նախատէք մեր Վեհափառ Սուլթանին բարեխնամ կառավարութիւնը.

— Ձեմ նախատեր, յարեց քհնեան, այլ կ'որակեմ գայն, մի՛ ցաւիք, ուրիշ կերպով չեմ կրնար արտայայտել սրտիս խորը մթնեցուած տառապութիւնները, վրէժխնդրը...:

— Ինչ է ձեր վերջին խօսքը, քեհե՛ա, հարցուց Ձիքճիք Արթին, կը խնդրեմ, ըսէ՛ք լմնցուցէք։

— Ես ըսելիքներս ըսի, պատասխանեց քեհեան, ահա իմ առաջին և վերջին խօսքս. «Մեր դիւղին մէջ ո՛չ դիւեւոր ապահեուած, ոչ ալ օտարական մը տեսնուած է...»։

Յիմնապետը, Ձիքճիք Արթին չափուչէն նախապէս առած էր իր դասը, կը վախնար աւելի առաջ երթալ, Մաչէր քեհեային նայուածքը չէր հաւնէր, կ'աճապարէր ժամ առաջ հեռանալ այս վայրերէն, փոքանքի մը համար դիպչիլ առաջ։ Դարձաւ ըսաւ քեհեային.

— Մաչե՛ր քեհեա, կ'ապաչեմ, վերջին անգամուան համար կ'ապաչեմ, գոնէ ըսէ՛ք մեզի թէ ո՞ւր կը գտնուին Անգլիացիները...։

— Սրբելի՛ պէյս, ըսաւ քեհեան, ե՛ս ալ իմացայ թէ Անգլիացիները եկած են մեր կողմերը, բայց, կը հաւատա՞ք, երեսին չե՛մ տեսեր...։

Ապահովցնի համոզուեցաս, Մաչէր քեհեային հետ բարեկամութիւնը չարթած, մնկնելու էր անոր դիւղէն։

— Արթի՛ն չափուչ, ըսաւ Պօյամեան Ձիքճիքին, հասկցուեցաւ, ելէ՛ք երթա՛նք, դիւերուընէ՛ հանենք Զեթունն, գայմագամ պէյը կըսպասէ,

— Ո՞ւր պիտի երթաք այս տուն, բոզոքեց Մաչէր քեհեա, այս դիշեր հոս կը պառկիք, հանգիստ կ'ընէք, վաղը կը մեկնիք.

Եւ յիմնապետը, Ձիքճիք Արթինի և միւս տասը հեծեալ ոստիկան զինուորներուն հետ այն դիշերը հիւր մնաց Մաչէր քեհեային տունը։

Հետեւեալ օրը, առաւօն կանո՛ւխ մեկնեցան ամենքը։

Եւ այս արշաւանքէն քա՛ն մը միայն չահեցաւ յիմնապետը, իրական գաղափար մը կազմեց Արևգնի գիւ-

զապետ Խաչեր քահնայի ուժին վրայ, և ասիկա քանդակուեցաւ իր ըղեղին մէջ։

Նոյն օրը, իրիկուան դէմ, գայմագամ Ա.ֆնի պէյ, հրամանատար Իֆֆէթ պէյի հետ համախորհուրդ, հեռեւեալ հեռագիրը գրեց Մարաշ։—

«Մարաշի միւթէսարըֆութեան. — Խաչեր քահնան օտարականները կը պահէ, կը պաշտպանէ, և չի յանձներ կառավարութեան երկու ոտիկան պինւորներուն սպանութեան հեղինակները։»

Իսկ օտարականները, Սիւլէյմանի և Մէհմէտի ողջակիզումէն ետքը, Խաչեր քահնային խորհուրդովը, և իր մարդիկներուն օժանդակութեամբը, հեռացան առաջամասէն Զեթունի սահմաններէն, Աղասին վերադարձաւ Հալէպ, Շահէն Մխոն՝ Զօգ Մարզուան, այսինքն Տէօրթ Եօլ, Ասլանը՝ Հոճէն, իսկ Հրաչեան յաջողեցաւ մտնել Զեթուն։

Այսպէս, կառավարութիւնը պահ մը հրաժարեցաւ հետապնդել այդ Անգլիացիները (՞·), բայց, երբէք չի դադրեցաւ հալածել Արեգնի գիւղապետը, որուն վրայ կը ծանրանար նաև երկու ոտիկան—լրտեսներուն սպանութեան ոճիրը։

Մարաշի կառավարիչը, Զեթունի գայմագամին ղրկած տեղեկագիրներէն դատելով, անհուսաճելի ապստամբ մը կը նկատէր Խաչեր քահնան, որուն դէմ կը մոռածէր հանել Զագալլը, քուրա աչիրէթէն ձիաւորներ, որոնք ամառները Զեթունի լեռները կուգային իրենց հօտերով, արջառներով և բոլոր դոյքերովը։ Ուստի այդ Քուրտերուն գաղտնի հրահանգներ տրուեցան, Զեթունի և չըրչակայքի Հայերուն չարժումները լրտեսելու, մանաւանդ պէտք, օտարականները ձերբակալել տալու համար։

Եւ իրօք, չերքէզ Ասլան պէկի գաղտնի թելադրանքովը, Մարաշի Համիտական կառավարութիւնը

գինուց Զագալցի աչքերէն ձխաւոր խումբեր, որոնք, մոռնալով իրենց վաղեմի բարեկամական յարաբերութիւնները Զեթունի հետ, և կառավարութեան առատ խոստումներու փայլէն չգայթած, սկսան թափառիլ Զահանի դեռևզերքին երկայնքը։ Ճամբորդներուն վրայ կը յարձակէին, կարաւանները կը կողոպտէին, օտարականի գոմիքաճիներ հետապնդելու պատրուակով, խաղաղ գիւղերը կ'ասպատակէին և ամէն տեսակ վայրագութիւններ կը դործէին այդ կողմերը հայ բնակչութեան վրայ։

Այսպէս, Զեթունէ Մարաշ երթևեկը դադրեցաւ յանկարծ և միջացեղային կռիւները ծայր տալ սկսան։

Օգոստոսի 30ին թեթև ընդհարում մը տեղի ունեցաւ այս Զագալցի հեծելախումբերուն ու Մաչիկ գնհևայի գիւղացիներուն միջև։

Լուրը կայծակի թեւով հասաւ Զեթուն, ժողովուրդը դերագրգռուած, ակռայ կը կրճտէր կառավարութեան դէմ, մէկ ազդանշանի սպասելով, զէնք առնելու և դէպի Մարաշ արշաւելու, քանդելու համիտական աւազակութեան այդ օրջը։

Հազար իշխանը պարտաւորուեցաւ արտասովոր նիստի մը հրաւիրել Զեթունի չորս թաղերուն դլխաւոր ազդայիններուը, եկեղեցական թէ աշխարհական, որոնք, պատասխանելով իրենց իշխանի հրաւէրին, դումարուեցան Ս. Աստուածածնի Մենաստանին մէջ, վանահայր Տէր Սարգիս քահանայ Տիրացուեանի նախագահութեան տակ։

Հրաւիրեալներուն թիւը լրացած էր, ներկայ էին, բացի Կիւլվանեաններէ, Բասիլոսեաններէ, Պալճեաններէ, Մնդրէեաններէ, Մարկոսեաններէ, Նորաշխարհեաններէ, Զագըրեան Սեազ և Կէօղընեան Սեւեաիք, այս վերջիններուը Զեթունի լուսամիաններէն և զարգացածներէն, որոնք

գաղտնի բանակցութեան մասն էին արդէն Հնչակեան պարոններուն հետ։

Նիստը դռնփակ էր, վիճաբանութիւնները բացառ-ձակապէս գաղտնի պիտի մնային, այնքան յուզուած էին միտքերը և զգուշած՝ ըղձերը։

Դուրսը, սպասապէն կարիճներ, խումբ խումբ ման կուգային վանքի բակին մէջ, ոմանք աղբիւրին առջեւ մնծ ծառին բոլորակը, ուրիշներ՝ չաթրուանին և-ղերքը, կը սպասէին ժողովին ելքին։

Ուշ ատեն, իրիկուան դէմ վերջացաւ նիստը, խիստ կարեւոր որոշումներ արուած էին, որոնց գործադրութեան հոգը յանձնուեցաւ Հազար իշխանին ու Նազարէթ Նորաչխարհեանին։

Ժողովականները մտքին ցրուեցան և իջան Զեյթուն, վանքը մնաց միայն իշխանը, և Նորաչխարհեանը, որոնք այն գիշերը միասին ընթրեցին վանահայր քահանային հետ և վանքին մէջ պառկեցան։

Նոյն գիշերը, երկու սուրհանդակներ ղրկուեցան Ֆրնուզի Ս. Կարապետի վանքը, Թադաճեան Բարթողիմէոս վարդապետին, Հազար իշխանին և Նազարէթ Նորաչխարհեանին կողմէն մասնաւոր նամակ մը յանձնելու անոր։

Այս նամակին մէջ իշխանը, Նորաչխարհեանի հետ, Ֆրնուզի փոխ-վանահայր վարդապետին կը հաղորդէր նոյն օրը դումարուած արտասովոր ժողովին որոշումները, պատուիրելով որ չուառնվ Երթայ Մուխ Ջորը (Գաբանըզ Տէրէ) և նորեկ հնչակեան պարոններուն հետ տեսակցի, հասկնայ անոնց նպատակը, և իր տեսակցութեան արդիւնքը հաղորդէ անմիջապէս Զեյթուն, անապահով բանբերի մը միջոցաւ։

Ֆրնուզի փոխ-վանահայրը, առտուան ժամերգութիւնը նոր աւարտած, տաճարէն դուրս կ'ելլէր, երբ

տեսաւ երկու սուրհանդակները, որոնք հոն կը սպասէին, տաճարին դուռը։

Սուրհանդակները մօտեցան վարդապետին, այլը պաղին.

—Օրհնեա՛լ ըլլաք, ըսաւ վարդապետը, դլխի նշանակալից երերումով մը, աչքերովը դննելով երկու Զեթունցիներուն դիմագծերը, ուրկէ՞ կուգաք հոգիս.

— Զեթունէն, հա՛յր սուրբ, պատասխանեցին սուրհանդակները։

Թաքաճան վարդապետը, մէկ կողմէն խօսելով, կը քալէր, և սուրհանդակները կը հետեւէին իրեն։ Հասաւ խուցին առջեւ, ձեռքի բանալիովը բացաւ, ներս առաւ երկու հիւրերը, դուռը գոցեց, դլխի վեղարը հանեց, նոյնպէս կռնակի վերարկուն և նստաւ բազմոցին անկիւնը։

Սուրհանդակները սակի վրայ։ կը սպասէին.

— Եկէ՛ք նայիմ, առաջ եկէ՛ք, ըսաւ վարդապետը, ի՞նչ գործով եկած էք։

Սուրհանդակներէն մէկը, ծոցէն նամակ մը հանելով, երկնցուց վարդապետին, և

—Հա՛յր սուրբ, ըսաւ. մեր իշխանին կողմէն կուգանք, կարդացէ՛ք նամակը, պատասխանը դրեցէ՛ք, հիմա պիտի մեկնինք, այսօր մինչև կէսօր պէտք է դարձնալ Զեթուն գանուինք.

—Նստեցէ՛ք քիչ մը, հրամայեց վարդապետը. ինչո՞ւ այդքան կ՚աճապարէք.

Եւ ակնոցը քիթին, սկսաւ քաղել նամակը։

Յետոյ դառնալով սուրհանդակներուն.

— Ինչպէս է Հազոր իշխանը, հարցուց.

— Շատ աղէկ է, չատ աղէկ, կրկնեցին երկուքն ալ.

— Հապա Նազարէթ չալո՞ւշը. հարցուց վարդապետը. տեսա՞ք զինքը.

— Հոն էր, պատասխանեցին սուրհանդակները. Ս. Աստուածածնի վանքը. ինք ալ ներկայ էր ժողովին.

— Լաւ, լաւ, ըսաւ Թաքաճեան. դուք հիմա քիչ մը դուրս եղէք, պատասխանը պատրաստեմ:

Երկու սուրհանդակները դուրս կելլու կը պատրաստուէին, երբ վարդապետը.

— Կեցէ՛ք, կեցէ՛ք, ըսաւ:

Ետոյ դուրս կելաւ, վանքի սպասաւորներէն Պետրոսը կանչեց ու պատուիրեց որ հիւրերը սեղանատունը տանի նախաճաշի համար:

Իսկ ինքը, վերատին իր խուցը մտաւ, իշխանի նամակին պատասխանը գրելու համար:

Վերջապէս աւարտեց գիրը, վերատին իր քովը կանչեց սուրհանդակները, նամակը յանձնեց անոնց, և օրհնելով ճամբու դրաւ զանոնք:

Սուրհանդակներուն մեկնումէն մէկ ժամ ետքը, Թաքաճեան վարդապետը ձին հեծաւ իր ծրնուղի կաթիճներով և ուղղուեցաւ դէպի Մութ Զորը, ուր, ինչպէս որ կանխաւ կարգադրուած էր, ներկայ պիտի ըլլային Աւազդալի և Սրեղինի գիւղապետները, ինչպէս նաև Զեթունցիներէն քանի մը ներկայացուցիչներ, իրենց կաթիճներուն հետ:

ԻԴ.

Վերջապէս արձակուեցան մնացեալ մէկ քանի Զեթունցիները, որոնք տակաւին կը մնային Հալէպի կեդրոնական բանտին մէջ։

Ասոնք ամէնքը վերապրեցան ու խառնուեցան իրենց նախկին ընկերներուն մէջ, որոնք, հնչակեանները ղեկավարութեան տակ, ապստամբութեան կը պատրաստուէին։

Հալէպէն վերապրեցան նոյնպէս Ազատին, ինչպէս նաև իր միւս ընկերները, բայց ի Շահէն Մխոյէն, որ կարեւոր գործով մը Տէօրթ Եօլ մնալ ստիպուած էր։ Ազատը Համիտէն վերապրեցին, իրեն հետ բերած էր Մխէրան վարժապետը. իսկ Ազատին Անթիոպէն քանի մը կարճենը ալ բերած էր այս անգամ. Արթօ, Կարուճ, Նեռսես և Յակոբճան, չորս ընտիր երիտասարդները, որոնք Հնչակեան մկրտուած, ուխտած էին կռուիլ Զեթունցիներուն հետ ու մնանիլ Հայրենիքին Ազատութեան համար։

Հետզհետէ Ազատութեան նորադիր դիւանները կը հասնէին Ազատի հասէն։ Մաքսիչէն եկան պէրպէր Սեփան, Զարփանճաճի Միհրան և Տարագճի Յակոբճան։

Մարզերէն հասան երկու հնչակեան երիտասարդներ ալ, Մլեհ ու Նշան, որոնք նախապէս ծանօթի ըլլալով Կազմակերպութեան, մտան Ազատականց խումբին մէջ։ Անոնցն վերջը հասաւ Կարապետ Սուրիասեան, Բենիամին Պէհէվեանի հետ։

Սառնաք ամէնքը, ուրիշ չատ մը պետական պիտանութեան հետ, Ազատիի հրամանատարութեան տակ, Մուխ Ջորը համախմբուած, սկսան ապստամբական փոթորիկ ընել, անարձակութեամբ համար տեղական կառավարութիւնը, յաճախ հանդիպումներ և ընդհարումներ ունենալով այն կողմերու զանազան աշխէմներուն հետ, որոնց մէջ նշանաւոր էին Գամարցի և Զապալցի ցեղախումբերը:

Թաթաճեան Բարթողիմէոս վարդապետը, ինչպէս կը տեսնուի ընթացողներէն, իր քառատան կաթիճներով մնացած էր Ծանուցէն դէպի Մուխ Ջորը, հնչակեան պարոններուն թագաւորը, ուր զարձեալ Հայոց իշխանին հրամանովը, հետզհետէ կուգային կը հաւաքուէին Զեմմանի բոլոր գլխաւոր պետապահներէն:

Այսպէս, Մուխ Ջորին մէջ մեծ թիւով բանակախումբ մը հաւաքուած էր արդէն, երբ Ծրնուզի փոխ-վանահայրը հոն հասաւ իջեւնելով:

Արևգնի պետապահ Մաչէր քհնեան՝ միայն երեսուն Արևգնցիներ բերած էր իրեն հետ, նոյնպէս Խարազաճի պետապահ՝ Գօճանան Արմէն քհնեան՝ կանուխ հասած էր հոն իր երեսուն մարդիկներով:

Մուխ Ջորին մէջ, բացի Ազատականներէն, համախմբուած էին հարիւր կտրիճներ, իրենց պետերով:

Հոն, մայրենական սառնախախտ անասուն մը խորը, առնանը բացուելուս, Թադէոս Բարթողիմէոս վարդ. պետի նախապահութեան տակ: Նկրտմանեան կոչմէն առնուազն հնչակեանցս Գօճանան Արմէն քհնեան, որ մեծ համբաւ ու համակրութիւն կը վայելէր այդ կողմերու բնակչութեան մէջ, իր հետաոտնս մեռաքով, և իր խոհական բնաւորութեամբը:

Նախապահը բացաւ առնանը հետեւեալ աղօթքով.

«Զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա՛ ի մեզ, տէ՛ր, եւ զգործս ձեռաց մերոց յա՛ջողեա մեզ»:

Յետոյ, նախագահը, դառնալով ներկաներուն.

— Ժողովականնե՛ր, ըսաւ, Աստուծոյ հրամանով և մեր Հայոց իշխանին հրաւէրովը հոս հաւաքուեցանք մեր հայրենիքին բաղդին վրայ խորհրդակցելու համար. դուք արդէն գիտէք, իմացած էք անշուշտ, մէկ քանի ամիս կայ, մեր աշխարհին մէջ հիւրեր ունինք, պղնիւ, բարի, պատուական հիւրեր, մեր արիւնէն ու մեր հաւատքէն, որոնք եկած են օգնելու մեզի, համիտական բռնապետութեան լուծը թօթվելու և Ձեթունի վրէժը լուծելու համար: Այդ յարգելի հիւրերը հոս են հիմա, ներկայ, մեր մէջը, կը խնդրեմ որ ուշադրութեամբ մտաւիկ ընէք, առանց ընդմիջելու, մեր Գօճանան Արքին քեհեան, որ ձեր կողմէն առենապետ ընտրուեցաւ այս ժողովին, ինքը պիտի հարցաքննէ այս պարոնները, լուսթեամբ մտիկ ըրէ՛ք ուրեմն:

Բոլոր ներկաները, չունչերնին բռնած, կըսպասէին որ իրենց առենապետը բերանը բանար:

Գօճանան Արքին քեհեան, ոտքի ելաւ և իր չնորհակալութիւնները յայտնեց նախագահ վարդապետին, իր եղբայրակից գիւղապետներուն և բոլոր ներկաներուն, իրեն հանդէպ ցոյց տրուած վստահութեան համար: Ձեւոյ, դառնալով պարոն Աղասիի, որ իրեններով քաշուած, անկիւն մը կը նստէր.

— Պարո՛ն, ըսաւ, բարի՛վ էք եկեր մեր աշխարհը, հաձո՛ր բարով.

— Շնորհակա՛լ եմ, քեհեա՛, ըսաւ Աղասի.

Նախ կուզեմ իմանալ թէ դուք ո՞վ էք, պարոննե՛ր.

— Մենք յեղափոխականներ ենք, աղա՛, պատասխանեց Աղասի, ուխտեալ ղինուորներ ենք մենք, Աղաւութեան համար կռուելու և մեռնելու.

— Լա՛ւ, չարունակեց առենապետը, կրնա՞ք մեզի յայտնել ձեր անուննները, նոյնպէս, ըսէ՛ք մեզի, ո՛վ է ձեր պետը:

Աղասի տաքի կլաւ, իր ընկերներուն հետ, և

— Քնեցեք, ըսաւ; ան՛ս ես և իմ ընկերներս:

Բոլոր ներկաները հրճուանքով մը կը դիտէին տեսարանը:

— Ես կը կոչուիմ Աղասի, չարունակեց պարոնը, ան՛ս ընկերներս. Ապահ, Հրաչեայ, Մլեհ, Նշան և Կարապետ.

— Նշան, Կարապետ աղէկ, ըսաւ Արթին աղա, բայց միւս անունները, ինչ տեսակ անուններ են, ո՞ր կը լսենք, դուք հայ չէ՞ք.

— Այո՛, հայ ենք, պատասխանեց Աղասի ժպտելով, և հայ լուսաւորչական, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ հարազատ զաւակներէն.

— Ապրի՛ք, ապրի՛ք, կրկնեց սահմնապետը, բայց կը ներէք, ձեր անուններէն բան մը չը հասկցայ, խնդրե՛մ, ըսէք ինծի, ինչ կը նշանակէ Աղասի.

— Աղասի, պատասխանեց Աղասի, անուն մըն է, հայ հերոսի մը, քաջի մը, չէ՞ք լսած Քաջն Ալտսի.

— Թապո՞ւր աղասի ըլէ պօլ աղասի էք, պարո՛ն.

Աղասին և ընկերները քահ քահ խնդացին Խարազամի դիւզապետին այս միամիտ հարցումին վրայ.

— Ինչո՞ւ կը խնդաք, պարոննե՛ր, չը հաւնեցա՞ք հարցումիս.

— Քաւ լեցի, ըսաւ Աղասի, ինքզինք զսպելով, և խնդալէն՝ աչքերուն արցունքը վազելով.

— Ուրեմն, չարունակեց սահմնապետը, ինչպէս կըսէիք, անգամ մըն ալ ըսէք ձեր անունները, նշանէն ու Կարապետէն դաս.

— Աղասի...

—Ներեցէք, ընդմիջեց քնհան, Աղասի՞, առաջ եկէք հայիմ, դո՞ւք էք Աղասին.

— Այո...

— Ապին անցէ՛ք դուք, հրամայեց առնապետը, մեր հայր սուրբին քովը։

— Մի՛սը, չարունակեց քհնան։

— Ախաի, ըսաւ Ապահ, մօտենալով առնապետին

— Դո՞ւք էք Ապահը...

— Այո, ես եմ, կրկնեց Ապահ։

— Դուք ալ անցէ՛ք Հայր սուրբին քովը, հրամայեց առնապետը։

— Մի՛սը թող գայ նայիմ, չարունակեց քհնան, դուք ինչ կը կոչուիք, պարո՛ն։

— Մկո՛ն...

— Մկո՛ն, Տէ՛ր իմ բարեբար Աստուած, բայազանցիյ Գոճանան, երկու քեւերը պարզած, ինչ անուններ կը լանք, Մկո՛ն, Մկո՛ն, Մկո՛ն, ազի՛կ, ազի՛կ, դուք ալ անցէ՛ք նայիմ այս կողմը։

— Մխսը..., չարունակեց քհնան, դուք ըսէ՛ք նայիմ, ինչ կը կոչուիք։

— Հրաչեայ, պատասխանեց Հրաչեայ Մոսոլ։

— Հրաչեայ, Հրաչեայ, Հրաչեայ, կը կրկնէր քհնան, կրկնելով ալիսի սորվինք, չատ լաւ, դուք ալ անցէ՛ք նայիմ հայր սուրբին քովը։

Յետոյ նկան Նշան ու Կարապետ, ասոնք անցան իրենց ընկերներուն կողմը, հայր սուրբին քով։

Առնապետը դառնալով նախապահին։

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ, եթէ յարմար կը դատէք, իրենց պետը միայն խօսեցնե՛նք։

— Պէ՛տք միայն խօսեցուցէ՛ք, ըսաւ վարդապետը, կը բաւէ, ընկերներուն կողմէն մէկ հոգի միայն թո՛ղ խօսի։

— Ուրեմն, յարեց առնապետը, առաջ եկէ՛ք նայիմ, ո՞վ է ձեր պետը։

— Ահաւասի՛կ, պատասխանեցին Հնչակեաններըը,

ցույց տալով պարոն Աղասին, որ առաջ անցաւ.

— Պարո՛ն, ըսաւ Գօճանան, ներեցէ՛ք, ձեր ա.. նունը մոռցայ.

— Աղասի՛...

— Հա՛, պարո՛ն Աղասի, չարունակեց քեհեան, դո՞ւք էք այս պարոննեըուն պետը.

— Այո՛, ե՛ս եմ. պատասխանեց Աղասի խրոխտօ-րէն.

— Կ'ապաչե՛մ, պարո՛ն, չընեղանաք, բան մըն ալ պիտի հարցնեմ ձեզի.

— Հարցուցէ՛ք, ազա՛, ինչո՞ւ պիտի նեղնամ, բաղդեց Աղասի.

— Ամօթ չէ՛, չարունակեց Գօճանան, կուզեմ դիտնալ, պարո՛ն, ձեր անունը կի՞ղծ է թէ ուսպանի ա-նուն է.

— Ուսպանի...

— Չարմանալի՛ բան, բացագանչեց քեհեան, դը-րութիւը միշտ երերցնելով, ո՛ր չնորըալի քահանան է մը-կրտեր...: Պարո՛ն Աղասի, կը հաճի՞ք մեզի յայտնել ձեր իւրաքանչիւրին ծննդավայրը...

— Այդ մանրամասնութիւնները մի՛ խառնէք, ա-ղա՛, առարկեց Աղասի, որովհետեւ մենք երդուեալ ան-դամներ ենք ընկերութեան մը, որուն բոլոր գործերը գաղտնիք են.

— Ես կը կասկածիմ ուրեմն, պնդեց առենապետը, ձեր անուններուն ճշդութեանը վրայ.

— Մեր անուններըը ճիշդ իսօսցանք, յարեց Աղա-սի, բայց մեր ծննդավայրերը չենք յայտներ, կը նե-րէք, երդուեալ գաղտնապահներ ենք մենք...

— Լաւ, յարեց առենապետը, խնդիր չէ՛, մի՛ յայտնէք ձեր ծննդավայրի անունը, հոգ չէ թէ ձեր ա-

նուէններն ալ կեղծ ըլլան կամ ուղիղ. ընկերութեան մը գործիչներ ենք կ'ըսէիք, չէ՞.

— Այո՛, պատասխանեց Ազատ.

— Ո՞ր ընկերութեան...

— Հնչակեան...

— Հնչակեա՞ն, կրկնեց առենապետը, ո՞ւր կը նըստի այդ ընկերութիւնը.

— Լոնտո՛ն, պատասխանեց Ազատ, Անգլիոյ մայրաքաղա՛քը...

Ներկաներուն հետաքրքրութիւնը կ'աւելնար, շատերը պարզ ու միամիտ գեղջուկներ էին, որոնք ո՛չ քերականը դիտէին, ո՛չ ալ աշխարհագրութիւնը:

— Անգլիոյ մայրաքաղա՛քը, կրկնեց Գօճաեան, Լոնտոնի մէջ կը նստի ուրեմն այդ ընկերակցութիւնը, ո՞վ է անոր վարիչը, ի՞նչ է նպատակը.

— Վարիչը կը կոչուի Աւօ Նազար Բէդ, պատասխանեց Ազատ, և մեր ընկերութեան նպատակը՝ Հայ միաւոր Բռնապետութիւնը տապալել է և Հայրենիքը փրկել.

— Աքանչելի՛ նպատակ, օրհնա՛ծ ըլլաք, մրմնջեց անդիէն Թադաճեան Բարթողիմէոս վարդապետը, օրհնա՛ծ ըլլաք, դո՛ւք ալ, ընկերութի՛ւնն ալ...

Նպատակը գեղեցի՛կ է, չարաշնակից առենապետը, բայց միջոցնե՛րը, կրնա՞ք լնծի ըսել թէ ի՛նչ միջոցներով պիտի գլուխ հանէք այդ նպատակը.

— Մաքառելո՛վ, կռուելո՛վ, կռուելո՛վ, պատասխանեց Ազատ, չարաշնակ ապոտամբելով, կառավարութեան պաշտօնեաները վռնտելով, տուրքը չը վճարելով, վերջապէս ամէն կերպով աշխատելով ակարացնել Բռնապետութեան սև ուժերը, մինչև որ ծագի Ազատութեան արշալո՛յսը...:

— Ազնո՛ւր խօսքեր, վարդապե՛տ եղբայրներ, կը

հեղնէր Խարազամի գիւղապետը, ինչո՞վ պիտի ընէք այդ ամէնը. ի՞նչ ուժ ունիք, զէնք ունի՞ք, բանակներ ունի՞ք, պարոննե՛ր.

— Զէնքը դրամով չէ՞...

— Այո՛, դրամո՛վ է, պատասխանեց առևտրապետը, բայց ո՞ւր է այդ դրամը...:

— Մզգը թող ողջ ըլլայ, պատասխանեց Աղասի.

— Մզգա ալ ողջ ըլլայ, դո՛ւք ալ ողջ ըլլաք, մըրմնջեց Բարթուղիմէոս վարդապետ. օրհնեա՛լ ըլլաք, օրհնեա՛լ, դրամ չատ ունի՞ք.

— Ո՛րքան կ՚ուզէք, պատասխանեց Աղասի. Հընչակեան ընկերութիւնը, հզօր, ամուր կազմակերպութիւն մըն է, ահա՛ւասիկ ութը տարի է որ հիմնուած է, և այս ութը տարուան մէջ, դիտէ՞ք, ո՛րչափ դրամ հաւաքած է,

— Ո՞րչափ, կրնա՞ք ըսել մեզի, հարցուց առևտրապետը,

— Միլիոննե՛ր, ազա՛, միլիոննե՛ր ունի այսօր մեր պետը, Նապարեակ, որ Լոնտոն կը նստի. մեր դրամը Լոնտոնի պանքան է:

— Զէնքը դրամով չէ՞, կ՚ըսէիք, պարո՛ն Աղասի, ըսաւ Գօճանան, չարունակեցէ՛ք ձեր խօսքը, ձեր ընկերութիւնը, իր նպատակը գլուխ հանելու համար ինչ միջոցներ խորհած է գործադրել.

— Դրամ հաւաքելով, պատասխանեց Աղասի, հայկական նեղբլին գաւառները կը ղրկենք մարդիկներ, ոմանք այդ դրամով գնուած զէնքերը կը վախցընեն հոն, կը բաշխեն գիւղօրապրուստներուն, և ապստամբութեան կը մղեն զանոնք Ապտիւլ Համիտի բռնապետութեան դէմ. յայտնի է թէ, դրամով թէ՛ զէնք կը գնուի և թէ՛ ուսուցա, այնպէս որ Ազատութեան համար կռուիլ ուխտողներուն ընտանիքներն ալ կը հոգացուին և մեր գործը կը յաջողի.

— Ինչպէս...

— Շարունակ պալքար կը մղենք, պատասխանեց Ազատ.

— Մինչեւ ե՞րբ, մինչեւ ո՞ր ատենն պիտի կըրնանք դիմանալ, առարկեց Գօճանան, ենթադրելով նոյնիսկ թէ դրամ ու պաշար ալ ունինք.

— Մինչեւ մեր վերջին կաթիլը կը թափենք, ազատ, Ազատութեան համար, պատասխանեց Ազատ, կը մարտնչինք մինչեւ որ տապալի Բռնակալին դահը, մինչեւ որ Ազատութեան, Եղբայրութեան և Հաւասարութեան արեգակը ծագի Հայրենիքի բոլոր զաւակներուն վրայ, հասկցա՞ք. և եթէ մենք չը յաջողինք, մեր յաջորդները, վաղուան սերունդը կրող չարունակէ մեր գործը...

— Լա՛ւ, յարեց Գօճանան, ուտենա ու պէնք ուտենանք, գօրացանք, զարկինք, գարնուելանք, ապահովելինք, ապահովութեանք, յետոյ, հետեւա՞նքը.

— Հը՛մ, հը՛մ, մրմնջաց Ազատ, դիտե՞ք՝ ինչ է հետեւանքը.

— Ինչ է...

— Սրթիին ազա, չարունակեց Ազատ խորհրդաւոր ու լուրջ դէմքով մը, հասկցա՛ր, դուք մեր բռնակալ զաղանիքը պիտի խլէք մեր բերնէն, հազ չէ, օր մը չէ օր մը պիտի յայտնուի արդէն.

— Ծօ՛ւխկէ՛ք նայինք, կրկնեց աւելնապատը, հետեւա՞նքը...

— Հետեւանքը միջամտութիւն է, միջամտութիւն, Սրթիին ազա.

— Ինչ ըսել է միջամտութիւն, հարցուց Խարազաճի դիւղապետը, պարզ խօսակցէք, մենք ազէտ դիւղացիներ ենք, սաման բարակ բաներէն չենք հասկնար, բարեկա՛մ.

Ներկաները խնդացին։

— Արթին աղա, չարունակեց Աղասի, միջամտութիւնը դիտե՞ք ինչ է։

— Ինչ է...

— Եւրոպայի Զորս Մեծ Տէրութիւնները, չարունակեց Աղասի ինքնավստահ չնչոտով մը, խոստացան օգնել մեզի, եթէ ապստամբինք համիտական կառավարութեան դէմ։

— Որո՞նք են այդ Զորս Մեծերը, հարցուց առեղապետը։

Ներկայներուն սիրտը թնդաց. աչքերը չողացին և ականջները ցցուեցան. հարցաքննութեան փափուկ ինդիրը կը նառնուէին, և հետզհետէ չանկան կը դառնար ան։

— Կրնա՞ք մեզի յայտնել այդ Զորս Մեծերուն անունները, չարունակեց առեղապետը,

— Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեց Աղասի, ասիկա գաղտնիք մը չէ՛, գո՛ւք այս լեռներուն, անտառներուն և ձորերուն մէջ, քաղաքական աշխարհէն հազարաւոր մղոններով անջատուած, ո՛չ լրագիր կը կարդաք, ո՛չ հետաքրքիր, չիմացա՞ք։

— Ի՞նչը։

— Երեք Մեծ Տէրութիւնները, չարունակեց Աղասի, նոր ծանուցագիր մը ուղղեր Հայկական Բարենորոգութիւններուն համար, և

— Կ՛ապացո՛ւմ, ընդմիջեց առեղապետը, պարո՛ն Աղասի, նախ ըսէ՛ք մեզի, որո՛նք են այն չորս մեծ տէրութիւնները, որոնք խոստացած են օգնել մեզի, եթէ ապստամբինք։

Ես ալ նո՛յնը պիտի ըսէի, Արթին աղա, յարեց Աղասի,

— Ըսէ՛ք ուրեմն, մե՛նք ալ լսենք, կրկնեց առեղապետը։

— Մօսկօֆը, Ֆրանսըզը, Ինկլիզը, Իթալիան, հակկյա՞ք, ըսաւ Աղասի, իւրաքանչիւր յատուկ անունի վերջին վանկը չեչտելով.

— Աղէ՛կ, աղէ՛կ, ըսաւ Գօճանան գլուխը երերցնելով, աչքերը խոշոր մը բանալով ու ընդունելով, չիտակը մեծ բարեբաղդութիւն մըն է հայ ազգին համար, եթէ լո՛կ ինթաղրութիւն մը չէ, սակայն, կը ներէք, պարո՛ն Աղասի, թէև մինք լրագիր հեռագիր չաս չենք կարդար, ես չե՛մ հաւատար թէ այդ չորս մեծերը միասին գան, և ձեռք ձեռքի տուած, մեր գործին համար միջամտեն, իմ խելքս չի՛ կրնար, երանի՛ թէ սխալած ըլլամ ես...

— Արթի՛ն աղա, միջամտեց Թադաճեան վարդապետը, բարկացոտ չեչտով մը, ինչո՞ւ միշտ հակառակ կ'երթաք, մինք ի՞նչ գիտենք, թերեւս ճիշդ է պարոնին յայտարարութիւնը, թերեւս Աստուած հաչտութեան մեր ազգին հետ...

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ Գօճանան, ես հակառակ չե՛մ երթալ, խնդիրին խո՛րը կ'ուզեմ թափանցել, տակը քրքրելո՛վ է որ պիտի կրնանք ճչմարտութիւնը գիտնալ. և՛ս ալ կը վախտպիմ որ պարոնին ըսածները սապէս ըլլան և կասարուին, բայց, կը ներէ՛ք, հա՛յր սուրբ, ներսի դես չի՛ վկայեր, ես չեմ կրնար հաւատալ թէ այդ չորս մեծերը միասին կարենան գործել Հայ ազգին բարիքին համար, տեղւոյ անկարելի՛ է, անկարելի՛, հա՛, եթէ իրենց անձնական չահերուն համար պիտի միջամտեն ըսէր, թերեւս քիչ մը խելքս կտրէր.

— Ի՞նչ կ'ըսէք, Արթի՛ն աղա, դոչեց Աղասի, քաջալերուած վարդապետին նպաստաւոր չարժումէն, ուրեմն երբէք տեղեկութիւն չունիք ընդհանուր քաղաքականութեան մասին.

— Պատմեցէ՛ք որ մինք ալ գիտնանք, պարո՛ն Ա-

պասի, բաւ Թօճաեան հեգնոտ չարժուձեւով մը, մինչ այս լեռներուն մէջ ի՞նչ կրնանք խմանալ.

— Այսօր, չարունակեց Աղասի խանդավառ չեչոով մը, բոլանդա՛կ Եւրոպան ձեռք առած է Հայկական Խնդիրը, և, մանաւորապէս Անգլիան, Ֆրանսան ու Ռուսիան կ՛աչխատին Սպասիւ Համիտի ընդունել տալ Հայաստանի Վեց Նահանգներուն յատուկ Բարենորոգումներուն ծրագիրը, Զէյթուն ու Համըն ալ մէջը, և այս երեք մեծ տէրութիւններէն զատ, Իտալիան ալ կ՛աչխատի, ա՛խ, ի՞նչ ընեմ, լրագիրները քովս չեն որ ցոյց տայի ձեզի, և

— Հոգ չէ՛, հոգ չէ՛, պարո՛ն Աղասի, ընդմիջեց նախագահ վարդապետը. ըներանացի պատմեցէ՛ք, օրհնեա՛ր ըլլաք, մի՛շտ ապրիք,

— Զորս Մեծ Տէրութիւնները, չարունակեց Աղասի, թաչկինակովը արբեցով քրտինքը, որ կը հոսէր ճակատէն վար, վերջերս, հետագրական բանակցութիւններ կատարելով իրենց դահլիճներուն մէջև, որոշած են հաւաքաբար միջամտել Հայկական Խնդիրը վերջնականապէս լուծել տալու նպատակով. կը մնան Գերմանիան և Աւստրօհունգարիան, այս երկու մեծ տէրութիւնները չէզոք պիտի մնան, ո՛և է դիտողութիւն մը չպիտի ընեն միւս չորս մեծերուն գործողութեանց դէմ, կը հասկնա՞ք...

— Ձեր այդ բոլոր խօսքերուն դէմ ըսելիք մը չունիմ, պարո՛ն, բաւ Թօճաեան, միայն կրնա՞ք ըսել մեզի թէ ի՞նչ գործողութիւններ պիտի ընեն այդ չորս մեծ տէրութիւնները, ի՞րք պիտի սկսին իրենց գործողութիւնները.

— Օ՛, բացագանչեց Աղասի, չե՛մ մեղադրեր, խեղճե՛ր, խեղճե՛ր, ձեր մէջէն Մերսին կամ Իսկէնտէրուն գացող մը չեղա՞ւ այս օրերս.

— Ի՞նչ կայ որ...

— Կը հարցնեմ, չարունակեց Ազատ, եթէ հիմակ այդ երկու նաւաստիանները մարդիկներ գրկենք, գիտէ՞ք ինչ պիտի ուտեն հոն,

— Ի՞նչ պիտի ուտեն . . .

— Ձրահաւորնե՛ր, պատասխանեց Ազատ,

— Ո՞ր ձրահաւորները, հարցուց Գօճաեան,

— Անգլիոյ ձրահաւորնե՛րը, պատասխանեց Ազատ, Միջերկրականի ամբողջ նաւատորմիղը խարխափ է Իակինաէբուռնի ծովախորշին մէջ, հազարաւոր զօրքեր կըսպասեն հոն, հրամանի մը կըսպասեն ցամաք կլլելու համար, արդէն ո՞վ է մեզ գրկողը . . .

— Ո՞վ է . . .

— Անգլիա՛ն է, Անգլիա՛ն, չնչաց Ազատ.

— Ուրեմն Անգլիա՛ն գրկեց զձեզ, պարոննե՛ր, ըսաւ առեղապետը.

— Մխայն Անգլիա՛ն, յարեց Ազատ, մենք հոս եւ կամ ենք Զօրս Մեծ Տէրութեանց կողմէն. ի՞նչ կարծեցիք.

— Ըսել է թէ պատգամաւոր եկած էք դուք, ըսաւ Գօճաեան

— Այ՛ . . .

— Ուրախ ենք, չարունակեց Գօճաեան, կը շնորհաւորենք ձեր բարձր պաշտօնը, կը հաճի՞ք մեզի ցոյց տալ ձեր պաշտօնագիրները.

— Կը զարմանամ ձեր խելքին վրայ, Արթի՛ն աղա, ըսաւ Ազատ.

— Ինչպէ՞ս . . .

— Մենք կրնայի՞նք մեր վրայ կրկի՛ւ եւ թուղթ, չարունակեց Ազատ, չէ՞ք գիտեր թէ այս երկիրը մանաւանդ եւ օտարական՝ կը խուզարկուի, կարելի՛ էր մեզի հետ բերել այդպիսի պաշտօնագիր մը, սակայն, համբերեցէ՛ք, սիրելի՛ս, մօտ օրէն պիտի տեսնէք, պիտի

հասկնաք թէ մենք ո՛վ ենք, և ինչ պաշտօն ունինք։

— Ըսկ կուզէք ուրեմն թէ, յարեց Գօճանան, պաշտօնախմուլթիւր մը չունիք ձեր պատգամաւորի հանդամանքը հաստատող, հոգ չէ՛, մենք կը հաւատանք ձեզի։

— Վաղը, չարունակեց Ազատ, երբ հայկական ընդհանուր ապստամբական չարժումը սկսի և փոքրիկ կռիւ մը տեղի ունենայ, պիտի տեսնէ՛ք այն ատեն, պիտի տեսնէ՛ք թէ ինչպէս չորս մեծ տէրութիւններ ծովային թէ ցամաքային ուժերը պիտի վաղեն մեզի օգնութիւնս...։

— Կը տեսնեմ թէ, ըսաւ տաճկապետը, խոչոր, բաւական ընդարձակ ծրարէր մըն է ձեռքինը, ամբո՞ղջ հայ ազգը պիտի փրկէ՛ք դուք, այնպէս չէ՞.

— Այ՛, պատասխանեց Ազատ,

— Ամբողջ ազգը փրկելու համար, չարունակեց տաճկապետը, անհրաժեշտ բանակ մը պէտք է հանենք, որ, այդ բանակը պինդելու և պարէնաւորելու չափ դրամ ու զօրութիւն ունի՞ ձեր ընկերութիւնը.

— Ի՞նչ կըսէք, Արթիւն աղա, բոզոքեց Ազատ, մեր ընկերութեան դրամը չի՛ հասնիր, միլիոններով ասկի ունինք, և մէկ կռնչէ կը հաւաքուի.

— Ուրեմն դուք, յարեց Գօճանան, եկած էք մեզի թէ՛ պատուիրակ և թէ՛ օգնական,

— Այ՛...

— Հապրդեցէ՛ք մեզի ձեր ընկերութեան հրամանը, ըսաւ Գօճանան,

— Մեր ընկերութիւնը, յարեց Ազատ, կը հրամայէ զէնք առնել.

— Ցետո՞յ.

— Զէյթունի կառավարութեան պաշտօնեաները, Ապտիւլ Համիտի վարձկան ծառաները, վռնտել և ապստամբութեան դրօշակը պարզել։

— Պատերազմ հրատարակել, այնպէս չէ՞. ըսաւ առևտրականը.

— Այ՛ ...

— Լա՛ւ, պարո՛ն, չարունակեց Գօճանան, պատերազմը խօսքով չի մղուիր, աղէն սկսած, ամէն բան պէտք է պատրաստուի. իսկ մենք այսօր անպատրաստ ենք, եղտնակը բոլորովին անյարմար, դրամ չունինք, ինչպէս պիտի կռուինք, առանց դրամի և առանց նախապատրաստութեան:

— Ձեր ուզածը դրա՛մ թող ըլլայ, աղա՛, ըսաւ պարոն Սղասի յոխորտանքով մը, ահա՛ երկու ամիս է որ ափով ոսկի կը սփռենք, ահագին զումարներ պիտի հասնին մեզի, զաղափար մը կ'ուզէ՞ք կազմել թէ մինչեւ ցարդ ո՛րքան ծախսուած է.

— Որքա՞ն ...

— Չո՛րս հարիւր ոսկի ..., բացագանչեց Սղասի,

— Լսեցէ՛ք, պարո՛ն, ընդմիջեց Սրթին աղան հեգնելով, ո՛չ չորս հարիւր, այլ երկու հարիւր ոսկի, 100 ոսկիով բորակ առնուած է, իսկ միւս 100ով ալ՝ աղ ու ցորեն. աղը՝ Սրեզնի, իսկ ցորենը՝ Ծրնուզի.

— Ասիկա հերոսութիւն մը չէ՞, յանկարծ հարցուց Սղասի,

— Կ'աղաչե՛մ, ըսաւ Գօճանան, լինձի կը հաճի՞ք բացատրել, ի՞նչ ըսել է հերոսութիւն.

— Չէ՞ք գիտեր, յարեց Սղասի, հերոսութիւնը կը նշանակէ աղէին փրկութեան համար անձնազոհութիւն և նահատակութիւն.

— Դուք հերոսներ էք ուրեմն.

— Այ՛, այ՛, չէշտեց Սղասի հպարտ դէմքով մը, մենք հերոսներ ենք, այ՛, հնչակեան հերոսներ ...

— Օ՛, բացագանչեց Խարաղաճի զիւղապետ Սրթին աղան, ի՞նչ դիւրին բան է հերոս ըլլալ ...:

— Ինչպէս ...

— Դարերէ ի վեր այս լեռներուն վրայ ապրող Զեթունցին, որ իր բոլոր կեանքը կռիւներու մէջ կ'անցընէ, հերոս անունը չի' կրեր, չարունակեց սահմանապետը. իսկ դուք, այսօրուան պուզճե՛րը (երախայ) որ թշնամիին երեսը տեսած չէք, ո՛չ մէկ զնդակի դէմ կուրծք տուած էք և վառօդին հոտը չէ՛ք առած, դուք կ'ըլլաք մէյ մէկ հերո՞ս, կեցցէ՛ հերոսութիւնը...

— Իրաւունք ունիք, յարեց Ազատ, Արթին աղա, Զեթունցին գործնական հերո՞ս է, բան մը, զոր այսօր ամբողջ ազգը կ'ընդունի պարծանօք. իսկ մենք, մեր ընկերութեան կոչմէն ընտրուած ի պաշտօնէ հերոսներ ենք. մեր պաշտօնը կը պարտադրէ մեզի համարձակ քարոզել յեղափոխութիւնը, խրախուսել ժողովուրդը, վարժեցնել զայն ամէն վտանգ, մինչև իսկ մահը ծաղրելու, կրակին մէջէն քալելու, թէև, պէտք է խոստովանիմ, հայկական ընդհանուր ապստամբութեան մը պարագային, Եւրոպան, այսինքն չիշնալ չորս մեծ տէրութիւնները, պիտի ամիջապէս օդնութեան հասնին, և

— Ես այդ կէտը մոռցած էի, հնդնեց Գօճաեան Արթին աղան, իրա՛ւ, զրահաւորները կը սպասեն Իակէնաէրուն ու Մէրսին, այնպէս չէ՞.

— Անշո՛ւշտ, չարունակեց Ազատ, մանաւանդ ուրիշ աւելի կարեւոր կէտ մըն այ կայ.

— Ո՞րը...

— Եւրոպական չիշնալ տէրութիւնները, մոռցայ ձեզի հաղորդելու, բացարձակապէս արգիլք դրած են,

— Ի՞նչ բանի...

— Ապրիլ Հարիսի վրայ, չարունակեց Ազատ, ո՛չ բանակ պիտի կրնայ դրկել ապստամբած հպատակներուն վրայ, և ո՛չ ալ թնդանօթ դնդակներ անոնց դէմ...:

Խրատաճի դիւղապետը քրքիջ մը վրցուց, և ապշեցուց բոլոր ներկաները.

— Հըմ, հըմ, ըսաւ, մարդ չի կրնար չը խնդալ ձեր այդ միամիտ, չըսեմ աղայական խօսքերուն վրայ.

— Ինչպէս..., հարցուց Աղասի զարմացքոտ դէմքով մը.

— Սասունը մոռցա՞ք, ձայնը բարձրացուց աանենապետը, Ապահիւլ Համիտի կանոնաւոր զօրքերը, Համիտիյէներուն չէլի՞ն որ յարձակեցան Սասունի վրայ, անոնք չէլի՞ն որ թնդանօթի բռնեցին բոլոր հայ գիւղերը, քաղաքները...:

Աղասի, Խարաղաճի գիւղապետին այս չափազանց յայտնութեան առջեւ լուռ:

— Խօսեցէ՛ք, պարո՛ն Աղասի, չարունակեց Արթին աղա, նոյն ուժգին ձօնով, Սասունի ապի մը լուռնականները չէլի՞ն, որ ձեզի պէս անվորձ, վաւերաւն ու անխոհեմ գործիչներուն, ինչ կըսեմ, հերոսներուն (՞) քաղաքականէն խանդավառուած, զէնքի դիմեցին, կռուացան, և այսօր, ծայրայեղ թշուառութեան մը մէջ, իրենց քանդուած տաճարներուն ու հրդեհուած խրճիթներուն աւերակներուն վրայ նստած, կ'ողբան իրենց մարտիրոսացած կարիճները. Եւրոպան, ձեր այդ չորս Մեծ Տէրութիւնները չը տեսա՞ն, չը լսեցի՞ն, ինչ ըրին, ինչո՞ւ չը բողոքեցին գոնէ, վա՛զ անցանք իրենց... օգնութիւնէն:

— Աղասի չէր համարձակեր բերանը բանալու, գեղջուկի մը պերճախօսութեան առջեւ ինքզինք ապիկար կ'ըզգար, Արթին աղայի խօսքերուն մէն մի բառը դաման, անողոք ճշմարտութեան մը դրոշմը կը կրէր.

— Չը խօսի՞ք, պարո՛ն հերոս, չը խօսի՞ք, Եւրոպան ո՞ւր էր այն ատեն, ինչո՞ւ լուռ, ինչո՞ւ անտարբեր աչքով դիտեց մեր Սասունցի եղբայրներուն հոգեվարքը...:

— Արթի՛ն աղա, հերի՞ք է հերի՞ք, մոլտաց նահապետը, որ ամէն գնով ուխտած էր պաշտպանել Հընչակեանները.

— Հայրսո՛ւրբ ըսաւ Արթին աղա, մի՛ մեղադրէք զիս, սիրտս էրա՜ծ է, էրա՜ծ. Սուլթանը Սասունի ջարդերուն հերոսին կուրծքը չքանչաններով զարդարեց, և

— Որի՞ն կուրծքը, ընդմիջեց Աղասի,

— Չէքի բաչայի՛նը, չարունակեց Գօճաեան, Դ. Զօրաբանակին միւշիրին կուրծքը չի զարդարի՞ց...:

Աղասի դարձեալ լռեց:

Աւանապետը քիչ մը չունչ առաւ, երկար ա՛խ մը հառաչեց, երկու ձեռքերուն մէջ առած իր գլուխը, որ կ՛այրէր. յետոյ, դառնալով ներկաներուն, որոնք խորունկ լռութեան մը մէջ ընկղմած, կը հետեւէին հարցաքննութեան ընթացքին.

— Ամէ՛ն հայրենակիցներ ըսաւ, ինչպէս կը տեսնէք, հարցաքննութիւնը վերջացաւ. եթէ մեր նախագահ հայրսուրբը թոյլատրէ, քանի մը խօսք պիտի ուղղեմ ձեզի, և պիտի պարզեմ իմ դաղափարներս,

— Խօսեցէ՛ք, Արթին աղա, հրամայեց նախագահ վարդապետը.

— Թո՛ղ խօսի, թո՛ղ խօսի, կը կրկնէին ձայներ:

Եւ Արթին աղան խօսելու հետեւեալ ճառը, զոր բառ առ բառ կ՛արտագրենք այս էջերուն մէջ.—

« Սիրելի՛ հայրենակիցներ,

« Հարցուփորձը լսեցիք, իմացաք թէ ո՛վ են այս պարոնները, և թէ ի՛նչ պաշտօնով եկած են մեր կողմերը: Ասոնք մեզի կ՛ըսեն.— Ապստամբեցէ՛ք, պատերազմեցէ՛ք բռնապետական կառավարութեան դէմ և մենք պատրաստ ենք ամէն նիւթական օգնութիւն ու զօհաբերութիւններ ընելու ձեզի.

— Կեցցէ՛ հնչակեան ընկերութիւնը, օրհնեա՛ղ ըլլան մեր նորիկ պարոնները, գոչեց նախագահը:

Ներկաները ծափերով ողջունեցին նախագահ վարդապետին մաղթանքները:

«Սակայն, իմ կարծիքով, սիրելի հայրենակիցնե՛ր, բանաւոր պատճառ մը չե՛մ տեսներ ապստամբելու, կռուի բռնուելու թշնամիի մը հետ, որ, վեհեր, կազմակերպուած, անուանր մշտ մըն է, ունի անթիւ հզօր բանակներ, կրնայ խեղդել վայրկենապէս մեր չարժումը, ինչպէս որ խեղդեց Սասունի ապաստ՛ը...:

«Իրա՛ւ, վերջերս քանի մը տխուր, ազգ միջադէպեր յաջորդեցին իրարու, և զրկեցին ժողովուրդին մխիթարը, բայց, մեր պանծալի նախնիքներուն բարի սովորութիւնը համեմատ, չտատով առինք առաջքը, միջոցներ ձեռք առնուեցան չարիքը խափանելու, և

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, այդ կէտերը բացատրեցէ՛ք, չը հասկցա՛նք, լուսեցան քանի մը ձայներ ներկանալուն մէջէն.

«Պիտի բացատրեմ, օրինակի համար, Դամասկոսի գաղթ-գայմագամին բարբարոս արարքները, մարմնատիւրքի ազատ սրինգայութիւնները, չէրքէզ Ասան պէկի գրգռիչ ընթացքը, երկու լուսա-տատիկանները խընգելը, պպտանացի չհնազանդին ապառնալիքները, այս բոլորը կարծեմ թէ իրենց արժանաւոր ու գոհացուցիչ լուծումը գտան: Այ ի՞նչ պատրուակ ունինք կռուելու: Եթէ անսանք այս պարոններու խօսքին, ազգային պաշտպանութիւնը պիտի մղենք:

«Որո՞ւ դէմ:

«Սպտիւլ Համիտի դէմ, որ Սասունը ջարդել տուաւ:

«Այս պարոնները կ'առաջարկեն անպայման պաշտպանել համիտական կառավարութեան դէմ, Զեթունի վրէժը լուծելու համար, հզօրօրէն թափուած մեր եղբայրութեան անմեղ արիւնին վրէ՛ժը:

— Այո՛, այո՛, Զեթունի վրէ՛ժը, մռնչացին ներկոտները, և անտառին ծառերը սարսռացին:

«Գնդեցիկ խորհուրդ, աղուո՛ր գաղափար, բայց, ըսէք, հայրենակիցներ, ունի՞նք նախապատրաստութիւն մը. հիմա պիտի առարկեն պարոնները թէ՝ ամէն բան պատրաստ է, բաւական է որ մենք մեր հաւանութիւնը տանք. «Եւրոպայէ՛ն պիտի հասնի օգնութիւնը» ըսաւ պարոն, պարոն... Ազասին...:

«Եւրոպայի դրամին ու օգնութեան վստահիլ՝ յիմարութիւն է, հայրենակիցներ. ճիշդ է, Եւրոպացիները դրամի տապրանիներով լեցուն պանքաներ ունին, անթիւ զօրքեր ու ընտիր զէնքեր ունին, թնդանօթներ ու զրահաւորներ ունին. բայց, ո՞վ կրնայ երաշխաւորել արդեօք, այդ բոլոր զօրութիւնները պիտի գործածուի՞ն հայկական փրկութեան համար, ինչպէս որ այս պարոնները կ'աչխատին մեզ հաւատացնելու: Ես երբէք չեմ հաւատար, և կը խնդրեմ, եղբայրնե՛ր, որ դուք ալ չը հաւատաք այդպիսի... ցնորքներու, չըսելու համար, սուտերու:

«Եւրոպան մէկ փող չի ծախսեր ապստամբող ազգերու համար, Եւրոպայի գործին չի գար արդէն Բռնապետութեան տապալումը, որովհետև, եթէ Սալսիլ Համիտ տապալի և Օսմանեան Հայրենիքը հրաշքով մը Սահմանադրութեան բարիքները սկսի վայելել, խակին, արտաքին յարձակումները պիտի սկսին, և մեզ հանդիսաւ չը՛ պիտի թողուն, չը՛ պիտի թողուն որ մեր երկիրը զարգանայ, առաջդիմէ, որովհետև մեր զարգացումին ու մեր առաջդիմութենէն մեծապէս պիտի տուժեն Եւրոպացի հազարաւոր չահագործները, որոնք այս երկիրը կը չահագործեն:

«Եւրոպան մէկ փող չի տար, ինչպէս ըսի, մեր ապստամբութեան օգնելու համար, բայց, չուրանանք, արկածախնդրու, սովահարներու, հրկիզախներու, վերջապէս, թշուառներու համար իրրև ողորմութիւն, ամսով ոսկի կուտայ:

«Եւ յետոյ, պարոն Աղասին կըսէր թէ անգլիական ու ֆրանսական զբահաւորներուն մէկ մասը կը ապահէ Իսկէնտէրունի ու Մէբոլնի նաւահանգիստներուն առջեւ, և միւս մասը պտոյտներ կ'ընէ հոս ու հոն, ծովին բացերը։ Կրնայ ըլլալ ատիկա. իրենց կառավարութեան հրահանգով ու ծովակալներու հրամանով այդ կողմերը կրնան եկած ըլլալ, սովորական պտոյտով մը, մեզի համար եկած են անոնք, մեր չարժումին կ'ըսպասեն, ցամաքը դօրք պիտի հանեն, եւն. այսպիսի ենթադրութիւնները ծաղրս միայն կը չարժեն, ուրիշ ոչինչ։

«Մեր ազգային չարժումին՝ մեր ազգը միայն պարտաւոր է մտանակցիլ և օգնել, որովհետև իր օգտին և իր փրկութեան համար պիտի ըլլայ այդ չարժումը, և ազգ ըսելով՝ անտարակոյս պէտք է հասկնանք ունեւոր, տասակ բանող ազգայիններըը, ասկայն, ախո՜ն, մեր հարուստները, մեր ջոջերը չա՜ս անտարբեր կը վարուին այսպիսի խնդիրներու հանդէպ. ազգային ազատագրութեան խօսքերը չա՜ս օտար կը հնչեն իրենց ականջին, որովհետև, բռնապետական չրջանի մը մէջ կրցած են իրենց դիրքը չինել, մեզի պէս դիւղացիները կեղեքելով, և դանազան ներքին, գաղտնի չահերով կապուած են համիտեան կառավարութեան հետ, չպիտի ուզեն բնականաբար օգնել չարժումի մը, որուն հետեւանքովը թերեւս իրենց դիրքը կրնայ խախտիլ...։

— Արթին ադա, սեւցուցէ՛ք նայինք, սեւցուցէ՛ք, կը արանջար նախազահը, յաճախ տեղ վոխելով, չէր կրնար հանդիստ նստիլ, չարունակ կ'երերար.

«Չէմ սեւցներ, իրականութիւնը կը պահակերացնեմ.՝ անգնինք ջոջերէն միւս գաղակարդի ազգայիններուն, օրինակի համար, սա մեր կուչտը բնակող Հաճընի, եօթը հազար տուներէ բաղկացեալ այդ գուշտ հայ քաղաքը՝ թուխսը նստած հաւու մը պէս, հաւկի-

թին վրայէն չկլլեր, թէև, յայտնի է աչխարհի, մինչ չա՛տ աւելի մեծ կարողութեան տէր է նիւթականա-պէս...:

«Արդ, այս ամէնը գիտնալով, տակաւին պիտի հաւատա՞նք թէ Եւրոպան պիտի հասնի մեզի դրամով թէ ղէնքով, թէ այս պարոնները կամ մեր հեռաբնակ ազգակիցները պիտի օգնեն մեզի, պատերազմի մը պարագային...:

«Ես կը կարծեմ թէ՝ այս հնթադրութիւններուն վրայ հիմնուած՝ դործի ձեռնարկելով՝ սխալներուն մեծագոյնը դործած պիտի ըլլանք, հայրենակիցներ, մենք այսօր; Ջեթունէ խաւիշդոռս ժամուան հեռաւորութեան վրայ, մեր դրացի և մենէ աւելի մեծ, նիւթական կարողութիւն ունեցող Հաճընի մեր հայրենակիցներուն չենք կրնար վստահիլ, ո՞ւր մնայ թէ հեռաւոր ազգայինները կամ Եւրոպացիները մեզի օգնեն...

«Կ'ազաչեմ, սիրելի հայրենակիցներ, լաւ խորհեցէք, չափեցէք, կշռեցէք, դատեցէք, հարմնիքի կամ կոչունքի չը պիտի երթանք.

— Ջեթունի համար պատերազմը հարմնի՛ք է, հարմնի՛ք, կը պատային ներկաներէն, քանի մը կտրիճներ.

«Մահուան ու կեանքի խնդի՛ր մըն է պատերազմը, զաւակնե՛րս...: Տէր մի՛ արասցէ, եթէ մենք Ջարդըւինք, ո՞վ պիտի հարցընէ, ո՞վ պիտի փնտռէ ու պահանջէ մեր արիւնի գինը. իսկ մեր կիները, մեր քոյրերը, մեր մայրերը, մեր զաւակները, այրի, որբ, թշուառ, մեր թշնամիներուն ձեռքը դերի պիտի իյնան, պիտի կկուլեն, պիտի խոչտանգուին և պիտի...: փճանա՛ն. անհաւասիկ անխոհեմ, յախուռն ձեռնարկի մը հետեւանքը...

— Արթին աղա, գոչեց Աղասի ընդմիջելով, ես

զձեզ խնայեմ մարդ մը կը կարծէի, բայց հիմա կը տեսնեմ թէ ճշմարիտ... խենդ մըն էք դուք...։

Գօճայեան (բարկացած). — Պատճա՞ռը։

Սղասի (դողդող).—Որովհետեւ կը խնդամիբերէք ճշմարտութիւնը, և քաջարի, լեռնական ժողովուրդի մը բնազդային ճոխչքը կը կտրէք, վատութեան, թուլութեան, տարկուբեան կը յորդորէք։

Գօճայեան (պաղարիւնով).— Կը սխալիք, պարո՛ն, ես խենդ չե՛մ, և մեր ժողովուրդը չե՛մ մոլորեցներ։ Ընդհակառակն, խենդը դո՛ւք էք որ, ձեր անունը, ձեր ծննդավայրը գաղանի կը պահէք մնել, խենդը դուք էք, և կապկելիք խենդ մը, որ զձեզ կուզէք կլլեցնել իբրեւ եւրոպական աերութեանց կողմէն ղրկուած պատուիրակներ, ո՛վ հերոս (՞.) պարո՛ն...

Խարազաճի ղեկավարը, հետզհետէ կը կորնչցնէր իր պաղարիւնը, չատ զրգռուած էր պարո՛ն Սղասիի դէմ։

Նախազահ վարդապետը, իր կարգին, կը դայրանար Աբթին աղայի դէմ, որ, իր կարծիքով, պաղ ջուր մը կը լեցնէր եռացող կերակուրի մը վրայ, իր խոհեմութեան յորդորներով։

Իսկ ներկաները, իրենք ալ զրգռուած, կռիւն կը կրպռատեին։

Հնչակեանները ակռայ կը կրճտէին Խարազաճի ղեկավարին դէմ. Ապահ մերթ ընդ մերթ կը փորձէր նետուիլ բանավէճին մէջ, բայց իր ընկերներէն կ՚արգիլուէր։

Պահ մը լռութիւն մը տիրեց, յետոյ, Սղասի, չարունակելով.

— Աբթի՛ն աղա, ըսաւ յուզեալ չեչաւի մը, կը ներէք, մենք ո՛չ խենդեր էք, ո՛չ ալ խաբեբաներ, մենք պարզապէս եկած ենք հոս յեղափոխութեան նպա-

տակով. կը զգուշանամ հոս կրկնել թէ մինչև ցարդ ո՛րքան ծախքեր ըրինք և ո՛րքան զոհողութիւններ, եթէ ինչպէս որ դուք կը կարծէք, մենք անկեղծ չըլլայինք, այսքան դրամ չէինք վատներ այս կազմակերպութեան համար։

Գօճաեան (հեգնելով). — Սրտիօք Զեթունցիները վարձք մը պահանջեցին.

Աղասի. — Ո՛չ, քա՛ւ լեցի, մենք փո՛ղ մը չենք առած իրեւ վարձք, բոլորովին, ապի, ցորենի համա՛ր միայն ըրած ենք յիշեալ ծախքերը, ո՛չ միայն մենք, այլ բովանդակ ազգը կը ճանչնայ Զեթունը, գիտէ թէ հիւրասէր է ան, և տակաւին նահապետական բարքերը կը պահէ, այդ մասին չա՞տ չնորհակալ ենք մենք, ո՛ և է առարկութիւն մը չունինք.

Գօճաեան (ձայնը փոխելով, քիչ մը խիստ). — Զեթունցին երկու հարիւր ոսկիով ո՛չ կ՚ազատուիր, ո՛չ կը հարստանայ, և այդ չնչին դումարին համար չը՛ պիջանիր չնորհակալութիւն յայտնելու, պարո՛ն, դուք լաւ խորհեցե՛ք։

Աղասի. — Ի՞նչպէս...

Գօճաեան. — Անգամ մը խորհեցէ՛ք թէ Զեթուն առանձին, հապա հինգ հարիւր առնելէ կը բաղկանայ, իսկ Արեգին, Աւագալ ու Ցրնո՛ւ, այս երեք մեծ գիւղերը՝ ուրկէ հարիւր անուր են, հետեւաբար, երկու հազար երեք հարիւր ընտանիքներէ կը բաղկանան ամէնքը, որոնք ազնուացան,

Աղասի.— Բանի՞ պատերազմիկներ կարող էք հանել.

Գօճայեան.— Վեց հազա՛ր, որոնց չորս հազա՛րը միայն ունին հրացան, հին չափագլուխներէն. իսկ երկու հազարը բոլորովին անզէն, դանակի կտո՛ր մը չունին, աղքա՛տ են, աղքա՛տ, պարո՛ն... լրա՛ւ.

Աղասի.— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք հիմա, Արթին աղա, պարզ խօսեցէ՛ք, ի՞նչ պիտի հասկնանք այդ հաշիւներէն,

Գօճայեան.— Ըսել կ'ուզեմ թէ մեր վեց հազար պատերազմիկները հա՛յց կ'ուզեն, ղէ՛նք կ'ուզեն, վառո՛դ կ'ուզեն, և ասոնց ընտանիքները դոնէ չոր ուտելիք մը չունենա՞ն.

Աղասի.— Ի՞նչ ըսել է, Արթին աղա, ըսէ՛ք ինծի, քանի՞ հազար ոսկի պէտք է այս բոլորին համար.

Գօճայեան.— Դուք ըսէ՛ք, իսաւ ոսկի,

Աղասի.— Ի՞նչպէս...

Գօճայեան.— Մարդ գի՛ւմս, վեց հազար պատերազմիկներէն իւրաքանչիւրին համար իսաւ ոսկի կ'ըսեմ, չա՞տ է արդեօք,

Աղասի.— Քիչ ալ չէ, չա՛տ աղէկ, դումարը հաշուեցէ՛ք,

Գօճայեան.—Քանի անգամ վեց հազա՛ր, ի՞նչ կ'ընէ,

Աղասի.— Հարիւր քսան հազար ոսկի, բա՛ն մը չէ, Արթին աղա, քիչ առաջ ի՞նչ ըսի ձեզի, Զեթունի ուզածը՝ դրամ թող ըլլայ, դրամին թող մնայ խնդիրը, ա՛խ, եթէ գիտնայի՛ք, եթէ դո՛ւք ալ գիտնայիք թէ ինչե՛ր, ինչե՛ր կը դառնան Եւրոպայի մէջ, ի՞նչ պատրաստութիւններ, ի՞նչ խանդավառ վերաբերումներ՝ բռավանդակ աչխարհի կողմէն, հաւատացէ՛ք, Արթին աղա, ամբողջ հայ ազգը, ամբողջ Եւրոպան, իրենց աչքերը հոս սեւեռած, կը սպասեն, իսկ մենք հոս ժամավաճառ կ'ըլլանք, մի՛ղք է Հայրենիքին.

Գօճայեան.— Սիրելի պարոն, ժամավաճառ չըլլա՛նք, հաչիւը կ'ընէինք, ի՞նչ եղաւ դումարը,

Աղասի.— Հարիւր քսան հազար ոսկի՛,

Գօճայեան.— Լաւ, ո՞ւր է այդ դումարը, պարոն, եթէ այդ ոսկիները հինգ տարի առաջ պատրաստ ունե-

նայինք մեր քովը, ժամանակին դինուած կ'ըլլայինք ու-պարէնաւորուած և այսօր չէինք չուարեր. այն առեն, երբ բոլոր պատրաստութիւնները տեսած կատարած ըլ-լայինք, այսօր, սրտանց երախտապարտ և չնորհակալ պիտի ըլլայինք թէ՛ ձեզի և թէ ձեր ընկերութեան.

Ալպասի.— Հիմա՛կ ալ պիտի չնորհակալ ըլլաք.

Գօճայեան.— Ինչ բանի համար չնորհակա՛լ պիտի ըլլանք, որովհետև մարը դուռը բերեր էք, և կը հր-բաւիրէք մեզի նետուիլ ասպարէզ։..

Արթին ազան լուռ, յուզնած էր. նոյնպէս Ալպասին, որ թերեւս իր կեանքին մէջ. դպրոցէն ելլելէն ի վեր, այսպիսի խոսո հարցաքննութեան մը չէ՛ր ենթարկը-ւած։

Ներկաները յուզուած, անհամբեր կրսպասէին ժո-ղովին ելքին։

Նախագահ Բարթողիմէոս վարդապետը չանկարծ ոտքի ելաւ, լուռցուց ներկաները, և արտասանեց հե-տեւեալ յուզիչ ճառը, վ,րկենական սպասաւորութեան մը առակ.—

«Սիրելի՛ ազաներ, կարիճնե՛ր, մեր Արթին ազան ձեզի պարզեց այս հաւաքոյթին նպատակը. մենք հոս համախմբուած ենք խորհելու վերջին լուրերուն և դէպ-քերուն վրայ, վճռելու թէ ինչ պէտք է ընենք մենք, եթէ այսպիսի դէպքեր չարունակին տակաւին յաջորդել իրարու և եթէ իրականութիւն դանեն առնուած լու-րերը։

Մտայղ է թէ Ապահով Համիտ կատղեր է Հայերուս դէմ, և եթէ կարենայ, Թարխիներ-ու, Ալիսպանեներու և Լէնկիմուրներու պէս, հայկական արիւնէն աւա-զաններ պիտի կազմէ և հայկական դիակներէ բուրգեր, աչտարակներ պիտի կանգնէ, ա՛նքան մոլեգնած է Բռնակա՛լը...։

«Սակայն, միւս կողմէ, մեր Խարազաճի դիւզապետ Գօճաեան Սրբին ազայի՛ն ալ իրաւունք կուտամ, երբ կը զգուշացնէ մեզ ձախորդ քայլեր առնելէ խոհեմութեան յորդորներով։ Իրաւ՛ունք ունի, այո՛, Սրբին աղան վարձառու մարդ մըն է, միևնոյն ժամանակ ճշմարիտ ազգասէր մը, բայց ինծի կը թուի թէ առանց պատերազմի չենք՛ լմնցայ այս գործը։ Թշնամին կատա՛ղած է, ինչպէ՛ս ըսի, հանգիստ չենք՛ ձգէ մեզ, մեր երկիրը բռնութեան դէմ պաշտպանելու, մեր ինչքը, մեր կեանքը, մեր պատիւը պահպանելու միակ միջոցը, եղբայրնե՛ր և զաւակներ, գիտե՞ք, ի՞նչ է· պատերազմը, միայն պատերա՛զմը...։

«Խորհեցէ՛ք անդամ մը, ի՞նչ է այս մեր քաշածը· մեր հեռաւոր եղբայրները, Սպիտակ Համիտի հրամանով, կը հարստահարուին, կը չարչարուին· մեր քոյրերը կը բռնաբարուին, մեր անմեղ աղջկտիկները կ՛առևտանգուին, մեր մայրերը կ՛այրիանան և հայ ազգը, օրէ օր չարչարուելով, սպառելու, բնաջնջուելու վրա՛յ է....

«Զեթունցին չի՛ կրնար անտարբեր մնալ, ա՛յնքան վատ չէ՛, չի՛ կրնար անշարժ, անգործ նստիլ, երբ իր շուրջը թշնամին կը չարժի, կը գործէ։ Զեթունցի վրէ՛ժը, ասիկա՛ պիտի ըլլայ մեր նշանաբա՛նը...։

«Այս բոլորին վրայ աւելցուցէ՛ք թախանձագին աւաջարկը, զոր մեզի կ՛ընեն նեղկայ պարոննե՛րը· յիշեցէ՛ք պարոն Սպասիի սա ուշադրաւ յայտարարութի՛ւնը· — «Եթէ պատերազմի սկսինք, աւաջին ընդհարումին պիտի յաջորդէ եւրոպական միջամտութի՛ւնը, չորս մեծ տէրութիւններուն ցամաքային ու ծովային ուժերը պիտի վազեն մեզի օգնութեան և պիտի ձեռք բերուի հայ ազգին ազատութի՛ւնը։»

«Հայ ազգին ազատութի՛ւնը, ասկէ աւելի՞ ինչ կայ սիրելի, ինչ կայ քաղցր ու թանկագին. լսեցէ՛ք,

ազանո՛ր, խօսեցէ՛ք, ազաքնո՛ւթ, ո՞ր սիրտը կրնայ հանդուրժել ա՛յնքան նախատինքներու և ա՛յնքան հա-լածանքներու, կրնա՞ք երբէք վայրկեան մը մոռնալ Սասունի Սրհասի՛րը, Եղտըզին մինչև Սասուն, արիւնը կը հոսի հեղեղօրէն. ո՞վ են Սասունցիները, չը խօսի՞ք, ո՞վ են, ո՞վ, մեր արիւնակից, մե՛ր կրօնակից եղբայր-ները չի՞ն անունք, մեր երակներուն մէջ հոսող արիւնը չէ՞ այն թափուած արիւնը, ո՞վ պիտի լուծէ անոր վրէժ-ժը, ևթէ ո՛չ, Չեթո՛ւնը, Սասունին դինակիցը, դաշ-նակի՛ցը. Չեթուն ու Սասուն, անա՛ մեր ազգին դոյզ ապագաները, որոնք կը չոգան ու պիտի չոգան մեր քա-ղաքական կարմիր հոբելեանին վրայ...:

«Ես պատերազմելու կուսակից եմ, ես կը փափա-գիմ ա՛յս րոպէին յայտարարել ապստամբութիւնը, այո, պատերազմինք պիտի, դիտէ՞ք, ինչո՞ւ, 1. — Որպէսզի Չեթունի ազանդական անկախ ազին չը մարի ամօթալի խաղաղութեան մը մեղկանքին մէջ. 2. — Որպէսզի մեր թշնամին միանգամ ընդ միշտ համոզուի թէ անո-նուաճելի է մեր լեռը. 3. — Որպէս զի, Սասունի մէջ թափուած անմեղ արիւնին վրէժը լուծենք, Չեթունի վրէ՛ժը, և 4.— Որպէսզի, Աստուծոյ ողոր-մութեամբը, և մեր ղէնքերուն չնորհիւ, Հայրենի՛քը փրկենք բռնապետութեան անարդ լուծէն:

«Պատերազմինք, սիրելիներ, մեզի համար անդարձ նաւակ չի վայլեր, քանի որ ամբողջ ազգը բռնութեան տակ կը հնձէ. պատերազմինք, կտրենք թշնամիին քիթը, և չարդուփչուբ ընենք անոր արիւնոտ ակռա-ները, որպէս զի այլեւս չը կարենայ կրծել Հայուն ոս-կո՛րը...:

«Մենք, Ս. Լուսաւորչի հաւատքին վրայ հաստատ, միշտնք Ս. Վարդանանց պատերազմը, յիշենք միշտ Ղե-ւոնդ երէցը, Ռայ Մամիկոնեանը...:

Աղասի, ընդհանուր խանդավառութեան մէջ, յանկարծ ոտքի կու գու ու գոչէ.

— Ապրիս, Հայր սուրբ, հազար ապրիս, Լուսաւորիչն ալ դուն ես, Վէմդ Երկնի ալ դուն ես, Վարդապետն ալ դուն ես.

— Պարոն Աղասի, չարունակէ նախագահը, դուվեհանիր ու ծափեր խլելու նպատակով չէ որ կը խօսիմ. ան, պարոն, սիրտս թոնդ եղաւ, երբ Հայրենիքին Ազատութեան ձայնը լսեցի. այս քանի՛ դար է, այս երկիրը, այս ազգը գերութեան մէջ կը տառապի, Բանտարկի հուրին ու սուրին մատնուած. քիչ է մնացեր որ խաչա՛ր ջնջուի ան: Մայր—Հայրենիքը, դրախտավայր երկիրը կը պարպուի տարուէ տարի իր հարազատ որդիներէն, որոնք խմբովին օտար երկիրներ կը գաղթեն, օտար աղգերու մէջ կ'երթան խառնուիլ ու ձուլուիլ անոնց հետ. իսկ մնացեալները, մէկ կողմէ, անգութ, անարդար կառավարութեան մը ծանր ու ծանր տուրքերու բեռին տակ կը հնձուին, և միւս կողմէ հարբասահարիչ պևկերուն ու աւազականներուն քմահաճոյքները կը յագեցնեն... : Եղբայրնե՛ր, պատերազմինք մինչ, Ջարդուինք, հոգ չէ, ա՛զգը թող փրկուի... :

Աղասի (Ընդմիջելով).— Ի՞նչ կ'ըսէք, հայր սուրբ, ինչո՞ւ պիտի Ջարդուինք. փոքրիկ չարժում մը, խլրտում մը կը բաւէ, վայրկի թեւով պիտի հասնի օգնութիւնը. միջամտութիւնը, չպիտի ուշանայ, այս է կեդրոնին հրահանգը, մեր Լոնտոնի կեդրոնը չը սխալիր, անխուսափելի է միջամտութիւնը, մեր ծրագիրը պիտի կէտ առ կէտ գործադրուի:

Նախագահը, դառնալով Թօճայեան Սրթին աղային ու Սրեգնի Ֆաչեր քեհեային.

— Աղանե՛ր, ըսաւ, ի՞նչ կ'ըսէք հիմա, ի՞նչ որոշում կուտաք.

— Որոշումը ձեզի կը թողունք տալ, հայր սուրբ, ըսաւ Յակոբ քահանան, ես մինչեւ հիմա երկու կողմը մոխիկ ըրի, մինչեւ վերջը հետեւեցայ վիճաբանութիւններուն, չիտակը, մեր Գօճայեան Արթին աղային դիտողութիւնները չո՞ւ կարեւոր են, պէտք է լրջօրէն նկատի առնուին անոնք, չէ՞.

Նախագահը.— Անտարարակո՛յս, Յակոբ քահանա, նկատի պիտի առնենք, բայց ուրիշ, որո՞նք են.

Յակոբ քահանա.— Աղը, հացը, ղէնքը, ասոնք անհրաժե՛շտ են, հայր սուրբ. պատերազմը խաղալիկ չէ, ոչ ալ հարսանիք.

Գօճաեան (ընդմիջելով).— Հարսնիքը ծախք չո՞ւզեր.

Յակոբ քահանա (չարունակելով).— Պատերազմի՛նք, ես ալ պատերազմի կուսակից եմ, պաշտպանենք մեր իրաւունքները, մեր կեա՛նքը զոհենք մեր պաշտելի Հայրենիքին վերաբերեան ճամբան, բայց, ներեցէք տգեղ բացատրութեանս, էշնահատակ չըլլանք. մեր պապերը մեզի ժառանգութիւն թողուցին պատերազմը, բայց, միեւնոյն ժամանակ, մեզ գնդակ պարապ չարձակեցին։

Աղասի (ընդմիջելով).— Յակոբ քահանա, Լմնաոնէն մինչեւ հոս ինչո՞ւ եկած ենք արդէն, Զեյթունի համբա՛ւը մեզ բերաւ ձգեց այս լեռներուն մէջ. աղը, հացը, ղէնքը, այս ամէնը դրամո՛վ կը հայթայթուի. դուք անգամ մը վճռեցէք, պատերազմի որոշումը տուէք, մնացեալը մեզի յանձնեցէք, մեր ընկերութի՛ւնը պիտի հոգայ բոլոր ծախքերը...։

Յակոբ քահանա.— Քանի որ այդպէս է, ալ ուրիշ ըսելիք չունիմ ես, բաժակը լեցուած է, պատերա՛զմը պիտի մաքրէ այս աղտոտութիւնները. պատերա՛զմը պատերա՛զմը, կեցցէ պատերազմը...։

Մութ Զորը դղրդեցաւ հաբիւրաւոր կուրծքերէ

ժայթքած վրէժի ազազակներէն ու հարիւրաւոր ձեռքերու պոռացող ծափերէն։ Անոնք նետուն զարհուրած կաղնիներն և կազամախներէն ասրտացին և արձագանգը լեռնէ լեռնէ սուրալով ասրսեցուց յաւիտենական ապառաժները։

Նախապահ վարպետները, յանկարծ կանգնեցաւ և Չեխովնի բարբառով արտասանեց հետեւեալ ցեղով ճառը զոր նոյնութեամբ հոս կ'արտագրենք, ասորև դնելով Թարգմանութիւնը.

«Ժողովուրդ, մեր գեղացիք։ Ձեւ հոմս չմ ծիծվիցնէք աուչմանըն հիսը, չիմ քանը համար, գիտէք. իս ասիմ ձիդ, իլէս մկլաթը, ուրէնքը ուղուըն, ու մեր ազատութիւնը ճամրանքը. ըմմը՝ մեր տիւչմանը ըլըմեն չի կանցնիք կընըցցի. Հօսիւ համար, պէտք է հուր նիւրիկէն ծիծվիլնք ու տուչմանըն ուճոխը միւրեզցընինք....։

Մինէավիւր պէտք է գիտանանք թը՝ էս տէօկիւչը առջէ տէօկիւչնուն կիմի ըչպիտի նը, էս տէօկիւչը՝ չմ մինձ է. հէմ իսէ միտ նը. չիւնքիւ պիւթիւն ազգին ազատութիւնը համար պիտի ծիծվիլնք. էս տէպէան, ամէն մարդ, մնունլը չարդիվլը ճակատը թուզ առնու. մնունլնք նը՝ վէթանըն ուզուրը մնուռ կուննլնք. էկէր էս տէպէան ուժէօվ իլլնք նը՝ թիւմ ազգը պիտ ազատվը. էկէր. Սապռ չէնէ, չարդիվլնք նը՝ նահատակ, մէպարիւս կունլնք. ըմմը, պիւթիւն ազգը մուրնիվլիմ՞ն կունը...։

«Դօք, գեղացը էղէկտէաք, չ՞ց պիտի գանվլնք էս տէօկիւչին մէջ, գիտէ՞ք, ուր ազգը չը կընվը, ու իր ազատութիւնը գանոյ, իսա՞ր աուչմրնըն ձեռացը։ Ձոց որ անութիւը ապրն մը, օվը գանկոյ համար կուլլվը, կը լլվը, ու իրը գանոյ նը՝ ուժէով մը վիրէան կուչաբէ, իրեէան կիմի, գօք էս պէտք է

չուքէք տուչմունըն գագաթը. ըրնա գիտացէք, տուչմունը չըսպանած մեռնիլօղը՝ նէ նահատակ կունը, նէ՛ ատա արքատուքըն կանը իրթոյ, սղգէա չէ հէսխպիլը: Ծըծկըվիցէք հատ մը իվիկ ըսպանիկոյ. էկէր ամէն մորդ իմ սասծը կիմի ծիծվը նը, հէ՛չ քիւչիւմ մէնէք, մինք հոխ պիտէնինք, պիտի սղթինք տուչմունըն, էօտիւր համար հիւպ մէնէք:

« Օսո՛ էա ասիմ ըր, Քիւրիւստիւսի վիրոյ իւղիւրդ հատուտք չունցնիլօղը՝ ինտէաս տէօկիւչը մէջ ուժէօվ չէ՛ կանը նը. էօտիւր համար, հումո պայո՛ւա էա կ'ասիմ պէտք է ըլըմոն հատուտք ունցնէտք:

« Իա՛ս էա կու պատուիրիմ ձիզ, ամէն մորդ, էրիկ, կնիկ, հէպվիւր, պատուղ, տէլիղանը, էրկէն, սղջկէն, չիւր պօրուղ տղէտքը, մոնտր մանտրկընիրը, պայիտ էա պէտք է հարոխ չակէք. թիֆոնք ունցնիլօղը՝ թիֆոնք, տտպանչատու ունցնիլօղը՝ տտպանչոյ, փալադանոկ ունցնիլօղը՝ փալադանոկ, զամոյ ունցնէղողը՝ զամոյ, վիցդնդուն ունցնիլօղը՝ վիցդնդուն, կո հասկընէտ՞ք...: Իտաս բանիրուն մէկնէա չունցնիլօղը՝ կիւչիւչէօվ, ճկուռէօվ, մոնտրը գանկէօվ, չամխուրով, փիտատէօվ, մանգըղէօվ, յիւտիւցէօվ, քարէօվ; փէտէօվ, չաքուճէօվ սիլահնամըչ թուզնը. իւնչ վոխտ ըր տուչմունըն խտուբնվընք նը՝ հըմըն, չապըխ չապըխ չապըխ փուրիրը խնթիցէք, խնթիցէք հանիցէք, աղբքընըն, մաղմղբը գ՛րա վէթիցէք, հէչ մի վախէք, Քիւրիւստիւս միր դընան է. զաթը գիտէք ըր տուչմունը վախկիւտ կունը. էօտիւր համար հէ՛չ մըտք մէնէք, մինք ուժէօվ կիլլինք հախ՛ն էա կուգանք:

Յետոյ ծոցէն հանելով արծաթապատ Աւետարան մը, չարունակէց իր Լեռան Քարոզը.

« Հա՛սիկ Ս. Աստուածածնի Փրկիչը. խավը ինձէ համար ինք ընդ կընծայընէ նը՝ էան կ'ապրը, հապա խավը ինք ընդ պէտէ չը մնանըմ ատչի, էան կու կընծայը. հումո հասկըցա՞ք Քրիստոսիան չուտիքը. էօսիւր համար կուբէնիմ ըզձեզ ըր՝ Քրիստոսիան չուտէն դուրս չկայէք. հէմ ողջը կու միծնայ, կու փառաւորվը, հէմ էա ևէսիրութընը կու կարվը:

« Հումո միծ թէնպէահ մէա ունըմ ձեզ, թիֆանք փախիլոյ առէն՝ ըսընա նիչոն առէք, մի հասկրէաք, կաքվու փախիլոյ կիսի փախցէք. հէմ խուռուէն մի փախէք, չուտ մուտէն փըսախցէք ըր՝ դեղոն մուխը թախ փիւրը լցվը երձիճէն հիսը մէկանչ:

« Մէր Դեղչէ ախօկիւղնէն, մէր պապիրուն էտէաթըն էա ինտէաս էր, էկէր չէք մասցի նը, իլէա, իլէա մուտէն փախցէք...:

« Հը՛, էասէա կու պատմէլիմ ձեզ. էաս դրսըցը մուտաֆիրնէն ըր մէր աչխարհքը իկոծ է, բարէօվ, հէնց հաղոր բարէօվ իկէր ին. հէսկինք թէ Աստուծու ըզնոն իկոծ ին, չէ թէ աստանին ըզնոն. չէրք պիտէ նը նը՝ էան կունը:

« Մէկ մաքէտ ըլը, էօսիւնց մըտքն էա քէօթիչէ...

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

« Ժողովուրդ , մեր Գեղացիք ։ (1)

«Մինչև հիմա չատ պատերազմներ մղեցինք թշնամիին դէմ, ի՞նչ բանի համար, գիտէ՞ք. ես ըսեմ ձեզի, միայն ազգի, միմիայն օրէնքի համար, ու մեր ազատութեան ճամբան. բայց չկրցանք ամբողջովին ջնջել զայն. այս պատճառով, պէտք է նորէն պատերազմինք և մարենք մեր թշնամիին օճա՛խը ... ։ Պէտք է միայն դիտնանք թէ՝ այս պատերազմը չափաւ նմանի առաջուանները. ասիկա չա՞տ մեծ է, և, ամենաւելցինը, որովհետև բոլանդակ ազգին ազատութեան համա՛ր պիտի կռւինք, այս անգամ, ամէն մարդ, ճակա՛տը թոզ առնէ մնալով, չարզուիլը. եթէ մնանինք, վաթանին սիրտ՝ն մեռած կ՝ըլլանք, իսկ եթէ այս անգամ յաղթական կլլինք, ամբո՛ղջ ազգը պիտի ազատի. եթէ, Աստուա՛ծ չընէ, չարզուինք, նահատակ, մարտիրո՛ս կ՝ըլլանք, բայց ամբողջ ազգը մո՛ւրը կը պատէ ... ։

«Դուք, Գեղացի եղբայրնե՛ր, ինչպէ՞ս պիտի վարուիք այս պատերազմին մէջ, որպէս զի ազգը չը կորսընցնի, իր ազատութիւնը վերստանայ և վրկուի սոսկին ձեռքէն ։

«Ինչպէս որ, սովտատնջ առիւծ մը, որ ըզ ը զբաղնելու համար կը թափառի, կը թափառի ու երբ որ գտնէ, ուժով մը վրան կը յարձակի, նոյնպէս ալ, դուք պէտք է չարչէք թշնամիին գլո՛ւխը. լաւ գիտցէք, ալ որ թշնամին չբռնանան կը մնանի, ո՛չ նահատակ կ՝ըլ-

---

(1) Գեղացիք բառը կուտան իրարու Զեթունցիները, եւ Զեթունը ԳՆՂ. կը կոչեն, ինչպէս ըսինք արդէն.

Ծ. Հ.

լայ, ո՛չ ալ կրնայ արքայութիւն երթալ, ո՛չ ալ ապրիլ անդամը կը համարուի։

«Ջանացէ՛ք մէկ հատ տալի՛ ապաննելու, եթէ ամէն մարդ իր ըսածին պէս կուգի, ընտա՛ մի՛ տարա՛ կուտիք, մենք պիտի վաստկինք, պիտի յաղթահարենք թշնամին, այդ մասին մի հոգաք։

«Այս ալ ըսեմ ձեզի, ով որ Քրիստոսի վրայ ճշմարիտ հաւատք չունի, այսպիսի պատերազմի մը մէջ յաղթող չը կրնար հանդիսանալ, ուստի, հիմակ, ձեզ ամենեցուն կըսեմ, պէտք է կատարեալ հաւատք ունենաք։

«Այս պատուէրն ալ պիտի տամ ձեզի. ամէն մարդ, էրիկ, կնիկ, պառաւ, պատա՛ռ, երիտասարդ, տղայ, աղջիկ, մինչև փոքրիկ մանուկները, մանր մունի տղեկները, ամէնքնիդ ալ պէտք է ղէնք չպակէք. հրացան ունեցողը՝ հրացան, սարճանակ ունեցողը՝ սարճանակ, փայտանակ ունեցողը՝ փայտանակ, դաչոյն ունեցողը՝ դաչոյն, վեցհարուածեան ունեցողը՝ վեցհարուածեան, կը հասկնա՞ք...։ Իսկ ով որ այս դործիքներէն ո՛չ մէկը չունի, կոչոցով, ճիւռռով, զմեղինով, չամփուրով, վայտատով, մանգաղով, յոտոցով, քարով, վայտով, մուրճով թող զինուի։

«Ու երբ որ խառնուինք թշնամիին հետ, խլոյն, արա՛գ արագ, փորերը խոթեցէ՛ք, խոթեցէ՛ք հանեցէ՛ք, աղիքներուին, փորոտիքնին դո՛ւրս թափեցէք, ընտա՛ մի՛ վախնաք. Քրիստոս մեզի հետ է, մեր կողմին է։ Սրդէն գիտէք որ թշնամին վախկոտ կ՛ըլլայ, հետեւաբար, ընտա՛ մի՛ մտմտաք, մենք պիտի յաղթենք ու ջախջախենք զինքը։

«Ահա՛ տասիկ Ս. Աւետարանը, լսեցէ՛ք, ինչ կ՛ըսէ Տէրն մեր Քրիստոս Փրկիչը. ո՛վ որ ինձի համար իր անձը կը կորսնցնէ, պիտի ապրի. իսկ ո՛վ որ ինքզինք

կը պահէ մահուընէ, ան պիտի կորսուի. հիմակ հասկըցա՞ք Քրիստոսի խօսքերը։ Արդ, կ'օրհնեմ զձեզ, որպէս զի Քրիստոսի խօսքէն դուրս չ'ելլէք. թէ՛ ազգը կը մեծնայ, կը վառաւորուի, և թէ՛ դերութիւնը մէջտեղէն կը վերնայ։

«Հիմա մեծ պատուէր մըն ալ ունիմ ձեզի տալու. հրացան պարպելու միջոցին՝ ապէկ նշան առէ՛ք, մի՛ արտրաք, պարպեցէ՛ք այնպէս ինչպէս կը պարպէք կաքաւի վրայ. չըլլայ թէ հեռուէն արձակէ՛ք, չա՛տ մօտէն արձակեցէ՛ք գնդակը, որպէսզի վառօդին մուխը ճիշդ փորը լեցուի արձիճին հետ միասին։

«Մեր Զեթունի պատերազմներուն, ա՛յս էր մեր պապերուն սովորութիւնը, եթէ չէք մոռցած. անպատճառ, անպատճառ մօտէն արձակեցէ՛ք գնդակը...։

«Հա՛, ուրիշ պատուէր մըն ալ. այս դրսեցի հիւրերը, որ եկած են մեր աշխարհը, բարո՛վ, հինգ հազար բարով եկեր են, համարի՛ն թէ Աստուծոյ կողմէն եկած են ատոնք, ո՛չ թէ Սատանային կողմէն. ինչ որ պիտի ըլլայ, ան կ'ըլլայ։

«Միամիտ եղէ՛ք, ատոնց նպատակն ալ դէշ չէ...։»

Մուք Զորի դաւադրական ժողովին նախագահը, իր լեռան քարողը վերջացուցած, կը պատրաստուէր տեղը նստիլ, երբ ամէն կողմէ ախտն գոչել.

— Հա՛յր սուրբ, պահպանի՛չ մը, պահպանի՛չ մը.

— Օրհնա՛ծներ, ըսաւ Թագաճեան վարդապետը, նախ փա՛ռա՛ւա՛ մը պէտք է, փա՛ռա՛ւա՛ մը, որպէս զի բոլոր հին ախտերը բժշկուին, յետոյ կ'ըսեմ պա՛հպա՛նի՛չը։

Եւ, աչքերը լեցուած արցունքով, իր հաւատքին բոլոր զօրութեամբը, արտասանեց կուռ ու պարարտ Պահպանիչ մը, և յետոյ փակեց նիհարը։

Ժողովը ծափերով ու կեցցէներով չըջապատեց յե-

Զախախական վարպապետը, որ նորեկ հնչակեան պատրաստուեն հետ համախորհուրդ, պիտի պարզէր ապըստամբութեան գործը, և խաչը բռնած, պիտի քալէր իրենց առջեւէն, առաջնորդելով, յաղթանակէ յաղթանակ, դէպի Հայրենիքի ազատութիւնը...:

ԻԲ

Նախագահ Տէր Բարթողիմէոս վարդապետ Թադաճեան, Մուխ Զորի մէջ գումարուած ժողովին արդիւնքը, բոլոր մանրամասնութիւններն ու որոշումը պարունակող թղթով մը, Շավրայեան Հազար իշխանին հազորդելու համար դէպի Զեյթուն ճամբայ հանեց անմիջապէս երկու սարբանդակներ, Յիրուպի իր հետեւորդ կոթիճներէն:

Սակայն Զեյթուն հասած հինգ ժամէն, և ուղղակի իշխանին ներկայանալով, վարդապետին գիրը յանձնելին առաջ:

Իրիկուան դէմ էր, իշխանը կը պատրաստուէր ձին հեծնել երթալու իր այգին, ուր արդէն փոխադրուած էր ընտանիքը, այգեկութի պատրաստութեանց համար:

Առաւ նամակը, և սկսաւ քաղել։

Յետոյ, սուրհանդակներուն դառնալով.

— Զաւակնե՛րս, ըսաւ, մեր այդին գայէ՛ք դուք, այս գիշեր հոն պիտի պառկի՛ք, ըսէ՛ք մերիններուն, ես քիչ մը պիտի ուշանամ։

Սուրհանդակները մեկնեցան և ուղղեցին իրենց քայլերը դէպի Հաղոր իշխանին այդին, որ կը գտնուէր Շուղրի եզերքը, սքանչելի դիրքի մը վրայ, ճոխ պարտէզով ու պալատէա ծառերով զարդարուած, բազմաոսակ, համեղաճաշակ խաղողներով հարուստ, ընդարձակ այգի մը։

Իսկ իշխանը, յետաձգելով իր մեկնումը, չուտով իրեն քով կանչել տուաւ Նորաչխարհեան Նազարէթ չաւուշը, ասոր հաղորդելու համար Մուխ Զորի ժողովին արդիւնքը։

Նորաչխարհեան Փիսիրի քարայրը չէր վերադարձած, Զեթունի մէջ կը գտնուէր տակաւին, իշխանին հրաւէրին պատասխանելով, անմիջապէս եկաւ գտաւ գինքը սենեակին մէջ առանձին։

Մտածկոտ կ'երեւէր իշխանը։ Դիմացի ճերմակ ճամբան նայող տունին առջեւի սրահը նստած, փոցոնելու վրայ, դէմ առ դէմ, օրուան քաղաքականութեան վրայ կը խօսակցէին։

— Զաւա՛կս, ըսաւ Հաղոր իշխան, հայրական դողերը ձայնով մը, կը յիշես անչուշտ, Ծրնուղի վարդապետին պատուիրած էինք Մուխ Զորին մէջ ժողով մը դումարել, բոլոր գիւղապետներուն ներկայութեանը, հարցաքննել տալ նորեկ պարոններըը, և արդիւնքը մեզի հաղորդել։

— Այո՛, ա՛յր իշխան, յարեց Նորաչխարհեան, կը յիշեմ, պատասխան մը ստացա՞ք արդեօք։

— Այո՛, զաւա՛կս, չարունակեց իշխանը, պատաս-

խանը զրկած է վարդապետը, երկու Ծննուդյի ազաքներու հետ, քեզի կանչելի որ ցույց տամ գրուած թուղթը։

Եւ վարդապետին նամակը Նորաչխարհանին կը կընդունելով.

— Կարդա՛, բարձր ձայնով կարդա՛, ըսաւ.

— Դուք չը կարդացի՞ք, իշխա՛ն.

— Կարդացի, պատասխանեց Հազոր իշխան, բայց անգամ մըն ալ կուզեմ լսել, դուն կարդա՛, անգամ մըն ալ մտիկ ընել կուզեմ.

Եւ Նորաչխարհան Նազարէթ չալուչը սկսաւ կարդալ.

«Պատկառելի և Մեծաշուք իշխան Հազոր Շորվանան.

Զերուն

«Ձեր հայրական հրահանգներուն և հրամաններուն համեմատ, իմ խառնուն կարիճներովս մեկնեցայ Ծըրնուզէն և գայի Մուխ Ջորը, ուր արդէն հաւաքուած էին Արեգնի Խաչեր քահանան, միայն երեսուն կարիճներով և Սւազպալի ու Խարաղաճի Գիւղապետ Գօճայեան Արթին աղան՝ երեսուն աղաքներով։ Հոն էին նաև Հնչակեան պարոնները։

«Ժողովը գումարուեցաւ, և առնուազն ընտրուեցաւ Գօճայեան Արթին աղան, որուն յանձնուեցի հարցաքննութեան գործը։ Շիտակը, մեծ հեղինակութեամբ եղաւ հանուց իրեն վստահուած այս փափուկ պաշտօնը, ամենախիստ հարցաքննութեան մը բովէն անցուց Հընչակեաններուն պետը պարոն Ազատին։ Ապստամբութեան մը հետեւանքներուն վրայ ծանրանալով, խոհեմութեան յորդորներ ուղղեց համախմբուած բազմութեան, բայց, միաքերը գրգռուած, և յեղափոխական

պարոններուն ներկայութենէն քաջալերուած, ամենքը միաձայն պատերազմի հրաւէր կարդացին, և ես, իբրև հաւատարիմ հովիւ մը հօտիս, զովնցի, գնահատեցի ժողովուրդիս եռանդը, և Զեթունի վրէժը լուծելու համար պատերազմին անհրաժեշտ, անխուսափելի ըլլալը չնշանցի, և վերջապէս, ընդհանուր հաւանութեան արժանանալով իմ հրաւէրս, որոշուեցաւ ամէն գնով պատերազմիլ։

Ուստի, ապստամբութեան վերջնական յայտարարութիւնը՝ կառաբուտո իրողութիւն մը նկատելով, և ղեկութիւնը կը փութամ հաղորդել Ձեր Մեծութեան, սպասելով Ձեր հրամանին։

Մութ Ձորին մէջ համախմբուած բոլոր դիւղացիները կոչնչն յանձնառարուած եմ մատուցանելու Ձեր Վսեմութեան մեր երախտագիտական յարգալիր զգացումներուն հաւատարիմը.

Մութ Ձորի ժողովին
Նախագահ
Բ. Վ. Թաբանեան

Արեգնի քահանա — Աւագալի քահանա
Խաչեր Կարապետեան — Արքին Գօճաեան

Նորաչխարհեան յանկարծ գոչեց.

— Տէ՛ր իշխան, պատերազմի որոշումը տուած լինուցած են։

— Այո՛, այո՛, կրկնեց իշխանը, պատերազմի որոշումը արուած է, դուն ինչ կ՛ըսես, զաւա՛կս,

— Ինչպէ՞ս...

— Համաձա՞յն ես, չարունակեց իշխանը,

— Կը տարակուսի՞ք անկեղծութեանս, ամէ՛ր իշխան, արտնջաց Նորաշխարհեան.

— Ի՛նչ լեզի, զաւակս, ի՛նչ լեզի, յարեց իշխանը. Պապիկ իշխանին եղբայրը տարիներ ղազաւունիներ չի կրնար տածել Հայրենիքին համդէպ. այսօր Հայրենիքը կը կանչէ, վատահ եմ թէ պիտի հնազանդիս անոր ձայնին,

— Հրամայեցէ՛ք լինձի, ամէ՛ր իշխան, ճշդեցէ՛ք պարտականութիւնս, հրամայեցէ՛ք միայն, ըսաւ Նորաշխարհեան, ա՛յս րոպէէս պատրաստ եմ...

— Ապրի՛ս, ապրի՛ս, ա՛րի զաւակս, բայց ինչպէս պիտի ընես.

— Ի՞նչը...

— Պաշտօնդ, պատասխանեց իշխանը.

— Այս պաշտօնը, ամէ՛ր իշխան, մարզանք մըն էր, զէնքի վարժութիւնը չը մոռնալու համար ընդունած էի զայն սակայն երբ հիմա, պարտականութեան, աղդային պարտականութեան առջև ձայնը կը լսեմ, ա՛լ ամէ՛ն բան պէտք է լռէ.

— Ուրեմն, սիրելի՛ զաւակս, ըսաւ իշխանը դորովոտ չեչտով մը, նեռա՛յ վրայէդ այդ պէօլիւկ էմինի իմ ձարդ, դադրէ՛ ծառայելէ Սպարիւ Համիտի պէս բռնաւորի մը, մանր այսուհետեւ նոր տապարիզին մէջ, ուր իր քաջութեան և հերոսութեան արարքներով անմահացաւ քու նրէց եղբայրդ, յաւէտ ողբացեալ Պապիկը, և դուն, Նազարէթ, եղի՛ր նոր Պապիկ իշխան մը, վերականգնացուր թշնամիներուն սպրանքը՝ Պապիկ բաշտն, իրենց լեզուով...

— Պատրա՛ստ եմ կեանքս զոհելու Հայրենիքին համար, ամէ՛ր իշխան, կրկնեց Նազարէթ չավուշը տենդագին չարժումով մը, հրամայեցէ՛ք և հիմա, այս րոպէիս, պատրաստ ընեմ, ըղքտեմ, վրայէս նետեմ

այս համապգեսաը, որ համանիշ է բռնութեան, փըր-
ցընեմ, հիմա փըրցնեմ այս պղպէն կոճակները, հրամա-
յեցէ՛ք միայն.

— Ապրի՛ Նորաչխարհեան իշխանական տոհմը, և հաղա՛ր ապրի անոր հարազատ պարոզաան, մանքուր չառասխդը՝ Նազարէթ, զաւա՛կս, եկուր ուրնին, համ-
բուրի՛մ այդ քու ամբիծ ճակատդ, դողդոջուն չրթունք-
ներս տեղաւորեմ այդ քու արծուի աչքերուդ վրայ...

Եւ աղաղաաանքով մը մօտենալով կայտառ ու գեղեցիկ երիտասարդին, դրկեց զանի ողջագուրեց, և համբոյրներովը ողողեց անոր աչքերը, այտերը, ճա-
կաան:

Յետոյ, խորհրդաւոր, անոյշ հայհաածքով մը.

— Տղաս, ըսաւ, հրաժարէ ուրնին, հիմակուընէ հրաժարէ պաչտօնէդ, և քու կորիճներուդ խառմովը վառթա դնա Մուխ Զորը, Բարխողիմէոս վարդապետին քով, անձամբ դնա տես պինքը, արտասանդէ նորեկ-
ները, խոստայիր իրենց թէ, Զեթունը պիտի պաչտ-
պանէ գիրենք ամէն գնով, թո՛ղ չը վախնան երբէք: Մեր վարդապետը, հոգ չէ՛, առանց կանխաւ մեր կար-
ծիքը առանալու, վայրկենական պայքի մը մէջ, յայ-
տարարեր է պատերազմը.

— Շա՛տ լաւ ըրեր է վարդապետը, ընդմիջեց Նորաչխարհեան.

— Այդ խո՛սքը կը պահանջէ քենէ, զաւակս, ըսաւ իշխանը, և՛ս ալ արդէն պատերազմի կոչտակից էի.

— Ուրնին, չարունակեց իշխանը, այս իրիկուընէ կ'երթաս Մուխ Զորը, բաւական թիւով կորիճներու խումբով մը, կը գտնես Ցրնուզի վարդապետը, կը տես-
նես անձամբ պարան Աղասին ու իր ընկերները, կ'ըսես իրենց թէ՝ Զեթունը պիտի պաչտպանէ գիրենք, նոյն-
կակ իր գոյութիւնը վտանգելով:

— Տէ՛ր իշխան, հարցուց Նորաշխարհեան, Մութ Զորը մնինելէ առաջ նեռեմ վրայէս այս ձորձը, թէ Մութ Զորէն վերադառնալէ յետոյ.

— Տղա՛ս, պատասխանեց իշխանը, ձորձը թո՛ղ մնայ դեռ, կառավարութիւնը չարմնցնե՛նք, հազ չէ, ժամանակ մըն ալ կրէ՛ վրադ Համիտի այդ . . . մորթը:

Ցետոյ, յանկարծ յուզուած, դոչեց.

— Ա՛խ, սա թշնամին անգամ մը տեսնէի, հետը չափուէի, հրէշնե՛րը, վայրենինե՛րը, մեր Սասունը վերածեցին Արիւնի ծովի մը. ո՛չ, ո՛չ, չպիտի մեռնիմ, առանց տեսնելու բայ աչքերով, իմ Զ ե թ ո ւ ն ի վ ր է ժը լուծուած. իմ լեռան կորիւններուս յաղթանակները չը տեսած՝ չեմ ուզեր փակել աչքերս, ա՛խ, ե՛րբ պիտի արժանանամ արդեօք, սա վերջին ձերուբեան օրերուս մէջ, ուրախութիւն քաշելու, ծծելու վառօդին անուշ անուշ բուրմունները.

— Դուք չպիտի մեռնիք, տէ՛ր իշխան, ընդմիջեց Նորաշխարհեան.

— Եթէ մեռնիմ, չարունակեց ալեւոր իշխանը նոյն թափով ու նոյն աւիւնոտ յուզումով, եթէ մեռնիմ, միւս երիք իշխան եղբայրակիցներուս պիտի տանիմ մեծ լուրը, և հոն, յաւիտենական առուներներուն մէջ նաւաղներուն աչքի լոյս աւետեմ և ըսեմ. — «Բովանդակ ազգին համար պատերազմեցանք ու յաղթեցինք. Պէրլինեակի ու Սօլագ Տէաէի Սասուն՝ծը պաշտպանեց մեզ և աշխարհի առջև անգամ մըն ալ բարձրացուց մեր պատիւը . . .:

Լեռան ձերուկին իշխանին թրթռուն ձայնին մէջ մարգարէի չունչ մը կար, հաւատքի չեշտ մը, որ կ՛ազդէր.

— Տէ՛ր իշխան, ըսաւ Նազարէթ չաւուշը, ես արդէն բնազդով ու խոհրով պատերազմիկ մըն եմ, փախ-

րի քարայրին մէջ սովրեցայ ծագրել մահը, արհամարհել թշնամին, ես, հիմակուընէ, առանց վայրկեան մը կորնչեցնելու, կը փափագիմ մեկնիլ, երթալ գտնել վարդապետը Մութ Զորին մէջ, կ'աղաչեմ, ասէր իշխան, եթէ կ'ուզէք, նամակ մըն ալ դրեցէք վարդապետին, դիչերուընէ ճամբայ կ'ելլեմ, մինչեւ արշալոյս կը հասնիմ Զորը։ Մնացեալը մեզի ձգեցէք, մինք ամէն բան կը կարգադրենք, բաւական է որ ձեր օրհնութիւնը մեզի հետ ըլլայ։

Հազար իշխանը, չուտով լինքնագիր նամակ մը պատրաստելով, յանձնեց Նորաչխարհեանին, պատուիրելով որ ձեռքովը յանձնէ զայն Ցրնուղի վարդապետին։

Հայրենասէր չավուշը համբուրեց պատկառելի իշխանին ձեռքը, և յուզեալ ու թրթռուն ձայնով մը,

— Մնա՛ք բարով, ասէր իշխան, մրմնջեց, օրհնեցէ՛ք զիս։

Իսկ իշխանը, ողջագուրելով ու ճամբուրելով զանի.

— Զաւա՛կս, ըսաւ, դողդոջուն ձայնով մը, երթաս բարով, օրհնեցի քե՛զ ալ, քու ղէնքե՛րդ ալ, կ'օրհնեմ նոյնպէս քու զինակիցներդ, երթա՛ս բարով, Տէրը ձեզի հետ ուղեկից ըլլայ և առաջնորդ՝ ձեր քայլերուն։

Նորաչխարհեան, իշխանին նամակով ու պատուէրներովը մեկնեցաւ նոյն գիչերը դէպի Մութ Զորը։ Իրեն կ'ընկերանային Ս. Լուսաւորչայ Թաղէն, ինչպէս նաև Ս. Աստուածածնի Մենաստանի քովի Էյլէն-ճիւնց գիւղէն, քանի մը տաճկահայ երիտասարդներ, որ շալոյսին հասան հոն։

Ծուռիչ տեսարան մը պարզուեցաւ Մութ Զորին մէջ։

Նորաչխարհեան, վարդապետի թևերուն մէջ, բա-

պէնտրով, այնպէս մնացին, ողջագուրուած: Նոյնպէս Հնչակեանները, կը հիանային Լեւան հերոսին հոյակապ հասակը, խրոխտ կեցուածքը դիտելով, ու նայիլ չէին կշտանար:

Նազարէթ չաւուշ, զրկախանդութիւններէն հառքը, վարդապետին յանձնեց իշխանին ընդունելիր նամակը, որուն պատճէնը կը դնենք հոս նոյնութեամբ: —

Սրժանապատիւ

Հայր պատուական

«Սոսկանք ձեր անդնդակափրը, նորեկ պարտնէրութեանէն, և պարտնակութեանը լիովին վերահասու եղանք:

«Որչափ որ չենք հաւատար առանց առած անդնդութեանց, հազ չէ, չէ՞ որ անոնք ալ մերայինք են, հայ են, աբեղակից են, հիւրե՛ր են վերջապէս. չըլայ թէ վշտացնէք զիրենք. պատուհասէք իրրև սիրելի հիւրեր, կարծեմ թէ այդ պարտնէրը պատերազմի նորընծաներ են, ասիկա ալ մարզանք մըն է, թոյլ տուէք որ վարժուին ու սովրին:

Անոնց առաքը ձչմարիտ ընդունելով, ըսած այնմ գործե՛նք, ուրիշ միջոց չկայ. ժամանակը լրացած է. եթէ ունենք հազ մը, մամուք մը, սա է թէ՝ անպատրաստ ենք. այս հազը կը յանձնեմ Նախախնամութեան, ապաւինելով Նորին անհուն ողորմութեան, զթութեան, գօրութեան. Ի՛նքը կարող է փրկել զմեզ մեր թշնամիներէն:

Երբ, մեր պատերուն օրովը, կը պատերազմէինք մենք, մի՛թէ մեր օգնութիւնը Լոնտոնէ՞ն կուգար. կամ թէ, օտարականներու խումբե՞ր կուգային ու կ՛օգնէին մեզի... Ո՛չ, ո՛չ, այնպէս չէ՛.— «Օգնութիւն ինձ ի Տեառնէ եկեսցէ, որ արար զերկինս և զերկիր» կ՛ըսէ Սաղմոսը: Այս անդամուան գործը չեմ կրնար նմանցը-

Նել ուրիշ օրինակի մը, գիտէ՞ք, մեր այս անպատրաստ վիճակը՝ ձիշդ Աբրահամի դէպքին կը յարմարի. երբ իր սիրելի զաւկին Իսահակի հետ կ'երթայէն, կը յիշէ՞ք. Իսահակ հարցուց հօրը.— «Հա՛յր, անա՛ հուր, և անա՛ փայտ, ո՞ւր է ոչխար յողջակէզ։» Հայրը պատասխանեց.— «Որդեա՛կ, Տէր պատրաստեցէ։»

«Այսպէս ուրեմն, Տէրը պիտի պատրաստէ Զեթունին ալ պէտքը. Տէր Զօրութեանց կը կոչուի Ան, պատերազմներու Ս. Աստուածը, հզո՛ր է, ամէնակարո՛ղ է, կրնայ իր հրեշտակներո՛վ պաշտպանել մեր բանակը, չէ՞...։ Այս կէտին վրայ վստահ եմ ես, անխախտ հաւատքով, դո՛ւք ալ պէտք է վստահ ըլլաք։

«Սո՛ւր Տեառն եւ Գեդէոնի» եղաւ Իսրայէլի ժամանակ, իսկ հիմա, «Սուր Տեառն եւ Զերուբնի» պիտի ըսուի, ապահով եղէ՛ք։

«Մենք պիտի յաղթենք, որովհետև արդա՛ր է մեր դասը. մեր կողմը պիտի ըլլայ յաղթութիւնը, որովհետև Աղաւութեան համար պիտի մղենք Ս. Պատերազմը, և որովհետև Զերուբնի վրէ՛ժը պիտի լուծենք, Սատանի անմեղ արիւնին վրէ՛ժը...։

«Քանի որ մեր մէջ անչէջ կ'ապրի Յոյսը, Սէրը, Հաւատքը, պիտի ապրի՛նք յաւիտեան, միշտ յաղթող, միշտ ազատ։

Կ'ընդունիմ և կը մնամ Ձեր ապօթքի օժանդակութեան փափաքող և Հայրենասէր Անձնուէրը

1895 Մեպտ. 22

Խ. Ծ. Հազոր
Շորվայեան

Յ. Գ.— Երկու քահանաներուն բարեւները յիշեցէ՛ք, նոյնպէս Պ. Աղասիի և իր ընկերակիցներուն։ Մանաւորապէս կը դովեմ Գօճանան Աբթին ազգային հեռատեսութիւնը. ինքը, այծի հօտերու պարզ հովիւ մը, հիւրերուն պիտը Պ. Աղասին հարցաքններ է ճշմարիտ

օրէնսգէտի մը հեղինակութեամբը։ Դուք ալ լաւ խօսեր էք, ապրի՛ք ուրեմն։ Զրմռնամ յիշեցնել, խօսեցէք պարոն Սղասիի, վաղը, դայմագամ Սէվէի պէյը մէկ քանի անձերէ բաղկացեալ պատգամաւորութիւն մը պիտի ղրկէ իրեն, այս պատգամաւորութեան մէջ կը գտնուի նաև Քարճմօղու-ք քահանան, ազուէսի խորամանկութեամբ հարցումներ պիտի ուղղէ իրեն, ըսի՛ք Պ. Սղասիի, թող չէնք չնորհքով պատասխան մը տայ, չըլլայ թէ քնացող ազուէսը խորունկ քունէն արթնցնէ, նուրբ դիւանագիտութիւն մըն է պայմագամին այս վարմունքը, լաւ թող գիտնայ, այո՛ այսչափ։»

Թադաճեան վարդապետը, ակնոցը քիթին, առանց գլուխը վեր առնելու, ծայրէ ծայր կարդաց իշխանին այս ինքնագիր նամակը, զոր յետոյ ծոցը դրաւ և սկսաւ խօսակցիլ Նորաչխարհեանի հետ։

Նորաչխարհեան, զարմանալի համբերութեամբ մը, սկիզբէն մինչեւ վերջը մտիկ ըրաւ Մուրթ Զորի ժողովին մէջ կատարուած վիճաբանութեան մանրամասնութիւնները, որոնք կը պատմուէին Թադաճեան Բարթողիմէոս վարպապետի բերնովը։ Վարդապետը չը մտացաւ նաև խնամով մը կրկնել իր լեռան քարոզը, մարտի հրաւէր մը պարզապէս, և պարծանքով յիշեց իր խլած ծափերն ու կեցցէները։

Յետոյ, երբ վերջացաւ վարդապետին երկարաչունչ Ցայսմաւուրքը, Նորաչխարհեան.

— Հա՛յր սուրբ, ըսաւ, մեր Հազոր իշխանի նամակին պարունակութեան մասին ինչ է ձեր կարծիքը.

—Կէտ առ կէտ պիտի գործադրենք, պատասխանեց վարդապետը, մեր իշխանին հրամաններուն.

— Լա՛ւ ուրեմն, չարունակեց Նորաչխարհեան, վայրկեանները կը սահին, ես գիտե՞ք ինչո՛ւ գիշերով ճամբայ ելայ, մինչ հիմա, առանց ժամանակ կորսնցնե-

լու, պէտք է առանձին խորհրդակցութիւն մը կատարենք պարոն Աղասիի հետ, այնպէս չէ՞.

— Շա՛տ լաւ, ընդմիջեց վարդապետը, հա՛ս է, եթէ կ՛ուզէք, հի՛մա կանչենք.

— Կանչենք, այո՛, հաստատեց Նազարէթ Չալուշը, որովհետեւ անհրաժեշտ է իր ներկայութիւնը:

Պարոն Աղասի կանչուեցաւ խորհրդակցութեան:

Երեքը միասին առանձնացան անտառին խորը, և, հինաւուրց կաղնիի մը խոռոչին մէջ նստած, սկսան խօսակցութեան.

— Պարոն Աղասի, ըսաւ Նորաչխարհեան, Հայոց իշխանը կը բարեւէ ձեզ և ձեր բոլոր ընկերները, և կանխեմ ըսելու, իմ միջոցաւս իր հաւանութիւնը կը յայտնէ Մութ Զորի մէջ տրուած հաւաքական որոշման. աւելորդ է ըսել, իր ծերութեան օրերուն մէջ, կը փափագի անգամ մըն ալ լսել արձագանգը հրացանի որոտումներուն.

— Կեցցէ՛ Հայոց իշխանը, բացագանչեցին Աղասին ու վարդապետը.

— Շատ գոհ մնաց, չարունակեց Նորաչխարհեան, և իմ ներկայութեանս յայտնեց իր գոհունակութիւնը, մեր հայր սուրբին ղրկած նամակին պատուհասութեան համար. ըսել կ՛ուզեմ թէ, այսօր, պատերազմի որոշումը կատարուած իրողութիւն մըն է, և Զեթուն իր իշխանով, իր մեծամեծներով, իր քահանաներով, իր բոլոր կտրիճներով, պատերազմի մօտալուտ հրճուանքը կ՛ապրի այժմէն...

— Կեցցէ՛ Զեթուն...

— Այդ կեցցէներէդ թողո՛ւնք հիմա, Պարո՛ն Աղասի չարունակեց Նորաչխարհեան, վերապահեցէ՛ք ձեր ուրախութիւնները, վայրկեան մը թո՛ղ լսէ ղպացումը մեր

մէջ, և բանավարութիւնը թո՛ղ լսուի. ճիշդ է, խանդավառութիւնը, կիրքը, վրէժխնդրութեան զգացումները, այդ բոլորը՝ սուրբ է, և յեղափոխութեան, ապստամբութեան ու պատերազմին միակ խթանը, բայց յաջողութեան, յաղթութեան առաջին պայմանը, սիրելի պարո՛ն, պաղարիւնը, հեռատեսութիւնը, հաշիւը, մէկ խօսքով, խոհականութիւնը չէ՞.

— Այո՛, այո՛, խոհականութիւնը կարեւոր է, կրկնեցին միւս երկուքը.

— Հետեւաբար, չարունակեց Նորաշխարհեան, ես չպիտի վերադառնամ Թօճանեան Արթին աղայի, այնքան բանաւոր և այնքան իրաւացի դիտողութիւններուն և առարկութիւններուն, վասն զի եմ թէ դուք, պիտի գործադրէք ձեր խոստումները, պարո՛ն Աղասի.

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, չեչառեց Աղասի.

— Ամէն դաղանիք յայտնուած է արդէն, չարունակեց Նորաշխարհեան, Զէյթունի դայմագամը իմացած է ձեր և ձեր ընկերներուն ներկայութիւնը, մեր սահմաններուն մէջ. չեմ ուզեր կրկնել, երկու ոստիկաններուն անհետացումը, կամ բուն բառովը, ողջակիզումը, կատղեցուցած է Մարաշի կառավարութիւնը.

— Զէյթունի դայմագամը, ընդմիջեց Բարթողիմէոս վարդապետը, ինչպէս իմացեր է այս բոլորը.

— Զարմանալի՛, բացագանչեց Նորաշխարհեան, կը քնանա՞յ կառավարութիւնը.

Աղասի, դառնալով Նազարէթ չաւուշին.

— Կ՚աղաչեմ, ըսաւ, չարունակեցէ՛ք:

Ցետոյ վարդապետին դառնալով.

— Շա՛տ կ՚աղաչեմ, հա՛յր սուրբ, անտեղի ընդմիջումներ մի ընէք.

— Գայմագամը, չարունակեց Նորաշխարհեան, հին աղուէս մըն է, հոտառու, խորամանկ, կեղծաւոր,

Ասպիւլ Համլիսի ցած արարածներէն, Հաղոր իշխանին հետ խօսակցեցանք այս մասին, այսօր կամ վաղը, պատգամաւորներ պիտի ղրկէ ձեր քովը, հասկնալու համար ձեր նպատակը.

— Արդեօք դիտէ՞ք, հարցուց Աղասի, որո՞նք են այդ պատգամաւորները.

— Գիտեմ, պատասխանեց Նազարէթ չաւուշը, մեր քարէ մօրուք քահանան կը ճանչնաք, չէ՞,

— Ա՛յո՛, կը ճանչնամ, ըսաւ Աղասի, Երկայնեան Տէր Կարապետը չէ՞ք ըսեր,

— Այո, Տէր Կարապետը, չարունակեց Նորաշխարհեան, ան է պատգամաւորներուն պետը, իրրև հեղինակեան, անոր հետ պիտի գան նաև Կէազընեան Սահակ էֆէնտին,

— Իմացած եմ անունը, ընդմիջեց Աղասի, Հայոց Միացեալ Ընկերութեան ուսուցիչներէն չէ՞.

— Ա՛յո՛, նո՛յնինքը, պատասխանեց Նորաշխարհեան, իսկ երրորդը՝ մեր Սուրէնեան Թաղի երեւելիներէն Եղեկիէլեան Սաաուր աղան.

— Ո՞րը՛, ո՞րը, ընդմիջեց վարդապետը, ես չե՞մ ճանչնար ասոնք.

— Դո՞նչպէս չէք ճանչնար, յարեց Նազարէթ չաւուշը Աբըլին չէ՞ք ճանչնար.

— Հա՛, սա մեր Աբըլէն, կրկնեց վարդապետը, Բասիլսանեց օտայէն դուրս չ'ելլեր, ան չէ՞.

— Ա՛յո՛, նո՛յնինքը...

— Ուրիշ ո՞վ կայ, հարցուց վարդապետը.

— Զագրեան Սահակ աղան պատասխանեց Նորաշխարհեան.

— Թո՛ղ գան նայինք, յարեց վարդապետը, դուխը երերցնելով. այդ չորսէն զատ ուրիշ պատգամաւոր չը կայ, այնպէս չէ՞.

— Ո՛չ, չարունակեց Նորաշխարհեան, միայն այդ չորսը պիտի գան այսօր կամ վաղը. սակայն հաւանական է որ այսօր գան, ինչպէս կը խօսէր իշխանը.

— Այդ չորս պատգամաւորները դիտեն մեր Թադաւորը, հարցուց Աղասի.

— Անչո՛ւշտ, պատասխանեց Նորաչխարհան ժըպտելով.

— Առանձին, միայն ինձի հետ պիտի տեսակցին, հարցուց Ազատ.

— Կարծեմ թէ միայն ձեզի հետ պիտի տեսակցին, կրկնեց Նորաչխարհան.

— Եթէ ուզեն ընկերակիցներս ալ տեսնել, չարուհակեց Ազատ, ինչ կ՚ըսէք, խոհեմութի՞ւն է ցոյց տալ զանոնք.

— Խնդիր չէ՛, սիրելի՛ս, ըսաւ Նորաչխարհան, դաղտնապահութեան հարկ չը մնաց, ինչո՞ւ պիտի պահէք ձեր ընկերները, թող տեսնեն, թող հասկնան թէ առանձին չէք դուք.

— Իսկ դո՞ւք, հարցուց Ազատ, հայր սուրբին հետ ներկայ չը պիտի ըլլաք պատգամաւորներուն տեսակցութեանը.

— Ինչո՞ւ, առարկեց Նորաչխարհան, ինչո՞ւ կասկածիլը հիմակուընէ հասկնայ թէ մենք ալ ձեզի հետ ենք, ինչո՞ւ հիմակուընէ կասկածել ենթարկենք մեզ և մեզմով ամբողջ Զենթունը: Գայմագամը ձեզի Զենթունցի պատգամաւորներ պիտի ղրկէ, որոնք իր խօսքերը պիտի հաղորդեն ձեզի. այս գործին մէջ աւելի լաւ է որ առանձին գործէք ղուք, բայց, որովհետև Զենթունի ճակատագիրը կախում ունի ձեր բռնելիք ընթացքէն ու տալիք պատասխանէն, պէտք է հոս, այս պահուս, նախապատրաստուիմ տեսակցութեան յաջողացիծը,

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Ազատ, հիմակուընէ չի՛նեմք յաջողացիծը, ինչպէս պիտի վարուինք, ինչ պիտի պատասխանենք գայմագամին, եւն.։

— Ուրեմն, չարունակեց Նորաչխարհան, հոս որոշենք հիմա, թո՞յլ թէ խիստ ընթացք մը պիտի բռնէք պատգամաւորներուն դով.

— Սարիկա կախում ունի անոնց բռնկիլը ընթացքէն ու զործածելիք լեզուէն, պատասխանեց Աղասի.

— Ըստ իս, յարեց Նազարէթ Չավուշը, խօսելէ առելի մարիկ ընելու է, պատգամաւորները, գայմագամէն խրատուած ու պատուխրուած, պիտի ջանան ձեր բերնէն գաղանիքները խլել, ձեր նպատակին ու ձեռնարկելիք գործողութիւններուն նկատմամբ. բացարձակ ուրացումով մը կը ճամբէք զիրենք.

— Բայց, ներեցէ՛ք, առարկեց Աղասի, քանի որ ապստամբութիւնը պիտի յայտարարուի, ի՞նչ օգուտ պիտի բերէ գաղտնապահութիւնը, ուրացումը, ըստ իս ակարութեան խոստովանութիւն մըն է, և մեզ նկատմամբ այդպիսի աննպատակ դաղափար մը ներշնչել, կը նշանակէ ջուրը ձգել կեղրոնին ծրագիրները.

— Դո՛ւք ըսէք ուրիշն, պարոն Աղասի, ի՞նչպէս պիտի վարուիք պատգամաւորներուն հետ.

— Ես ուլթիմաթո՞մ պիտի տամ, պոռոտաց Աղասի.

— Ներեցէ՛ք, չը հասկըցայ, դիտել տուաւ Նորաշխարհեան, ի՞նչ պիտի տաք.

— Ուլթիմաթո՛մ, ուլթիմաթո՛մ, կրկնեց Աղասի ինքնավստահ չեչոով մը, չէ՞ք գիտեր ի՛նչ է ուլթիմաթոմը...

— Ո՛չ, բացատրեցէ՛ք...

— Վերջնագի՛ր, կը հասկնա՞ք, չարունակեց Աղասի մինչեռոյն գոռոզ դէմքով. վերջնագիրը՝ մեծ տէրութիւն մը կը դրկէ ուրիշ տէրութեան մը, սահմանուժամ մը կուտայ, եսաներ չորս ժամ, և երբ պատասխան մը չառնէ, պատերազմը կը յայտարարէ, ա՛յդ է՝ ուլթիմաթոմը.

— Է՛, բաձագանչեց Նորաշխարհեան, դո՞ւք ալ այդպէս պիտի ընէք,

— Անշո՛ւշտ...

— Որի՞ պիտի տաք, միջամտեց վարդապետը, ի՞նչ էր, ի՞նչ բան էր, օլբա... օլբի... միքամ էր... ի՞նչ էր.

— Հա՛յրսուրբ, պատասխանեց Աղասի, գայմագամին պիտի տամ, գայմագամին.

Բարթողիմէոս վարդապետը նշանակալից նայուածք մը ղրկեց Նորաշխարհեանի, կարծես ըսելու համար թէ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ մեծ ազդեցութեան մը համաշխարհային իշխանութիւն մըն էր, եւն.։

— Ցեսո՞յ, հարցուց Նորաշխարհեան, հետեւանքը նախատեսած է՛ք, սիրելի պարոն.

— Անտարակո՛յս, չէշտեց Աղասի, Լմնտոնի կեդրոնը չի՛ սխալիր, ո՛ղջ ըլլան չորս մեծ ազդեցիները.

— Կ՛աղաչե՛մ, պարո՛ն Աղասի, դիտել տուաւ Նազարէթ Չաւուշը, մենք մեղի ենք, մեր միջև կը խօսակցինք, ճշմարտութիւնը մի՛ չարչարէք, ողբացեալ եղբօրս օրերէն ի վեր կ՛ուսումնասիրեմ հայկական կառավարութեան գործերը գիտէ՛ք, ի՛նչ կանոնաւոր, ի՛նչ կազմակերպեալ բանակ ունի, գերմանական սպահներու ձեռքին տակ հրահանգուած, այսօր, պատկառելի բանակի մը տէր է...

— Բայց այդ կանոնաւոր բանակը, ընդմիջեց Աղասի, չպիտի կրնայ քակտելու Զեյթունի վրայ.

— Ինչէ՞ն...

— Արդիւնա՛ծ են, արդիւնա՛ծ, կրկնեց Աղասի.

— Որո՞նք...

— Չորս մեծ ազդեցիները, պատասխանեց Աղասի.

— Հը՛մ, հը՛մ, մրմնջեց Նորաշխարհեան, վաղը կը տեսնենք։

Ցեսոյ, ինքզինք ամփոփելով.

— Պարո՛ն Աղասի, չարունակեց Նորաշխարհեան,

ինչ որ ալ ըլլայ, վճիռը վճիռ է, ա՛լ ետ չը դառնար, պիտի պատերազմինք՝ Զեթունն իր բաղդին և Սասունցոյ արդարութեա՛նը վստահելով է որ պիտի պարզէ ապըստամբութեան դրօշը։

Աղասի, Նազարէթ չավուշի այս վերջին խօսքերուն վրայ, որոնք ա՛յնքան տիրականօրէն կ՚արտասանուէին, սկսաւ խռկալ· իր փոքրութիւնը, իր ոչնչութիւնը կ՚ըզգար լեռան հերոսին, զինքի մսրդուն քով, որ համակ անկեղծութիւն էր։ Իսկ Բարթողիմէոս վարդապետը, նստած տեղը կ՚եռար, և քանի անգամ տեղ կը փոխէր։

Խորհրդակցութիւնը վերջացած էր, Նորաշխարհեան իր կորիճներով քաշուեցաւ անտառին ծայրը, մօտակայ գիւղի մը մէջ, ուր պիտի մնար այն գիշերը, հետեւեալ օրը Զեթունէն հասնելիք պատգամաւորութեան ու պարոն Աղասիի միջև կատարուելիք բանակցութեան ելքին սպասելով։

ԺԲ

Հնչակեանները, իրենց պետին Աղասիի հետ, Զեթունի չրջականերէն Անդրիասենց գիւղը քաշուած, այն գիշերը նոյն գիւղի նահապետին տունը պատճած էին և կը սպասէին Զեթունի գայմագամին պատգամաւորներուն, որոնք, ինչպէս գրած էր Հազոր Իշխանը, Զեթունէն պիտի գային իրենց քով, կառավարութեան կողմէն բանակցութեան մտնելու համար իրենց հետ։

Դիմացի բլուրին գագաթէն ձիաւորներ երեւցան, որոնք կ'առաջնայնին դէպի գիւղը։

Աղասին ու իր ընկերները նախաճաշէն նոր ելած էին և մեր կուգային նահապետին տունին առջեւի մայրիներուն տակ։

Ձիաւորները մօտեցան, Հնչակեանները ներս քաշուեցան, նահապետին ընդարձակ տունին մէջ։ Աղասի դուրսը կեցած, կը սպասէր դիմաւորել հեծեալները, որոնք վար իջան հոն, դուռին առջեւ, և իրենց ձիերը կապեցին մայրիներու բուներուն։

Չեթունի պատգամաւորութիւնն էր. նահապետին հարսերը դուրս վազեցին և փուռիներով ու կապերանոթով ծածկեցին տունին առջեւի կանանչ գետինը։

Հիւրերը բազմեցան փուռիներուն վրայ։

Պատգամաւորութեան գլուխը կը գտնուէր Երկայնեան Տէր Կարապետ, քարեմօրուք քահանան, որուն կ'ընկերանային Սուրէնեան Թաղէն Եղնկիւլեան Սահակ աղան և Պօղոսեանի Շօրվայեան իշխանի Թաղէն Զադրեան Սուազ աղան ու Կէսաղբեան Սեւոնիք էֆէնտին։

Գիւղին նահապետը, մահուան վարդիվոր աղա, ութսուն տարու պատկառելի ծերունի մը, որ հինգ անգամ Երուսաղէմ ուխտի գացած էր, ոտքի վրայ, մէկիկ մէկիկ բարեւեց նորեկ հիւրերը, և յետոյ, ներկայացուց պարոն Աղասին անոնց։

Սովորական ողջոյնի ձեւակերպութիւններէն ետքը, պատգամաւորութեան պետը, քարեմօրուք քահանան, հանկիրճօրէն բացատրելով իրենց այցելութեան նպատակը, դարձաւ ըսաւ Հնչակեաններու ներկայացուցիչ Աղասիի,

— Պարո՛ն Աղասի, մենք հոս կեցած ենք Չեթունի գայմագամ Ամիի պէյին կողմէն, իբրև պատգամաւորներ.

— Ի՞նչ կ՚ուզէ մինէ Զէյթունի գայմագամը, հարցուց Սղաքի.

— Պարո՛ն, պատասխանեց քահանան, գայմագամ պէյը կ՚ուզէ դիտնալ ձեր նպատակը, խնդրեմ, ըսէ՛ք, ի՞նչ է ձեր պահանջումը. այս կողմերը խլրտումներ կը տեսնեմ, բաւ գայմագամ պէյը, խօսեցէ՛ք, յայտնեցէք ձեր դիտաւորութիւնը.

— Եթէ յայտնենք մեր նպատակը, ընդմիջեց Սղաքի, պիտի կրնա՞յ դոհացում տալ մեր պահանջումները.

— Անմիջապէ՛ս, պատասխանեց քահանան, գայմագամ պէյը բարի մարդ մըն է, չը փափաքիր որ զուր արիւնհեղութիւն ըլլայ, սիրելի՛ս, խոհեմութիւն չէ վհատիլ Սուլթանին դէմ ընդվզիլ, յետոյ չա՞տ սուղի կը նստի, կ՚ըսէ Սէնի պէյ.

— Ո՞վ է այդ վհատիլը (՞.) Սուլթանը, ընդմիջեց Սղաքի, ո՞վ է այդ մարդը, մենք զինքը չենք ճանչնար։

— Պարո՛ն, յարեց Տէր Կարապետ, կը խնդրեմ որ հաղորդուիս պատասխանէք. մենք պարզ պատգամաւորներ ենք, կառավարութեան կողմէն, յայտնեցէք մեզի ձեր դիտաւորութիւնները, որպէս զի մենք ալ գանուինք հաղորդելնք գայմագամ պէյին, և յետոյ, չատ կ՚ազատ չեմ, անուանարկիչ բառեր մի՛ գործածէք վհատիլ Սուլթանին անձին դէմ, վերջապէս Խալիֆայ մըն է, Օսմանեան կայսրութեան միահեծան տէրը.

— Տէրպապա՛, հեգնեց Սղաքի, կը տեսնեմ որ դուք այդ սև աքեմին առակ ճչմարիտ մոլլա՛ մըն էք, Շեխ իւլ խալացու մը... դիտէ՞ք, ո՞վ է ձեր խօսակիցը.

Ներկաները չարաճճի ակնարկներ փոխանակեցին իրարու։

— Ներեցէք, պարոն Աղասի, հեգնեց իր կարգին քարձմօրուք քահանան, ես ձեր աստրոդկլինները չէի գիտեր, կ՚ափսեմ որ չը մեղադրէք դիս, լեռնցի մի-միտ երէց մը...

— Օ՜... ինչ ալ միամիտ, ծաղրեց Աղասի, ամէ՛ր պապա, լաւ եմ ձեր... համբաւը, որ չա՜տ հին է, «Նօթը Բաւաներու տարի»ն վաստկուած...:

Երկայնահան քահանային դիմագիծերը կիճեցան, սկսաւ դոյն առնել գոյն տալ, մինչ ներկաները կը չարաճճիանային փոխանակել իրենց չարամիտ ժպիտները:

— Պարոն, ըսաւ Քարձմօրուք քահանան դառնած գայրոյթով մը, անցեալի փոշիները չը քրքրենք,

— Բայց, ընդմիջեց անգութ հեգնանքով մը, ամէ՛ր պապա, մեր ազգային պատմութեան մէջ մանաւանդ էջ մը կը գրաւէք դուք, Սուրմակներու, Զանդակներու, Կիրակոսներու եւ չարքին մէջ...:

Քարձմօրուք քահանային գանկը սկսաւ այրիլ, բարեբաղդաբար, իր ներսի դին պատուարող կատաղութիւնը չէր մանուէր անոր կաշիացած երեսի դունատուրկ դիծերուն վրայ. աչքերը միայն կը վառէին, պղտոր ու հեռագաւար նշոյլներ արձակելով:

— Տէ՛ր պապա, չարաճճակեց Աղասի, խնդրե՛մ, ձեր կռմիճն աւանդ խելք խառնելու, և առանց աւելորդ յորդորներու, ըսէ՛ք լեզի, մենք ինչ կուզէ ձեր գայմագամին պէյը:

Երկայնահան քահանան, նախատինքներու ճնշող քեռին տակ ընկճուած, ա՛լ չէր կրնար խօսիլ:

— Պարո՛ն Աղասի, միջամտեց պատգամաւորներէն Զագրեան Աւագ աղա մի յուղուիլ, հանդարտօրէն, ու պաղարիւնով պատասխանեցէք, պարզ է գայմագամին հարցումը:

— Դո՛ւք յայտնեցէք ումնին, Աւա՛գ աղա, ըսաւ Աղասի, գայմագամին կամքը.

— Ինչո՞ւ եկած էք այս կողմերը, ի՞նչ կը պահանջէք, չարունակեց Զագրեան, այս է գայմագամին հարցումը.

— Պիտի կրնա՞յ դռնայնել մեր պահանջումները, հարցուց դարձեալ Աղասի.

— Խոստացաւ, պատասխանեց Զագրեան.

— Սակայն, առարկեց Աղասի, մեր պահանջումները փոքրիկ խնդիրներ չեն, որպէս զի ինքը կարենայ դռնայում մը տալ անոնց. իր ձեռնհասութենէն չատ վեր խնդիրներ են, որոնց լուծումը կախում ունի Մուխթարէն:

— Շա՛տ լաւ ուրեմն, միջամտեց դարձեալ քահանան, ևս ի՞նչ կըսէի արդէն, պարո՛ն Աղասի, չէ՞ք ըսեր քիչ առաջ թէ Վեհափառ Սուլթանին կառավարութեան դէմ ընդվզել խոհեմութիւն չէ, քանի որ ձեր խնդիրներուն լուծումը կախում ունի Նորին Վեհափառութեան բացարձակ կամքէն.

— Տէ՛ր պապա, չարունակեց Աղասի, դուք չէ՞ք դիտեր մեր պահանջումները.

— Ինչպէս դիտնամ, սիրելի՛ս, առարկեց քահանան մեղրածորան լեզուով մը, որուն տակ մթերուած էր իր ազատա հոգին բովանդակ թոյնը.

— Չէ՞ք յիշեր, չարունակեց Աղասի, Պերլինի Գօնկրէն չէ՞ք յիշեր.

— Կը յիշե՛նք, ի՞նչ կայ...

— 61 րդ յօդուածը չէ՞ք յիշեր, յարեց Աղասի հարցական չեչտով մը, ահա՛ մեր պահանջումը. կրնա՞յ ձեր գայմագամ պէյը գործադրել զայն, ինքը, Զեքռնէի գաւառակին գայմագամը, կրնա՞յ լուծել Հայկական Խնդի՛րը...:

— Շա՛տ լաւ, ազա՛ս, ըսաւ քահանան միշտ կեղծաղաւ ձայնով մը, դուք ըրէ՛ք ձեր պահանջումը, եթէ կրցաւ գոհացնել, աղէկ, իսկ եթէ չը կրցաւ, ինքը թող խորհի.

— Լսեցի՛ք, ա՛ր պապա, չարունակեց Աղասի, հիմա հասկցա՛ք թէ ինչ կ'ուզենք մենք. կ'ուզենք, իրեն կը հաղորդէք, կ'ուզէ կ'ընդունի, կ'ուզէ կը մերժէ, միայն, քանի որ ձեզի պատգամաւոր նշանակած և մեզի ղրկած է խնամելու համար մեր կամքը, ահա իրեն 12 օր պայմանաժամ կուտամ, վճռական պատասխան մը առնելու համար.

Ուրիմա՞ծ, ուրիմա՞ծ, կը մրմռար քահանան, աչքի խորհրդաւոր քթթումներով, 12 օրուան պայմանաժամ մը կուտա՛ք, չէ՞, պարո՛ն Աղասի, չատ չէ՞ միջոցը.

— Հապ չէ՛, չարունակեց Աղասի, ահա իրեն կը կար, ընդարձա՛կ ժամանակամիջոց մը, թո՛ղ որոճայ, թո՛ղ հեռապրէ, ինչ կ'ուզէ թող ընէ: Եթէ այս պայմանաժամին մէջ կրցաւ մեր պահանջումները գոհացնել, լա՛ւ.

— Հապա եթէ չը կրնա՞յ..., հարցուց Կէսպընեան Սեւախը էֆէնտին, որ մինչև այն րոպէն լռութիւն կը պահէր, եթէ չը կրնայ գոհացում տալ, այն ատե՞ն...

— Այն ատե՞ն, կրկնեց Աղասի, ցուցամատը վեր բարձրացնելով, պարո՛ն թող պարպէ, պարո՛ն, և կառավարութիւնը թո՛ղ մեզի յանձնէ:

Պատգամաւորները, ապշահար, իրարու երես կը նայէին, և պահ մը կը փորձուէին կարծել թէ՝ Աղասին Թագուհի, հզօր պատճառներ ունէր այդքան յոխորտալու:

— Կ'ազա՛չեմ, ըսաւ յանկարծ Եղնկիէլեան Սահակ ազան, Սուբլիմեան Թագի յորդուած աղգայինները. եթէ բան մը գիտէք, մեզի՛ ալ հաղորդեցէք, պարո՛ն.

— Գտայ՛ծ ըլլաք, գիտցա՛ծ ըլլաք, կը ճառէր Աղասի, վեց մեծ հզօր սէրուբէնոց կողմէն կը խօսիմ. ա՛յս է իրենց հրահանգը, և, կամքը. հակառակ պարագային, հետևանքը թո՛ղ համիտեան կառավարութիւնը մտածէ. անօգո՛ւտ է ապազայ ղիջումը,

— Կարելի՞ է որ, պարո՛ն Աղասի, հարցուց քահանան, մեզի ցոյց տաք այդ վեց սէրուբէնոց հրահանգի թուղթը, և մենք գայմադամին հաղորդենք, որպէս զի խնդիրը վերջանայ.

— Ֆրանսերէն գրուած է, առաջարկեց Աղասի, բա՛ն մը կը հասկնա՞ք.

— Մենք չենք գիտեր ֆրանսերէն, կրկնեց քահանան, բայց, տղա՛ս, դո՛ւք կարդացէ՛ք, ձեզի կը հաւատանք:

— Հասկցուեցա՛ւ, յարեց Աղասի բարկացոտ դէմքով մը, դուք ալ պիտի յոգնեցնէ՛ք ինչպէս յոգնեցուց Աւագալի ու Խարազաճի քեհեա Գօճաեան չօպան Սրթին աղան. ա՛խ, այն խնդիրը, այն տէրի Արթինը, ճաթեցուց գլխս, ճաթեցո՛ւց...:

— Բայց յոգնելու բան մը կա՛յ, առարկեց քահանան պնդելով անունել համբաւաւոր(.°) պաշտօնաթուղթը, որուն գոյութեան ինք ալ չէր հաւատար...

— Ի՛նչ կըսէք, ա՛ռ հայր, յարեց Աղասի, ասանկ յոգնած եմ, պատիւս վրայ կ՛երդնում որ, այնքան ատոյգ է վեց մեծ սէրուբէնոց կողմէն ինծի յանձնուած հրահանգի պաշտօնագիրը, որքան անկեղծ է ձեր առ Աստուած հաւատքը, ըստ ձեր քահանայական կոչման.

— Էյ, հէյ, բացագանչեց Բարձմօրուքը, յանկարծ բռնկած, ինծի նայեցէ՛ք, պարո՛ն, այդպիսի պարապ խօսքերով չե՛մ խաբուիր ես, դուք քիչ առաջ ֆրանսերէն պաշտօնագրի մը խօսքը կ՛ընէիք, բայց տակաւին թուղթի կտոր մը չտեսանք. հոգ չէ, մի՛ ցոյց տաք,

մենք գիտենք արդէն, այդպիսի թուղթ մը գոյութիւն չունի, կը ցաւիմ միայն թէ՝ դիս ազայ իր կարծէք. պարոն, պատերազմի խնդիրը ազու խաղալիք մը չէ, մահու և կենաց խնդիր է...

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք...

— Ըսել կ'ուզեմ թէ, չարունակեց քահանան նոյն թափով, պէտք է լրջօրէն խօսակցիք մեզի հետ, ա- տանկ սուտեր կլլողներէն չլինք մենք, և յետոյ, մի՛ կարծէք թէ գայմագամը մեզ ինք իր դիտուն հաս ղրկած է. երթա՛ք.

— Ի՞նչպէս...

— Օ՛, բացագանչեց քահանան, ուխտած էք դիս չը հաակնալ, ձեզի կ'ըսեմ թէ, որչափ որ գայմագա՛մը ղրկած է մեզ հոս, պէտք է գիտնաք թէ իր դրութիւնը կապուած է Վեհափառ Սուլթանին, որուն իրաւէնները կայծակի արագութեամբ կը հասնին երկրին ամէն ան- կիւնները, անակնկալներ սանդգելով. վաղը կը տեսնէք, բարձրագոյն հրաման մը կ'արձակուի, բանակներ կը կազմուին, Չեթուէնի վրայ կը քալեն. և ամբակոծումը կսկսի. ասոնք բոլորը՝ մէկ րոպէի գործ է. գնա- ցէ՛ք, պարո՛ն, այսպիսի թեթեւ, տղայական խաղերով, ամբողջ ազգին, կամ գէթ հայրենիքին գլխուն փորձանք մը չը փաթթէք. մանաւանդ այսպիսի պահու մը, երբ Չեթուէնցիները ոչ կատարեալ զէնք ունին դիմադրելու ոչ ալ պաշար տոկալու։ Սրդ, թէև ձեզի չափ չենք դի- տեր արդի քաղաքականութիւնը, քանի որ դուք Եւ- րոպացին կուգաք, բայց մեր երկրին քաղաքականու- թիւնն ու նկարագիրը խորապէս ուսումնասիրած ենք, ուստի, որպէս զի վատահինք ձեզի, պէտք է յայտնա- պէս խօսիք մեզի, և ըսէք ճշմարտութիւնը. ո՞ւր է ձեր ոյժը,

— Մեր ոյժը վա՛ղը կը տեսնէք, վա՛ղը, կրկնեց

Աղասի խրոխտ չարժուձևուով մը, ձեռքովը չրջանակ մը գծելով օդին մէջ, . . .

— Պարո՛ն, կատակը մէկդի՛ չարուեսակից քահանան, տեսէ՛ք, ո՛րքա՜ն անփորձ էք.

— Ի՞նչպէս . . .

— Քանի որ պատերազմելու նպատակով եկած էք մեր աշխարհը, չարուեսակից քահանան, և քանի որ ապատամբութեան կ՛ուզէք մղել մեր ժողովուրդը, ի՞նչուրեմն առաջուընէ չը մտածեցիք հետզհետէ կարկ, հաղորդակցութիւնները խափանելու համար.

— Տէրպապա՛, առարկեց Աղասի, թէ կարկու հարկ չկայ, եթէ կ՛ուզեն թո՛ղ երկինքը հետզհետէ, օդուտ չունի՛: Եւրոպայի ներկայ քաղաքականութեան չնորհիւ, Ապահով Համիտ ո՛չ զօրք, ո՛չ ալ թնդանօթ կրնայ ղրկել Զեթունի վրայ. այս բոլոր պարագաները կանխաւ ուսումնասիրելէ յետոյ է որ եկած ենք հոս, մենք ո՛չ մէկ տեղէ վախ մը չունինք, ո՛չ ալ ակնկալիք մը:

— Ուրեմն, յարեց քահանան, ձեր խօսքերը նոյնութեամբ հաղորդե՞մ դայմագամ պէյին,

— Այո՛, պատասխանեց Աղասի, բառ առ բառ հաղորդեցէք, բնաւ մի՛ քաշուիք, հետեւանքին ե՛ս եմ պատասխանատու.

— Լա՛ւ, լա՛ւ, մրթմրթաց քահանան, եթէ չար ըլլայ հետեւանքը, թափուելիք արիւնը ձեր գլխո՛ւն վրայ, իսկ եթէ բարի ըլլայ, ի Հօրէ Ամենակալէ օրհնեա՛լ ըլլաք:

Պատգամաւորութիւնը կ՛ածապարէր, նոյն իրիկունը պէտք է վերադառնային Զեթուն, ու անհամբեր կըսպասէին դայմագամ Աւվի պէյը, ինչպէս նաև զօրանոցին հրամանատար Իֆֆէթ պէյը:

Սակայն, նահապետ մահտեսի Վարդևոր աղան կը

Թախանձէր որ իր տունը դիշերէին հիւրերը, և հետեւեալ օրը միայն մեկնէին։ Քարձմօրուք քահանան, դառնալով իր ընկերներուն.

— Էֆէնտիներ— հարցուց, կրնա՞նք հոս մնալ այս գիշեր.

— Ո՛չ, ո՛չ. անկարելի է, պատասխանեցին երեքը միասին։

Ասոր վրայ, հիւրասէր ծերունին ազաչեց գոնէ պատառ մը բան ուտել և այնուհետև մեկնիլ։

Նահապետին այս ազաչանքը չկրցան մերժել։

Շուտով բերուեցաւ գեղջուկ ճաշ մը, կերան հիւրերը, և ձիերնին հեծած, մեկնեցան։

Նոյն իրիկունը Զեթուն պիտի հասնէին։

ԻԳ

Պատգամաւորութիւնը, Զեթուն վերադարձին, գայմագամին ներկայանալէ առաջ, հանդիպեցաւ Հաղոր իշխանին, որ, երբ, քարձմօրուք քահանային բերնէն լսեց Սղաթի յախուռն պատասխանները, բարկացաւ և պատուիրեց քահանային նոյնութեամբ չը հաղորդել գայմագամին։

Կարճ խորհրդակցութենէ մը վերջ, որոշուեցաւ արտաւոյր նիստ մը գումարել Ս. Աստուածածնի խորհրդարանին մէջ, վերջնական խորհրդակցութիւն մը կատարելու համար կացութեան վրայ, որ հետզհետէ լուրջ հանգամանք մը կը ստանար։

Գումարուեցաւ արտասովոր նիստը։ Զէյթունի չորս թաղերու երեսփոխանութեանը, քարէմօրուք քահանան մանրամասնօրէն պատմեց Անգլիասանց դիւղին մէջ պարոն Ազատիի հետ իրենց ունեցած տեսակցութիւնը, 12 օրուան պայմանաժամին խնդիրը, եւն.։

Ժողովը, Հայոց իշխանին առաջարկութեան վրայ, միաձայնութեամբ որոշեց Զէյթունի դաւառակին մէջ պատերազմական վիճակ յայտարարել եւ ամէն գնով պաշտպանել Հնչակեան պարոնները, պարզել ապստամբութեան դրօշը, եթէ երբէք կառավարութիւնը յամառի պահանջել զանոնք իրենցմէ, եւն.։

Մանաւորապէս պատուիրեցաւ քահանային որ դայմազամին չը հաղորդէ պարոն Ազատիի պատասխանին վերջին մասը, 12 օրուան պայմանաժամը,

— Մօսկօֆ թէլիֆէ՛, բացագանչեց իշխանը, նոյն պատուէրը կրկնելով քահանային, դայմազամին չը հաղորդելու 12 օրուան պայմանաժամի խնդիրը։

Ցետոյ, ոտքի կանգնելով.

« Յարգելի ժողովականներ, ըսաւ, կը յիշէք անշուշտ վանքը դուռնալ ուած վերջին ժողովին որոշումները, որոնց դործադրութիւնը յանձնած էիք ինծի։ Ահա՛ թէ ինչե՛ր տեղի ունեցան այն օրէն ի վեր։

« Մեր Նորաշխարհեան Նազարէթ չաւուշին հետ նախապէս խորհրդակցելէ յետոյ, երկու սուրհանդակներ դրկեցի Ծրնուղ, փոխ վանահայր Տէր Բարթողիմէոս վարդապետին, նաեւ Արեգին ու Աւագալ դիւղերը, Խաչեր քհնայեին ու Գօճանան Արթին ագային, զատ զատ նամակներ դրկեցի, խնդրելով որ փութան ամէնքը, իրենց մարդիկներով հաւաքուին Մութ Ձորը, իրենց քով կանչեն նորեկ հիւրերը, հարցուփորձեն, հասկնան թէ ո՛վ են այդ պարոնները, եւ արդիւնքը տեղւոյն հաղորդեն։

« Ֆրնուզէն քառասուն, Արեգնէն երեսուն և Սաադալէն ալ երեսուն կտրիճներով, վարդապետաց ու երկու դիւզապետները կը հաւաքուին Մուխ Ձորը, Հնչակեան պարոններուն հետ երկարօրէն կը տեսակցին և վերջապէս, միաձայնութեամբ կ՚որոշեն ապստամբութեան դրօշը պարզել Սուլթանին դէմ...

— Շա՜տ աղէկ ըրած կեն, լսեցաւ ձայներ ժողովականներուն մէջէն։

— « Սիրելինե՛րս, չարունակեց իշխանը, ես հաւնեցայ, ապրին մեր գիւղացիները։ Կը յիշէք Շամլի գառըլին ապառնալիքը.— « Սասունի առուսին պիտի բերեմ Զեթո՛ւնը։»

« Այ՛, Ապտիւլ Համիտ ուխտած է քնաջինջ ընել հայ ազգը, Սասունը ջարդել առաւ, և հիմա, պիտի տեսնէք, Զեթունի վրայ պիտի փորձէ իր կատաղութիւնը։

« Ձգապարե՛նք ուրեմն, մե՛նք լուծենք վրէժը մեր Սասունցի նահատակներուն, մէկ խօսքով, ես կը հաստատեմ Մուխ Ձորին մէջ տրուած որոշումը։»

— Բուէի դրէ՛ք, իշխա՛ն, ըսին մէկ քանի ժողովականներ.

— Ո՛վ որ պատերազմի կուսակից է, թո՛ղ ձեռքը բարձրացնէ, ըսաւ իշխանը։

Եւ ժողովականները, հաւաքաբար, վոխանակ մէկի, երկու ձեռք բարձրացուցին, պատերա՛զմը, պատերա՛զմը, աղաղակելով։

Խորհրդարանին սրահը պահ մը սկսաւ տատանիլ սեւկած ծալի մը պէս։

— Ծարգելի՛ ժողովականներ, ըսաւ Հաղոր իշխան, պատերազմի որոշումը տրուեցաւ ուրեմն, այս րոպէէս սկսեալ, Զեթուն ապստամբա՛ծ է.

— Այո՛, այո՛, այս վայրկեանէն սկսեալ ամէն մարդիս պէնքին գլո՛ւխը, գոչեցին ժողովականները.

— Հեռեւաբար, չարունակեց իշխանը, կ՛առաջարկեմ որ կառավարութեան բոլոր պաշտօնեաները հակոզուբեան տակ առնուին այժմէն.

— Անտարակո՛յս, կրկնեցին ձայները, պէտք է ամենքը հակոզուբեան ներքեւ դրուի.

— Կառավարութեան պատասխանատուները կ՛ուզենք մենք, գոչեցին ժողովականները.

— Զօրանոցը պէտք է նախապէս գրաւուի, չէ՞. հարցուց իշխանը.

— Անշո՛ւշտ, հո՛ն պէտք է յարձակում գործուի նախ և առաջ, ըսին ժողովականները.

— Նորեկ պարոնները, չարունակեց իշխանը, հերի՛ք թափառին լեռները, հոս կանչենք զիրենք, մեր մէջ առնենք.

— Այո՛, այո՛, հաստատեցին ժողովականները, հո՛ս կանչենք մեր պատուական հիւրերը։

— Կարեւորը չը մոռնա՛նք, միջամտել Բասկոսանան կարապետ աղա, սիկառը միշտ մխացնելով.

— Խօսեցէ՛ք մահտեսի՛, ըսաւ Հազար իշխանը.

— Պէտք է հիմակուընէ լուր զրկուի, չարունակեց Բասիլոսեան, Սրեգին, Ցրնուզ, Աւազակ, Խարազան և ուրիշ հայ գիւղերը պարպելու է ընտանիքներէն, ամէնքը պէտք է հոս համախմբուին, հո՛ս պէտք է ըլլայ չարժումի կեդրոնը.

— Այո՛, այո՛, պէտք է պարպել բոլոր գիւղերը, ձայնակցեցան ժողովականները.

— Մուցայ ժողովիդ հազորդելու, ըսաւ յանկարծ իշխանը, երկու օր առաջ մեր Նազարէթի չաւուշը խումբ մը զինուորներով Մուխ Զորը զրկած էի Բալթողիմէոս Վարդապետին հօր անձամբ տեսակցելու. ուրախ եմ որ

ինք ալ մեղի համամիտ է, ասիկանուէհան խմբապետի ձորձը պիտի նեամէ վրայէն և մեր պատերազմիկներուն գլուխը պիտի անցնի, կրնամ այժմէն ձեղի աւետել ա-սիկա։

— Ապրի՛ Նազարէթի չալուշը, կեցցէ՛ Նորաչխարհեան առիւծը, գոչեցին բոլոր ժողովականները։

Բարձրաձայն քահանան, որ իր մէջ պատգամաւոր ընկերներուն հետ ներկայ էր ժողովին,

— Աստուածա՛տ իշխան, բուռ Շորվայեանի, Անդրէասենց գիւղէն վերադարձած, և սակայն դեռ ներկայացած չենք գայմագամին. կը խնդրեմ, ապագային ո՛և է թիւրիւմացութիւններու տեղի չը տրուելու համար, հաճեցէ՛ք հոս որոշել թէ ի՛նչպէս պիտի վարուինք գայմագամին հետ, պիտի հաղորդե՞նք իրեն պարտն Աղասիի յայտարարութիւնները։

— Չ'ըսի՞նք, աէր՛ տէր, կշտամբեց իշխանը, վերջին պարբերութիւնը չպիտի հաղորդէ՛ք։

— Ո՞րը...

— 12 օրուան պայմանաժամը, յարեց իշխանը, Մօսկօֆ բէլիւին։

Բոլոր ժողովականները խնդացին։

— Հա՛, չարունակեց իշխանը, աէր՛ տէր, Աղասիի պատասխաններուն ո՛չ մէկը հաղորդեցէք գայմագամին. հարկ չկայ, թող գաղաձի մնայ. յետոյ մեղի չա՞տ առւղի կը նետի, և ինչպէս կ'ըսէ առածը, կը նոխազինք ուղտը պոչէն վերցնել...։

— Բայց ի՞նչ պատմենք գայմագամին, առարկեց քահանան.

— Ասկէ անկէ բաներ մը յորմարցուցէ՛ք, աէր՛ տէր, իրաւի կարօ՞տ էք գուք...։

Իրիկուան դէմ, ուշ ատեն, նիստը փակուեցաւ և ժողովականները մէկիկ մէկիկ մեկնեցան։

Խորհրդարանին մէջ մնացին միայն Բասիլոսեան, Կիւլվանեան ու Շորվայեան, ինչպէս նաև գայմագամին պատգամաւորները.

— Աւելո՛ր էֆէնտի, կ'ըսէր Կիւլվանեանը Կէսպընեանին, օգնեցէ՛ք տէր տիրոջը, ամէն բան մի՛ յայտնէք գայմագամին, համառօտ անցէ՛ք,

— Աւա՛գ աղա, կ'ըսէր Բասիլոսեանը Զադրեանի, նայեցէ՛ք անուշ տեղը կապել, գայմագամը քնացուցէ՛ք, մինչև որ մենք ապրին առաջ առնենք ու գլուխ հանենք պատրաստութիւնները։

Այսպէս կը խօսակցէին, երբ Ս. Աստուածածնի ժամկոչը ներս մտաւ և Երկայնեան քահանային.

— Տէ՛ր հայր, ըսաւ, ոստիկան մը կըսպասէ վարը, գայմագամին կողմէն եկեր է.

— Վէ՛ր թող գայ, հրամայեց Հազար իշխանը։

Ոստիկանը ներս մտաւ, գայմագամը կը կանչէր Տէր Կարապետ քահանան։

— Տղա՛ս, ըսաւ իշխանը ոստիկանին, ուրիշ մարդ չի՞ կանչեր.

— Ո՛չ, պատասխանեց ոստիկա՛նը, տէր պապա՛ն միայն կ'ուզէ.

ԻԵ.

Գայմազամ Ա.ֆէի պէյ ընթրիքը վերջացուցած էր, երբ Երկայնկան քահանան անհետացը մտաւ։

Ծառան սուրճը բերաւ և սկսան խմել։

Երկուքը մինակ էին, քահանան ու գայմազամը.

— Փափա՛զ էֆէնտի, ըսաւ Ա.ֆէի պէյ, պատմեցէ՛ք նայինք, ի՞նչ կրնք։

— Արդէն ամէն գժուար գործերու մէջ գի՛ս կը նետէք- գայմազա՛մ պէյ, ըսաւ քահանան.

— Ի՞նչ եղաւ որ.

— Նամա՛ն մարդիկ են, եամա՛ն, չարունակեց քահանան, գիրատանական ձևերով, հաւատացէ՛ք, պէյ, չաա լարձրէն կը խօսին.

— Պատմեցէ՛ք, փափա՛զ էֆէնտի, ի՞նչ կ՚ըսեն այդ մարդիկը.

— Կրնա՞մ հոս կրկնել իրենց խօսքերը.

— Մէկ բառ չպիտի մոռնաք, պէտք է նոյնութեամբ պատմէք, հրամայեց գայմազամը, չհասկը պիտի խօսիք.

— Գայմազամ պէյ, ըսաւ քահանան, չհասկը կ՚ուզէք լսել,

— Այո՛, ..

— Բայց չպիտի բարկանաք, պէյ, յարեց քահանան.

— Օ՛, ասցադանչեց գայմազամը, երկա՛ր ըրէք...։

Քահանան նոյն րոպէին մոռցաւ Հազոր Իշխանին

պատուէրը, չը հաղորդելու Աղասիի խրոխտ պատասխանները. ոտքի ելաւ և կրքոտ.

— Գայմազամ պէյ, ըսաւ, երկար խօսքերու տեղը չէ, այդ մարդիկը հասարակ մարդիկ չեն, Եւրոպայէն եկած են, չատ դէշ է իրենց միտքը.

— Ի՞նչ կ'ուզեն...

— Ի՞նչ կ'ըսէք, պէյ էֆէնտի, յարեց քահանան, ի՞նչ կը հրամայեն ըսէ՛ք, հրամաններ կ'արձակեն ատենք, հրամաններ...: Ահա ձեզի 12 օր պայմանաժամ, այս պալատը պէտք է պարպէք, և այդ իշխանները չանձնէք, դիտցած ըլլաք, այս րոպէէս սկըսեալ, այս պալատը ձերը չէ, ազգին է, կ'ըսեն, պարպեցէ՛ք, դուրս կէ՛ք, ուրիշ ըսելիք մը չունիմ. ահա՛ սիկ պատգամաւորութեանս արդիւնքը...:

Գայմազամը դողալ սկսաւ:

— Փափազ էֆէնտի, ըսաւ ազնուագոյն դէմքով մը, այսպէս չանկարծակիի՛ կը բերեն մարդը, ի՞նչ կը պահանջեն, չը յայտնեցի՞ն ձեզի, ըսէք, ես չէ՞ի կրնար կատարել.

— Ո՛չ, պէյ էֆէնտի, պատասխանեց քահանան, միայն մը չեն պահանջեր անոնք...

— Փափազ էֆէնտի, ըսաւ պաղատագին գայմազամը, ըսէ՛ք, ի՞նչ է.

— Պերլինի Գաշնագրին 61-դ յօդուածին անմիջական դործադրութիւնը.

— Սակէ դիւրին ի՞նչ կայ, փափազ էֆէնտի, եթէ կուզէք, հիմա գլուխը կ'անցնիմ հետագրին. դուք արդէն գիտէք, մեր Վեհափառ սուլթանը զթասիրտ է, մանաւանդ, դիս չատ կը սիրէ, չի՛ մերժեր.

— Գայմազամ էֆէնտի, ատաբկից քահանան, անօգո՛ւտ է, անօգո՛ւտ, դուք կը սխալիք, անոնք միայն Զէյթունը չեն մտածեր, Պերլինի 61-դ յօդուածին տրամա-

դրամ֊փնտրողները կարող են անմիջապէս գործադրել ապ, կը հասկնա՞ք.

— Կը հասկնամ, կը հասկնամ, փափազ էֆէնտի, կը կրկնէր Ամէլի պէյ, ես կարմ եմ գլուխս հանել այդ բանը, չըմ՞ ձեզի թէ՝ Վեհափառ Սուլթանին սիրելինէրէն եմ ես, աչքին լոյսին պէս կը սիրէ զիս. հիմա հեռագրին գլուխը կանցնիմ, իրաւէն բերել կուտամ.

— Գայմագամ պէյ, ըսաւ քահանան, պարա՜պ խօսքեր են ասոնք, և արդէն, կը ցաւիմ ձեզի յայտարարել այս րոպէէն սկսեալ, արդելքի առակ կը դանուիք.

— Ի՞նչպէս...

— Չէք կրնար երթալ գօրանոցը, ո՛չ ալ հեռագիր քաշել, չարունակեց քահանան.

— Ո՞վ կըսէ.

— Մեր ազգային ժողո՛վը, յարեց քահանան, այսպէս որոշեց, պէյ էֆէնտի, դուք դիտէք որ ես ձեր անկեղծ բարեկամներէն եմ, խորհուրդ կուտամ ձեզի, չըլլայ թէ անախոհեմութիւն մը գործէք.

— Ի՞նչպէս...

— Զօրանոցը չերթաք հա՛...: Հեռագրատունը հոն է, չըլլայ թէ փորձէք հոն երթալ հեռագիր քաշելու.

— Ի՞նչ կ՚ըլլայ.

— Ճամբան, ամէն անկիւնները հսկող պահապաններ կըսպասեն դարանակալ, գնդակ մը կ՚ուտէք, մի՛ գէ՛ ձեզի.

— Տսիա Ըհ՞..., բացագանչեց Ամէլի պէյ, իրա՞ւ կըսէք, փափազ էֆէնտի.

— Ահա այսչափ, ըսաւ քահանան և ոտքի կեաւ.

— Ո՞ւր կ՚երթաք, փափազ էֆէնտի, նստեցէ՛ք նայինք, ի՞նչ պիտի ընենք, կը թախանձէր գայմագամը.

— Ձեր գլուխն ճարը նայեցէ՛ք, պէյ էֆէնտի:

Եւ քահանան մեկնեցաւ գայմագամին քովէն:

Իսկ գայմագամը, քահանային ապառնալիքին ապաւորութեան տակ, չը համարձակեցաւ երթալ զօրանոցը։ Ուստի, քովը կանչեց վաղահաս զինուորը, և, փողը հնչեցնել տալով, զօրանոցին հրամանատար Իֆիէթ պէյին խնացուց իր տագնապալի կացութիւնը, խնդրելով որ Մարաչ հեռագրէ Թէ՝ Զերուճ ապստամբեցաւ։

ԻԶ.

Դէպքերը կը դահավիժէին և կացութիւնը կը ծանրանար օրէ օր։

Զեյթունի գայմագամ Սէլիմ պէյը, ազգային ժողովին որոշումովը, բանագաւառած էր փակուիլ իր տան մէջ, արգելքի տակ, չէր կրնար իր սովորական այցելութիւնը տալ զօրանոցի հրամանատարին. քաղաքին ու զօրանոցին մէջև երթեւեկը դադրած էր և կառավարութեան հետ ամեն յարաբերութիւն խզուած։

Միւս կողմէ, Աղասին, իր ընկերներուն հետ, Մուխ Ձորը քաշուած, թշնամական գործողութիւնները կը սանէր առաջ։ ամէն օր նոր ոճիրներ, նոր "ընդհանրումներ, սպառնական խումբեր ահաւասիկ կը սիւէին Զեյթունի չրջակայքը։

Պատերազմի նախապատրաստութիւնները չոգեվիճդ առաջ կը տարուէին։

Աւագ Զաքրեանի և Կէորղնեան Աւետիքի ձեռքով, մէկ կենդինար (250 օխա) վառօդ չինել տրուեցաւ Հրաչեայ Մառալի հսկողութեան տակ. նոյնպէս, Մարաչէն 1500 օխա աղ, 500 օխա արճիճ, և մէկ ձիւթեռ կայծքար բերուեցաւ։

Այդ օրերուն մէջ, Զեթունի ռահվիրան վճռորոշեցաւ ապստամբացի յինադակը, տասնեակ մը ձիաւորներով Արեգին դնաց, և ակռաւ զանազան պատրուակներով նեղել գիւղացիները, ապառնով Խաչեր քննելին։

Գիւղացիները ձանձրացած, պատգամաւորութիւն մը կը կազմեն անմիջապէս, և գիշերով, Խաչեր քննելին աղան Սաատուրը, Եկեղեցւոյ Մխիթարէ քահանային աղան Փանոսը, Քէօրէսէ Մանուկը, գալայեի Խաչատուրը, (այժմ Տ. Սահակ քահանայ), Կ'երթան Մուխ Զորը, ուր զանազան գիւղերէ համախմբուած էին պատրաստ Աղասիի չուրջը։

Աղասի կ'ընդունի պատգամաւորութիւնը, և կը լսէ Արեգնի ժողովուրդին ցաւերը։

— Պարո՛ն Աղասի, կ'ըսէ պատգամաւորներէն դալայեի Խաչատուրը, եթէ ունիք ընելիք մը, ըրէ՛ք, եթէ ո՛չ, անմիջապէս հեռացէ՛ք մեր սահմաններէն.

— Մօտ օրէն յայտնի կ'ըլլայ, ըսաւ Աղասի խորհրդաւոր չեչտով մը։

Եւ պատգամաւորութիւնը քաջալերուած, կը վերադառնայ Արեգին, ինքնապաշտպանութեան պատրաստելու համար ժողովուրդը։

Աղին, Զեթունէն եօթը ժամ հեռու, Զուգուր Հիսարի մէջ, նոր ապստամբութիւններ կը դործուէին։ Հընչակեան սպառնակային խումբերն Զալլաո և Պապիկ իշխանի որդին Աւետիս, Գումարցի աշխրէթէն հրոսախումբի մը վրայ կը յարձակին, որմնդմէ երկու հոգի վիրաւորելով և երկուք ալ սպաննելով, մեծ աւարով կը վերադառնան Աղասիի քով։

Ճիշդ այդ օրերուն մէջ, ուրիշ ոճիր մը կը գործուի որ ահագին դղրդում առաջ կը բերէ։

Հոկտեմբեր 9ին, ուրբաթ օրը, Հաճընէն հարիւրապետ մը, Մարաչ երթալու միջոցին, իր ընտանիքով Ցրնուզ կ'իջնէ և կըսկսի չի լսուած հայհոյութիւններով ու դաւանանքներով նախատել Հայերը, և կը սպառնայ բնաջինջ ընել այդ կողմերու բոլոր Հայերը, որոնք յանդըգնած են, կ'ըսէ, ընդվզիլ Վեհափառ Սուլթանին դէմ։ Մէկ խօսքով, Համիտի այդ արարածը, խաղաղ գիւղացի ժողովուրդը կը մղէ յուսահատութեան։ Ցրնուզցիները, ա՛լ չը կրնալով հանդուրժել այդքան անիրաւ նախատինքներու, տեղնուտեղը կըսպաննեն զանի իր կնոջ ու զաւակներուն հետ։

Հետեւեալ օրը, Հոկտեմբեր 10ին, Գումարջիներու սպանութեան խնդիրը քննելու պաշտօնով, Մարաչի ոստիկան գլխաւորներուն հազարապետը Սէկ կ'երթայ և այդ տեղէն Ցրնուզ անցնելով, կը փորձէ գիւղին հայ միւտիրը, ինչպէս նաև մէկ քանի երեւելի Հայերը հարցաքննութեան ենթարկել, առաջուընէ ձերբակալած ու բանտարկած ըլլալով տասնեակներով անմեղ գիւղացիներ, իբրև կասկածելի հեղինակներ գործուած ոճիրներուն։

Ցրնուզցիները կը վազեն, Սու Ջաբը կոչուած վայրը կը հանեն հազարապետին առեւէն, երբ սա իր կապանաւորները կը տանէր Մարաչ։ Կատաղի, արիւնալի ընդհարում մը տեղի կունենայ հոն։ Ցրնուզի կարիճները կը յարձակին հազարապետին և իր հետեւորդ տասնեակներով ոստիկան զինուորներուն վրայ, չարաչար կըսպաննեն հազարապետը, ինչպէս նաև եօթը ոստիկան զինուորներ, և կ'ազատին անմեղ կալանաւորները։

Ոստիկաններէն երկուքը միայն կը յաջողին փախչիլ և ապաստանիլ չէրքէզներու կարաւանի մը մէջ, որ նոյն միջոցին այն տեղէն կ'անցնէր։

Ֆրնուզի կոլիճները, յարգելով բարեկամութեան դաշինքը, որ երկար տարիներէ ի վեր կնքուած, գոյութիւն ունէր Զէյթունի Հայերուն և շրջակայքի Զերքեզներուն միջև, առանց չնորհելու վախճանական երկուռտաիկան վերաբերութեանց կնանքը, և երկուք անցան դաշնի երկոց դիւղը։

Իրարու արագօրէն յաջորդող և վերջը վերաղանցող այս ռեվրներուն արձագանքը չուտով հասաւ Մարաշ։

Մոկուանդ բնակչութիւնը կը բռնադատէր կառավարութիւնը ժամ առաջ արշաւանք մը կազմակերպելու Սպասամբ Լեռան վրայ, սակայն կառավարիչը դեռ հրահանգի կը սպասէր Հալէպէն, ուր Հասան բաշա, խաղաղութեան ջերմ կուսակից մը, կը ջանար հանդարտեցնել միտքերը, պնդելով թէ՝ Զէյթունի ժողովուրդին անդորրութիւնը կատարեալ էր և թէ՝ մեկ քանի անձնջան, անհատական դէպքերու համար, չէր արժէր զինուորական գործողութիւն մը կատարել։

Այսպէս, չորսնակ երկու չարաթ, և յաճախ զինչերները, Հալէպի կուսակալին և Ներքին Գործերու Նախարարին մինչեւ հեռագիրներ փոխանակուեցան, մինչեւ որ, վերջապէս, Բ. Դուռը, պաշտօնապէս ճանչցաւ Զէյթունի ապստամբութիւնը։

Եւ Սպարապետութեան Դուռէն չուտով խիստ հրամաններ զրկուեցան Շամ, Ե. Զօրախնակի մուշիրութեան, Հալէպի, Մարաշի և Սամանայի բոլոր վաչաները չարժման մէջ դնել և ճամբայ հանել դէպ ի Զէյթուն։

Լուրը հասաւ Զէյթուն, և լեռնականները, տենդագին սարսուռով մը, կ'անձկային դիմաւորը ել պատերազմը, անգամ մըն ալ ճակատ առ ճակատ գալու համար հայկական անարգ բռնապետութեան հետ, որ այլեւս անհանդուրժելի կը դառնար։

Մուք Ջորի հաւաքոյթին մէջ որոշած պատերազմի որոշումը որոշում էր, և գործադրութեան ժամը կը թըւէր հասած ըլլալ, որովհետեւ Մարաչէն ամէն օր վրդովվիչ լուրեր կուգային։

Ամէնուն բերանը նոյն խօսքը, Մարաչէն անթիւ զօրքերու բանակ մը ճամբայ կելը է դէպի Զեթուն. այս էր օրուան լուրը։

Եւ Սղասի, վրանէն ասակ, իր դինակից ընկերներէն չըջապատուած, այն օրը չատ մտածկոտ կ'երեւար։

Առջի գիշերամբնէ սուրհանդակներ ղրկուած էին, Ղուրը գիւղին մէջ վերջին հաւաքոյթի մը համար հրաւիրուած էին.

Ֆրնուզէն՝ փոխ – վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետ Թադաճանը, և Զինիկէօղեան Մարտիրոսը.

Խարադանէն՝ Ղօճենց (Գօճաեան) Արթին աղան.

Աւագալէն՝ Տէր Յովակիմեան Պօղոս աղան.

Հանի տիրէն՝ Ադպաչենց Ղօճան.

Ղօզնուղազէն՝ Առճիկենց Փանոս աղան։

Սղասի, վրանէն դուրս ելաւ և սկսաւ Ասպահին հետ մանգալ բլուրին դագաթը, աչքերը բոլորտիքը, ճամբաները, հրաւիրեալներուն սպասելով.

Իրիկուան դէմ Ղուրը հասան վերեւ յիշուած բոլոր հրաւիրեալները, և հաւաքուեցան Սղասիի վրանին մէջ։

Առեանը բանալու համար, Բարթողիմէոս վարդապետը կըսպասէր կարեւոր հրաւիրեալներու, որոնք Զեթունէն պիտի գային։

Վերջալոյսի կարմիր լոյսերը կը վառէին հեռաւոր լեռներուն կատարները, երբ հիւսիս արեւելեան կողմէն երեւցան քանի մը ձիաւորներ, որոնք կուղղուէին դէպի Ղուրը

Աղասի, դիտակը ձեռքը, նայեցաւ և ճանչցաւ միայն Նորաշխարհեան Նազարէթ Չավուշը, որուն կընկերանար ձիաւորներու փոքրիկ խումբ մը։

Մէկ քառորդ ետքը հասաւ Նորաշխարհեանի ռազմիկ խումբը։

Նազարէթ Չավուշը վրայէն նետած էր ոսոխական զինուորներու խմբապետի ձորձը, և իր սեփական ատրաղին տակ, կերպարանափոխուած, Լեռան արքայիկ մը մը կը թուէր, իր ղէնքերու պերճանքին մէջ։

Նորաշխարհեանի խումբը, ընտրուած կարճներէ կը բազկանար, որոնց ամէն մէկը, մինակը կարող էր հրամանատարի դեր կատարել։ Թուենք գլխաւորները.— Մարկանենց Հաճին, Զուլալենց Փանոսը, Ղազնց Միհասը, Պարսումենց Յովհաննէսը, Նշանը, Մարկանենց Վանէսը, Բթենց զայրճի Խաչերը և Դրիգորը։

Հրաւիրեալներուն թիւը գրեթէ լրացած էր, և վարդապետը կը պատրաստուէր ժողովը բանալու, երբ, ծառերուն մէջէն խշրտոց մը լսուեցաւ։ Քիչ յետոյ, երկու հետիոտներ մօտեցան, Մարաշէն կուգային, — Սուքիասեան Կարապետը և Պէտէվեան Բենիամինը, երկու Արաբկիրցիներ, երկուքն ալ ծանօթ հնչակեան գործուներ, մօտեցան, աջը պագին վարդապետին և ողջագուրուեցան իրենց ընկերներուն հետ։

Այս երկու նորեկները, Մարաշի մէջ, Բեօյնեկսիզ անուանուած համիտաբադցոյ, հայատեաց, և խառնակիչ Թուրք մը ապաստնած վախած և Ջահան գետը լողալով անցած էին։

Վարդապետը կը պատրաստուէր արտասանել ժողովի բացման աղօթքը, երբ յանկարծ, մութին մէջ իրարու հետ, հրացանի երեք պայթումներ լսուեցան։

Ամենուն ականջները ձայնին կողմը դարձան։

Կասկածը կը պատէր միտքերը։

Бук. хомгын
№ 953
Ц. р. н.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220049119

A 49119